

Kulturstudier

Nr. 1 / Juni 2015

Steffen Lind Christensen „Nordslesvigeren er nr. 1“ / Tine Damsholt

Det gode liv i etnologien / Nina Koefoed I ly af natten?

Aske Juul Lassen & Astrid Jespersen / Ældres hverdagspraksisser i aldringspolitikken

Maria Maarbjerg Smagen af koliv med udsigt / Anne Marie Rechendorff

& Andreas Marklund At visualisere en nation

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og kvalitetsbedømt tidsskrift, der bringer artikler, reviews og debatter med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af *Fortid og Nutid* (grundlagt 1914) og *Folk og Kultur* (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler, ligesom der er mulighed for debat og kommentarer.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 1, JUNI 2015
© 2015 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør: Bobo Krabbe Magid, Nationalmuseet

Søren Byskov, Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Søren Bitsch Christensen, Aarhus Stadsarkiv

Ivan Lind Christensen, Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet

Anne Folke Henningsen, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet

Kristoffer Jensen, Industrimuseet

Else Marie Kofod, Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek

Signe Mellemegaard, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet

Mette Tapdrup Mortensen, Kroppedal Museum

Sniff Andersen Nexø, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet

Caroline Nyvang, Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek

Anders Ravn Sørensen, Center for Business History, Department of Management, Politics and Philosophy, Copenhagen Business School

Redaktionssekretær: Tobias Overlund Stannius, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point i "den bibliometriske forskningsindikator".

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

TRYK

Erhvervsskolernes forlag

Redaktionsadresse:

Tidsskriftet Kulturstudier

Att: Tobias Overlund Stannius

SAXO-Instituttet

Københavns Universitet

Karen Blixens Vej 4

2300 København S

Kontakt.kulturstudier@gmail.com

Kulturstudier udgives af

Dansk Historisk Fællesråd og Foreningen Danmarks Folkeminder.

Tidsskriftet modtager støtte fra

Det Frie Forskningsråd – Kultur og Kommunikation samt Kulturstyrelsen.

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen.

Der er mulighed for at købe og få tilsendt et trykt eksemplar af tidsskriftet.

Hjemmeside: www.tidsskriftetkulturstudier.dk

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

- Steffen Lind Christensen
06 „Nordslesvigeren er nr. 1“
- Tine Damsholt
37 Det gode liv i etnologien
- Nina Koefoed
56 I ly af natten?
- Aske Juul Lassen & Astrid Jespersen
79 Ældres hverdagspraksisser i aldringspolitikken
- Maria Maarbjerg
100 Smagen af koliv med udsigt
- Anne Marie Rechendorff & Andreas Marklund
121 At visualisere en nation

Steffen Lind Christensen

Steffen Lind Christensen er cand.mag. i historie fra Aarhus Universitet, e-bogsforfatter samt bidragsyder til danmarkshistorien.dk. Han har desuden været hhv. redaktør og projektleder på formidlingsprojekterne 1864live og 9. april Live under Nationalt Videncenter for Historie- og Kulturarvsformidling. Kontakt: steffen-lc@hotmail.com.

Key word: 1. Verdenskrig, østfront, identitet, Nordslesvig, nordslesviger, Sønderjylland, sønderjyder, 1914-1918, regionalisme, national identitet, regional identitet

Afgrænsninger: Tidsmæssigt: 1914-1918. Geografisk: Sønderjylland, Central-, Øst og Sydøsteuropa. Emnemæssigt: 1. verdenskrig, kulturhistorie, mentalitetshistorie, Sønderjylland under 1. Verdenskrig

„NORDSLESVIGEREN ER NR. 1“

– regional identitet på Østfronten 1914-1918

Historien om de nordslesvigske krigsdeltagere under 1. Verdenskrig er traditionelt blevet behandlet i et nationalt perspektiv. Her benævnes soldaterne oftest som 'danske'. Denne artikel undersøger, hvordan nordslesvigske soldater på Østfronten selv udtrykte deres identitet i krigssituationen. Udgangspunktet er krigsdeltagernes beskrivelser af og syn på dels de fællesskaber, de var en del af ved fronten, og dels de grupperinger, de anså for deres modsætninger. Hovedpointen er, at det mest italesatte tilhørsforhold blandt disse soldater var det regionale bånd til Nordslesvig.

Indledning

Under 1. Verdenskrig 1914-18 deltog ca. 35.000 mænd fra Nordslesvig – det nuværende Sønderjylland – i den tyske hær. Aldersmæssigt var de 17-49 år, og erhvervsmæssigt var størstedelen beskæftiget i landbruget. Benytter man afstemningsresultatet fra Genforeningen i 1920 som rettesnor, så var ca. 26.000

af disse mænd dansksindede.¹ Som statsborgere i Tyskland måtte de dog aftjene værnepligten i den tyske hær. De dansknationale foreninger og politikere i regionen opfordrede til at opfylde denne pligt, ud fra tanken om at man gennem udførelsen af borgerpligten kunne bevare borgerrettighederne og dermed danskheden i landsdelen.² Lidt over 5.300 nordslesvigerere faldt under krigen,³ ca. 4.000 blev så hårdt såret, at de fik varige skader,⁴ og ca. 2.500 flygtede fra krigstjenesten.⁵

Siden slutningen af krigen har der været tradition for at benævne de nordslesvigske soldater som 'danske', 'dansksindede sønderjyder' eller decideret som 'danskere'.⁶ I betragtning af afstemningsresultatet ved Genforeningen i 1920 er det måske forståeligt nok: Da nordslesvigerne blev sat over for et nationalitetsmæssigt valg, var langt størstedelen ikke i tvivl om, at de følte sig mere som danskere end tyskere. Omvendt har vi her at gøre med personers identitet,⁷ hvilket er foranderligt, flersidigt og kan påvirkes af adskillige faktorer.⁸ Ser man isoleret på de nordslesvigske soldater i det brud på det civile liv, krigstjenesten udgjorde, så er det i sig selv ikke nogen selvfølge, at ét specifikt tilhørsforhold udgjorde den primære gruppeidentitet under krigstjenesten. Et relevant spørgsmål er derfor, om det dansknationale tilhørsforhold spillede nogen central identitetsmæssig rolle for soldaterne i selve krigssituationen? Dette spørgsmål skal besvares gennem en undersøgelse af, hvordan nordslesvigske soldater på Østfronten i forskellige sammenhænge selv italesatte identitetsmæssige tilhørsforhold og herunder om nationale eller regionale tilhørsforhold var mest betydende.⁹

Valget af Østfronten som genstandsfelt skyldes i første omgang en undren over, at denne krigsskueplads generelt spiller en betydelig mindre rolle end Vestfronten, både i den videnskabelige behandling men også i den generelle fremstilling af og forestilling om 1. Verdenskrig. En anden hovedårsag er det omfangsrige kulturmøde, Østfronten udgjorde. Langt hovedparten af nordslesvigerne blev sendt til Vestfronten i de såkaldte 'danskerregimenter', men også en større gruppe blev sendt mod øst. Det var hovedsageligt de ældre årgange men også personer, der aftjente eller havde aftjent værnepligten i det østlige Tyskland, fx Preussen.

1 Nørregård 2006, s. 95.

2 Sørensen 2006, s. 125–126.

3 Kulturstyrelsen satte i 2012 antallet til 5.323, kulturstyrelsen.dk/nyheder/soldaterkirkegaard-i-frankrig-for-faldne-soenderjyder-i-1-verdenskrig-renoveres/ (13-02-2015), men nyere optællinger sætter tallet til 5.333 hvoraf ca. 1.150 faldt på Østfronten, se Wolf 2013, s. 3.

4 Vestergaard Futtrup 2006.

5 Sørensen 2006.

6 Traditionen har fortsat op til i dag, se fx Christensen 2009.

7 Identitetsbegrebet forstås i denne artikel som den gruppeidentitet, der er mest definerende for en persons opfattelse af sig selv og sine tilhørsforhold, se Køppe 2002.

8 Adriansen 1994; Barth 1995; Jenkins 1994.

9 For en komplet indføring i hvordan problemstillingen er grebet an teoretisk, metodisk og kildemæssigt, se Christensen 2013 (speciale fra Aarhus Universitet).

På Østfronten mødte de mennesker og forhold, som var meget fremmedartede,¹⁰ og således er denne krigsskueplads som udgangspunkt for en behandling af identitet interessant ud fra den teoretiske indgangsvinkel, at f.eks. national og etnisk identitet i høj grad skabes, præges og defineres i mødet med andre nationaliteter og folkefærd.¹¹

Forskningsoversigt

Historiografisk har der været tendens til en nationalt formateret identitetsforståelse i forhold til nordslesvigerens krigsindsats. Dette er bl.a. sket ved at fremhæve udprægede dansknationale soldater med rødder i den danske bevægelse som eksempler på den almindelige nordslesvigske krigsdeltager.¹² Eller i et mere bredt perspektiv ved blot at tage en national identitetsopfattelse for givet¹³ og derigennem f.eks. behandle en ikke-national identitetsopfattelse som en praktisk afvigelse.¹⁴ Behandler man kildematerialet efterladt af soldaterne, vil man dog bemærke, hvor i øjnefaldende lille en rolle national italesættelse spiller i både feltpost og dagbøger. Historiker Martin Bo Nørregård (2006) har påpeget, at soldaterne hovedsageligt betragtede sig selv som nordslesvigske, ligesom han kort rejser spørgsmålet om regionalisme i forhold til deres selvopfattelse.¹⁵

En større undersøgelse af de nordslesvigske krigsdeltageres identitetsmæssige tilhørsforhold er imidlertid endnu ikke blevet foretaget. Kühl og Ødegaard (1990) har behandlet det overordnede spørgsmål om hvor stor en andel af krigsdeltagerne og de heraf faldne, der kan tilskrives hhv. dansk eller tysk sindelag. De har en traditionel indgangsvinkel til nationalitetsspørgsmålet, hvor det forudsættes at nordslesvigerne enten måtte være danske eller tyske. Denne artikel vil argumentere for, at en sådan opdeling i hvert fald rent identitetsmæssigt er en forsimpning. Kühl og Ødegaard ender også med at konkludere, at det kun er forsvarligt at nævne de faldne under ét, da nationalt sindelag ofte er en flydende størrelse.¹⁶ Steg (2004) har undersøgt omstændighederne omkring de nationalt indifferente i Nordslesvig, de såkaldt 'blakkede'. Her påpeges det, at 'de blakkede' efter midten

10 Christensen 2009, s. 476–77.

11 Jenkins 2006, s. 105; Adriansen 1994, s. 17.

12 Eksempelvis soldater som Thorvald Dau (Thomsen 1930), Mathias Mygind (Kreutzmann 1999) og senest Kresten Andresen (Andresen 2012 – dele af Andresens breve og dagbogsoptegnelser blev udgivet første gang i 1919 af Valdemar Rørdam).

13 Frandsen 1992, s. 103–129.

14 Se Steg 2004.

15 Nørregård 2006, s. 122.

16 Kühl og Ødegaard 1990, s. 173.

af 1800-tallet var personer, der af konkrete eller praktiske årsager valgte at holde sig neutrale eksempelvis pga. blandede ægteskaber.¹⁷

”Danskere på Vestfronten” af Bundgård Christensen er den første større samlede fremstilling af nordslesvigerens krigsindsats på Vestfronten. Bogen kommer dog ret let rundt om spørgsmålet om (national) identitet, da Christensen ser nordslesvigerne som danskere ud fra en antagelse om, at de i kraft af deres danske sprog primært anså sig selv som danske frem for tyske.¹⁸ Her bygger definitionen af national identitet med andre ord udelukkende på modersmålet, hvilket må siges at være utilstrækkeligt, fordi national identitet opfattes og forstås ud fra både objektive kriterier som sprog men også helt subjektive kriterier, der kan variere meget.¹⁹ Ligeledes overvejer Christensen heller ikke andre mulige identitetskategorier end hhv. den dansk- og tysknationale.

Kildemateriale

Til belysningen af emnet er der i denne artikel inddraget et bredt udvalg af feltpost og dagbøger fra Østfronten. Af relevante kildeudgivelser kan nævnes Nielsen (1915), Skar (1931), Jensen (1998) og Wemmelund (2000). Der findes ligeledes en meget stor mængde upubliceret arkivmateriale, hvoraf indeværende artikel bl.a. har benyttet Laue Bills breve og dagbøger²⁰ samt H. V. Clausens samling af feltbreve trykt i dansksindede aviser.²¹ Herudover har en række digitaliserede kilder ligeledes været inddraget.²² Visse erindringer er også interessante f.eks. Christiansen (1923), Nielsen (1930), ligesom D.S.K. årbøgerne indeholder et væld af beretninger fra krigsdeltagerne.²³ Erindringer skal behandles med en stor portion metodisk forsigtighed, men som det skal fremgå, kan de alligevel give en antydning af nordslesvigerens selvopfattelse under krigen.

Rent metodisk skal man i omgangen med især feltposten tage højde for både den censur, militærmyndighederne udøvede, og den selvcensur, soldaterne kunne pålægge sig selv – selvom det tyder på, at censuren ikke indskrænkede brev-

17 Steg 2004 s. 84.

18 Christensen 2009, s. 11–12.

19 Se Lund 2002, s. 36; Barth 1969, s. 14–15; Køppe 2002, s. 16–18.

20 Bill 55/-4; Lautrup 461.

21 Clausen 112/-1.

22 Se eurobeast.dk/verdenskrig/soldat.htm (13-02-2015), særligt J. H. Møllers dagbøger og Iver Henningsens breve.

23 D.S.K. Årbog 1941–1945. De 5 første årbøger blev udvalgt som følge af en afgrænsning af kildematerialet samt af metodiske overvejelser ifm. erindringsmateriale.

Mor skriver, at Hertug Ernst Gynter har taget Nis Nissen med hjem i sit Automobil, fordi Nordslesvigerne havde vist sig saa flinke i Krigen. Ja, Pokker skulde tage dem, hvis de ikke paastønnede det. G. skriver, at alle hjemme er mødt under Fanerne. Bevis Bevis paa, at vi er lovlydige Borgere, kan de da ikke saa. Det har nok været svært for mangen en at drage afsted. Men Pligten og Retten til at bo paa vor Jord har drevet dem. Og her skal ingen sige os paa, at vi ikke gør vor Pligt til Punkt og Prikke og har bestaaet Ildprøven lige saa godt som alle andre Soldater i Hæren. Middagen er færdig. Mange Hilsener.

T.

Udklip af et af de mange feltbreve, der blev trykt i de dansksindede aviser i Nordslesvig. I brevet omtales krigspligten, og brevskriveren fremhæver borgerretten sammen med nødvendigheden af at bevise, at nordslesvigerne er lovlydige borgere. Brevet behandles under afsnittet 'Pligten til at gå i krig' s. 26. Fra Clausen, 112/-1, Landsarkivet for Sønderjylland.

skriverne betydeligt.²⁴ Om det behandlede kildemateriale er repræsentativt, er en anden vigtig overvejelse. Her må man tage højde for eksempelvis soldaternes socioøkonomiske baggrund. Man må desuden medregne en vis grad af indforståethed i forhold til emnet, da soldaterne næppe har haft behov for konstant at bekræfte eller beskrive deres identitet over for pårørende. Alligevel var kulturmødet på Østfronten af en sådan karakter, at man må forvente en identitetsmæssig refleksion.

Udgangspunktet for at behandle, hvordan nordslesvigske soldater opfattede sig selv og verden omkring dem, vil være den måde, hvorpå de sprogligt fremstillede deres virkelighedsopfattelse. Bevisbyrden skal altså bæres af en sproglig analyse, hvori den eksplicitte italesættelse af identitet anses for udslag af den konkrete virkelighed blandt soldaterne. Når en ung nordslesviger, som vi skal se, i et brev direkte udtrykker stolthed over at være fra Nordslesvig og et ønske om at være tilbage i regionen,²⁵ så vil dette blive forstået som hans primære identitet i situationen. Således er den indeværende analyse diskursanalytisk in-

24 I forhold til Vestfronten havde man tilsyneladende hverken i hjemmet eller ved fronten behov for at tage det store hensyn til den militære censur. Selvom der forekom selvcensur, var risikoen for, at myndighederne læste med, ikke noget, som tyngede brevskriverne synderligt. Se Christensen 2009, s. 359–59.

25 Nielsen 1915, s. 165.

spireret. De betragtninger, som går igen blandt soldaterne, tages som vidnesbyrd for selvforståelsen og de kollektivt udbredte tanker. Indgangsvinklen er at anse diskurs – her forstået som en social ramme, der definerer hvordan et givet emne udtrykkes sprogligt – som en bestemt måde at tale om og forstå et bestemt udsnit af verden på. I denne optik skal den måde, vi udtrykker os på, ikke opfattes som en neutral afspejling af vores omverden, identitet og sociale relationer. Derimod anses udtryksformen for at have en aktiv rolle i at skabe og forandre disse. Denne opfattelse trækker på strukturalistisk og poststrukturalistisk sprogfilosofi, som hævder, at vores adgang til virkeligheden altid går igennem sproget.²⁶ Antagelsen er således, at datidens sprogbrug afspejler og kommer af den virkelighed, man befandt sig i. De skrevne ord bliver herved virkelighedsskabende, idet sproget former virkeligheden, som den fremstår for os. Dermed kan diskursen i kilderne give et billede af de nordslesvigske soldaters identitet.

Behandlingen af identitet

Tilgangen til identitet i denne artikel er bl.a. inspireret af socialantropologien, især F. Barth og R. Jenkins.²⁷ For at forstå folkeligt tilhørsforhold eller national identitet skal man i deres optik ikke undersøge de enkelte grupper af mennesker men selve 'grænserne' imellem dem. Gruppeidentitet skabes via interaktion mellem grupper, og at fastholde opfattelsen af at være f.eks. dansker, eller for den sags skyld bornholmer, sker i opretholdelsen af et modsætningsforhold mellem denne givne gruppe af mennesker og andre tilsvarende grupper. Det centrale er altså at undersøge den *identitetsmæssige grænse*, der definerer et fællesskab, og ikke kun det indhold, den omgiver.²⁸ I dette lys er det ikke gavnligt at anse nordslesvigske soldater for danske, blot fordi de talte dansk. Det interessante er at se hvilke grænser, soldaterne fremhævede i mødet med mennesker, de anså for modsætninger. Jenkins udtrykker det således: "At definere 'os' indebærer, at en række 'dem'er' også defineres. Når vi udtaler os om andre, udtrykker vi ofte noget om os selv [...] Lighed og forskellighed afspejler hinanden på tværs af en fælles grænse. Det er på denne grænse, at vi opdager, hvad vi er i det, vi ikke er".²⁹

Når det kommer til national identitet og regionalisme, kan det også være gavnligt ikke blot at anse disse for opfattelser, som noget man enten besidder eller ej. Man kan derfor med fordel erstatte et tilhørsforhold med en skala, der indikerer en stigende grad af intensitet:

26 Jørgensen og Phillipsen 1999, s.9 og 17.

27 Se Barth 1969; 1995; Jenkins 1994; 2006.

28 Barth 1969.

29 Jenkins 2006.

- 1) *Identitet*: det i høj grad bevidste og definerende tilhørsforhold
- 2) *Bevidsthed*: det bevidste men ikke definerende tilhørsforhold
- 3) *Anknytning*: det ubevidste, svage, statsretslige tilhørsforhold.

Skalaen skal ses i forbindelse med både individets syn på sig selv og det fællesskab, tilhørsforholdet er ramme om, men den kan samtidigt også sættes i relation til de mennesker og fællesskaber, der bliver anset for udenforstående.³⁰ I et grænseland som Nordslesvig har der været to valg med hensyn til nationalt tilhørsforhold: tysk eller dansk. At arbejde udelukkende med disse to nationale muligheder for tilhørsforhold er imidlertid en forsimpning.³¹ Identitetsmæssige tilhørsforhold skal forstås relationelt, og en nordslesviger kunne have haft adskillige identiteter, der var centrale for hans selvopfattelse. Flere identiteter kan være til stede samtidigt og gensidigt påvirke hinanden. National tilknytning i lige meget hvilken intensitet udelukker imidlertid ikke, at en person også kan have andre tilknytninger. Når det kommer til en persons identitet, så er det udfaldsgivende hvilken tilknytning, der vægtes højest og dermed er mest definerende.

Kriteriet for udpegelsen af identitet i det behandlede kildemateriale har derfor været tydelig og utvetydig artikulation af et tilhørsforhold. For at bestemme national identitet skal italesættelsen i en given kilde altså konkret omhandle og være forankret i Danmark og danskhed. Implicit og vag italesættelse kan alt efter kontekst kun betragtes som et udtryk for national bevidsthed. Omvendt må italesættelse, der specifikt omhandler Nordslesvig eller soldatens hjemstavn med henvisning til en regional forståelsesramme, tolkes som udtryk for regionalt identitetsmæssig tilhørsforhold inden for den ovenforstående skala.

Den teoretiske indgangsvinkel til emnet ligger også til grund for strukturen i indeværende artikel. Således skal det først afdækkes, dels hvordan de nordslesvigske soldater definerede fællesskaber i krigssituationen, og dels hvem der blev udpeget som modsætninger. Herefter skal det undersøges, hvordan opfattelsen af 'de andre' afspejler nordslesvigernes egen identitet. Modersmålets rolle i forhold til identitet vil også kort blive behandlet, og endelig skal det i de sidste fire afsnit demonstreres, hvordan en regional nordslesvigsk identitet træder frem i kildematerialet.

Fællesskabet: Hæren og kammeratskabet

Nordslesvigerne tog aktivt del i krigen inden for rammerne af den tyske hær. Hæren udgjorde således et grundlag for deres opfattelse af fællesskab i krigssitua-

³⁰ Skalainddelingen tager udgangspunkt i Adriansen 1994.

³¹ Ibid. s. 12–13.

Postkort sendt fra nordslesvigeren Johan Balthaser Stehr til sin søn og sin bror. Stehr var fra Gråsten og gjorde tjeneste i bl.a. Stettin og Griefswald som kontorordinans. Han var dermed heldig ikke at deltage i selve krigshandlingerne på Østfronten. På postkortet ses han stående i midten med skiltet for sine fødder. Foto fra europeana1914-1918.eu, bidragsyder: Ole Stehr.

tionen, men denne opfattelse var på ingen måde forankret i tysk nationalfølelse. I praksis betød det blot, at krigsdeltagerne i det daglige helt naturligt identificerede sig med den militærenhed, de tilhørte. Udsagn som 'en af vore' eller 'vi gjorde sådan og sådan' henviser som oftest til soldaternes kompagnier. Til tider udbredes dette 'vi' til højere enheder såvel som hele hæren.³² 'Vi' betød med andre ord *vi soldater i den tyske hær*.

Der var dog også begrænsninger. Eksempelvis har et reelt personligt kammeratskab uden tvivl kun været til stede i de enkelte delinger og kompagnier, og sjældent højere end regimentsniveau.³³ Bevidstheden om et overordnet soldaterfællesskab i den tyske hær har dog ikke desto mindre udgjort en opfattelsesstruktur, og det er inden for denne struktur, man finder de konkrete og personlige fællesskaber. Gennemgår man breve, hvor nordslesvigere fortæller om sammenholdet i kompagnierne, så ser man vekslende betoning af fællesskab. Var der andre nordslesvigere i enheden, så fremhæves ofte et nært sammenhold mellem disse og et bredere fællesskab for hele kompagniet. Var dette ikke tilfældet, så kunne det nære sammenhold omvendt godt bestå i først og fremmest kompagniets (oftest tysk-etniske) soldater og herefter sekundært i et bredere fællesskab

³² Se Nørregård 2006, s. 122.

³³ Christensen 2009, s. 157.

med nordslesvigerne fra andre enheder.³⁴ Begge typer af fællesskab havde betydning for soldaterne.

Nordslesvigerne var selvfølgelig bevidste om, at den tyske hær indeholdt flere forskellige nationale sindelag, men dette havde ikke betydning for, om soldaterne kunne knytte tætte kammeratlige bånd. Om de nære fællesskaber mellem soldaterne ved fronten var præget af national, regional eller helt andre identitetsmæssige tilhørsforhold var ikke givet på forhånd men afhæng af sammensætningen af individerne.³⁵ I denne forbindelse er det værd at nævne, at der var langt færre nordslesvigerne på Østfronten end på Vestfronten. Samtidigt var Østfronten i kilometer omtrent dobbelt så lang som sit modstykke i vest. Det var derfor ikke givet, at der var en nordslesviger i hvert kompagni eller for den sags skyld regiment.³⁶

Et sigende eksempel er et brev fra soldaten H. Alexandersen, hvori det fremgår, at hans regiment, som i fuld styrke bestod af lidt over 3000 mand, kun talte tre nordslesvigerne efter venen J. P. Bladt var blevet såret.³⁷ En anden soldat, M. Møller, følte sig endda helt isoleret. I 1943 havde han følgende kommentar til soldaterfællesskabet blandt nordslesvigerne: „Men hvor mange af os har været sammen med Landsmænd og hvor mange af os har i det hele taget i Krigsaarene haft Lejlighed til at tale Modersmaalet? [...] jeg [har] aldrig været sammen med Landsmænd“.³⁸ M. Møller blev indkaldt i Flensborg, uddannet i Mecklenburg og i felten tildelt et rhinlandsk regiment, som både blev indsat på Øst- og Vestfronten under krigen. Selvom det scenarie, han beskrev, næppe var usædvanligt, så var det mere karakteristisk for krigsoplevelsen på Østfronten.³⁹

At der var færre nordslesvigerne på Østfronten har givetvis påvirket fællesskabsafgrænsningen blandt soldaterne. Afgrænsningen af fællesskab vil dog også altid have to sider. Der afgrænses indadtil i forhold til den gruppe, man føler sig en del af, men samtidigt også udadtil over for dem, der ikke hører til gruppen.⁴⁰ På Østfronten skete denne afgrænsning mellem 'os' og 'dem' ikke alene ud fra klart definerede skel på baggrund af nationalitet. I det store kulturmøde, som krigen i øst skabte, stiftede de nordslesvigiske soldater bekendtskab med befolkningsgrupper, der ikke passede med nationale skillelinjer og derfor blev afgrænset ud fra f.eks. religion eller andre kategorier. Nordslesvigerens opfattelser og afgrænsninger af fællesskab definerede således, hvem der udgjorde 'de andre', men påvirkningen var givetvis også vekselvirkende. På den måde var den samme afgrænsning ligeledes med til at definere hvilke fællesskaber, nordslesvigerne selv følte sig en del af.

34 Se Nielsen 1915, s. 37 og 189.

35 Christensen 2013, s. 17–22.

36 Sørensen 2005. For en oversigt over regimenter med ophobning af nordslesvigerne på Østfronten, se Wolf 2013, s. 18.

37 Bladt, brev fra 20–06–1915.

38 D.S.K. Årbog 1943, s. 87.

39 Se fx Kaufmann 1967, s. 9.

40 Jenkins 2006, s. 105; 2011, s. 17.

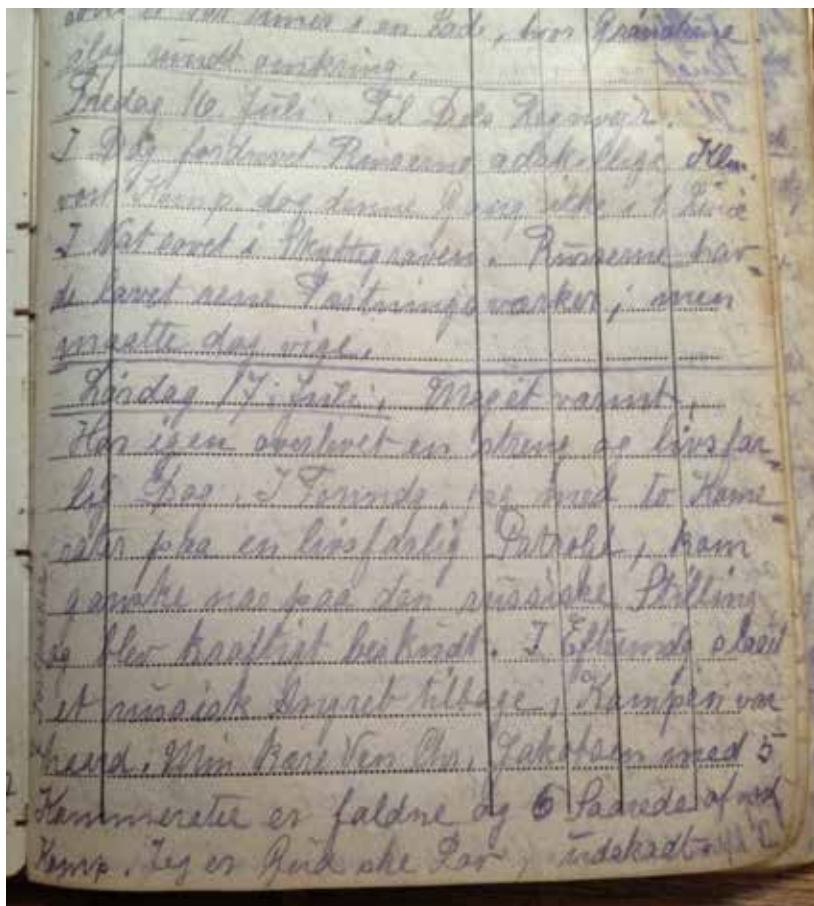

Foto af Laue Bills dagbogsindførelse fra 17.7.1915. I dagbogsnotatet fortæller Bill om tabet af en nordslesvigske ven under et russisk angreb. Teksten afsluttes med ordene: „Kampen var hård. Min kære ven Chr. Jakobsen med 5 kammerater er faldne og 6 sårede af vor komp[agni]. Jeg er Gud ske lov uskadt“. Fra Bill, 55/-4, Landsarkivet for Sønderjylland.

De andre: Russere og østeuropæere

På det helt generelle plan var 'russeren', forstået som den russiske soldat, den indlysende modpart. I første omgang i sin egenskab som fjende. Et andet billede af russeren kom imidlertid til syne, da krigsskuepladsen i slutningen af 1914 rykkede ind i Rusland. Herfra kan man begynde at finde beskrivelser af den russiske civilbefolkning; oftest som tilbagestående og beskidte. De civile og de russiske soldater italesættes som en samlet modsætningsgruppe til både de tyske soldater generelt og nordslesvigerne specifikt. Russerne var dog på ingen måde en ensartet gruppe, ligesom tyskerne heller ikke var det. Det var de nordslesvigske soldater bevidste om. Selvom de benyttede de overordnede betegnelser, så brugte nordslesvigerne på Østfronten nemlig også betegnelser, der ikke nødvendigvis gik på

det land, civilbefolkningen måtte tilhøre som statsborgere. Betegnelserne gik snarere på landområde, religion, race eller specifikke nationale undergrupper såsom *magyar, jøde, tjekker, polak og ukrainer*.⁴¹

Kulturmodet på Østfronten var heller ikke udelukkende med civilbefolkningen i det daværende Rusland. Den tyske hær var f.eks. også engageret i Galizien, et østrig-ungarsk område delt mellem det nuværende Polen og Ukraine. Herfra skriver soldaten Hans Bruun hjem i sommeren 1915, og om indbyggerne i byen Stryi ved Karpaterne lyder det: „Befolkningen er halvt ruthenere, halvt polakker og en del jøder, navnlig handelsstanden. Ruthenerne er græsk-katolske, og polakkerne romersk-katolske. Desuden er der en del indvandrede tyskere; de er evangeliske. Så hver har sine kirker her. I skolen læres både tysk, polsk og ruthensk“.⁴² Man ser at Bruun ikke kun differentierede mellem befolkningsgrupper på baggrund af nationalitet, men også ud fra religion (jøder) samt regionale eller 'subnationale' tilhørsforhold (ruthenere og polakker).

Afgrænsningen af 'de andre' kunne også omfatte flere end fjenden og civilbefolkningen langs fronten. Eksempelvis italesætter Laue Bill i et brev fra 1916 både de fjendtlige russiske men også de allierede østrigske soldater som modsætninger til 'vi tyske soldater'.⁴³ For nordslesvigerne kunne tyskere selvfølgelig også afgrænses fra fællesskabet, hvilket f.eks. kan ses i Laue Bill og Jeppe Østergårds breve.⁴⁴ For Bill skete denne afgrænsning over for befalingsmændene, som omtales i meget negative toner. For begges vedkommende er der dog ikke direkte tale om understregningen af en national modsætning. Eksemplerne kan derimod også tolkes regionalt: For Bill fordi han kun hentyder til officererne som „det forhadte preussiske pak“ men ikke de tyske soldaterkammerater. For Østergård fordi han skelner mellem betegnelserne 'tysker' og 'preusser', hvoraf kun den sidstnævnte i sammenhængen forstås negativt.

Der er også et eksempel på, at Hans Bruun afgrænser sig selv fra tyskerne⁴⁵ og ligeledes eksempler på, at han nævner muligheden for en genforening mellem Nordslesvig og Danmark.⁴⁶ Da disse tre eksempler alle er fra de sidste tre måneder af 1918, og man ikke finder noget lignede tidligere i hans breve eller dagbøger, kan de dog muligvis forklares med krigens kronologi: Først fra oktober 1918 stod det klart, at Tyskland ville tabe krigen, og denne kendsgerning skærpede givetvis den dansknationale orientering blandt en stor del af nordslesvigerne.

Ligesom synet på fællesskabet kunne variere fra situation til situation, så varierede afgrænsningen af 'de andre' også. Fra en nordslesvigens synspunkt kunne

41 Se fx Clausen 112/-1, 332, brev fra 27.4.1915; Wemmelund 2000.

42 Wemmelund 2000, s. 36-37. Der er anvendt moderne retskrivning i kildecitaterne for at fremme læseligheden.

43 Lautrup 461, brev fra 28.6.1916 til Lassen.

44 Se Bill 55/-4, dagbog for 1915; Skar 1931, s. 32.

45 Wemmelund 2000, s. 161.

46 Ibid. s.170 og 173.

Postkort med håndtegnede karikaturer af 'russiske' soldater fra 1915 og 1916. Tegningerne illustrerer kulturmødet på østfronten og de tyske soldaters opfattelse af fjenden. Indskriften på de to postkort er hhv.: „*NEPUCEJTE*“ [ne pucajte]: Serbisk for 'skyd ikke'. „*NĚMÁM PANE! MOSKALI ZABRALI!*“: Tjekkisk for omtrent 'Jeg har ingen [våben], hr.! Russeren er taget til fange'. Moskali er givetvis en bøjning af 'Moskal', der betyder 'russer' i flere slaviske sprog – og kan være nedsættende. Foto fra europeana1914–1918.eu, bidragsyder: Michael Kassube på vegne af Georg Matziol.

alle, der ikke var fra Nordslesvig, principielt afgrænses som udenforstående, men tyskere kunne også let være en del af et tæt knyttet fællesskab. Modsætningen til nordslesvigernes gruppeidentitet var således som oftest 'russeren' forstået som en overordnet gruppe, der kunne dække over flere nationale undergrupper såsom polakker eller ukrainere. Undersøger man grupperingerne nærmere, ser man, at de ikke bare afgrænses ved nationale skel men ikke sjældent også ved regionale eller 'subnationale' skel.

„Bort fra civilisationen“

Størstedelen af de nordslesvigske krigsdeltagere havde sandsynligvis ikke været på lange rejser væk fra hjemstavnen før krigen. Kendskabet til andre kulturer og folkeslag var derfor begrænset. Selve mødet med civilbefolkningen skete ofte bag selve fronten i forbindelse med eksempelvis indkvartering eller handel med fø-

devarer.⁴⁷ Dette gav et bedre kendskab til de civile, men det ændrede ikke ved at forholdene var meget anderledes fra det, nordslesvigere var vant til.

Især beboelsesforholdene og befolkningens beklædning fremstod ussel og beskidt. Beskrivelser som „Husene var så smudsige der, at vi ikke ville ind i stuen i kvarter“⁴⁸ eller „Ind i husene tør man ikke vove sig for utøj, og det stinker næsten værre derinde end i stalden“,⁴⁹ kan man finde talrige eksempler på. Soldaten Niels blev også særdeles fortørnet og skrev i april 1915 således: „Russerne kender det ikke anderledes: de mener, at når man ikke har utøj, så er man ikke sund og rask. [...] I Rusland trænges der til at blive vendt op og ned på mangt og meget; ja på alting. Den der ikke ved det af erfaring, han kan umuligt gøre sig noget begreb om, hvad Rusland er for et ravgalt land.“⁵⁰ I det hele taget kan man finde mange eksempler på, at nordslesvigere sammenligner forholdene i Rusland med hjemlige tilstande for 100 år siden.⁵¹ Der findes selvfølgelig også undtagelser, men de bekræfter for det meste reglen. J. H. Møller skriver f.eks. i sin dagbog 20. marts 1916 om afskeden med de folk, hans enhed var indkvarteret hos: „Det er første sted i Rusland, hvor vi har ligget sammen med civilbefolkningen, hvor der har været så oplyste, renlige og anstændige folk.“⁵² Generelt blev de civile langs fronten anset for snavsede, uciviliserede og uhumske.

I de beskrivelser, som viser nordslesvigernes opfattelser af hvad, der afgrænser 'os' og 'dem', sporer man dog ikke nogen udpræget national orientering. Derimod kan man finde eksempler, som kan tyde på opfattelsen af en mere overordnet civilisationsgrænse. Et brev fra 16. marts 1916 viser eksempelvis, hvordan en nordslesvigsk soldat kategoriserer de civile som 'russere', forstået bredt, og selv bliver kategoriseret som germaner („germansk“)⁵³ af en civil kvinde.⁵⁴ Brevet blev trykt i en af de dansksindede aviser, men avisudklippet fortæller desværre ikke, præcist hvor på fronten soldaten befandt sig. Udtalte kvinden ordet germanski, som det står skrevet i brevet, så er det mest sandsynligt, at soldaten befandt sig et sted i det nuværende Polen. Brugen af de mere generelle betegnelser 'russer', i dette tilfælde om polakker, og 'germaner' om en nordslesviger peger igen i retning af, at identitetsmæssige grænser ikke blev trukket specifikt ud fra nationalitet.

Med hensyn til den etniske afgrænsning er der i øvrigt en gruppe, der ofte bliver meget klart defineret i kilderne; nemlig jøder. Her skelner nordslesvigere ofte på et generelt plan mellem jøder og ikke-jøder, og den negative, til tider

47 Se fx Nielsen 1915; Wemmelund 2000.

48 Clausen 112/-1, 331.

49 Ibid.

50 Nielsen 1915, s. 173-174.

51 Se fx Jensen 1998, s. 223; Clausen 112/-1, 335.

52 eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/txt/JHMoeller.pdf (13-02-2015) indføring fra 20.3.1916.

53 Sandsynligvis polsk for 'germaner' eller '(den) germanske'. Der er næppe tale om prædikatet 'tysker', da dette på polsk hedder *niemiecki*, russisk *nemetskiy* og på ukrainsk *nimetskyy*.

54 Clausen 112/-1, 335.

antisemitiske tone er udbredt. I oktober 1914 beskriver Jeppe Østergård, hvordan jøder behersker handelsstanden i polske byer og efter hans opfattelse benytter de urolige tider til at udnytte områdets bønder. Østergård kalder jøderne „et meget utiltalende folk“ og slutter sin bemærkning med: „[...] så intet under, at forbitrelsen mod disse blodsugere er stor.“⁵⁵ Man kan sagtens finde meget skarpere udfald mod jøderne i kildematerialet end dette, men på det overordnede plan er det gennemgående, at afgrænsningen af jøder som et fremmedartet folk ikke sker som modsætningen 'dansker' vs. 'jøder'. Der synes i højere grad at være tale om en kontrast mellem Nordeuropa på den ene side og Østeuropa på den anden, og jøderne synes at blive opfattet som en transnational befolkningsgruppe, der overskrider skellet mellem nationaliteter.

Beskrivelserne af civilbefolkningen som tilbagestående og uhumske kommer tilsyneladende af en oprigtig undren, men samtidigt kan det også tolkes som en generel diskurs. I dette tilfælde en ramme hvor den vestlige verden ses som udtryk for det højeste stadiet af civilisation. Hertil stod Østeuropa og dets befolkning i stærk kontrast. Dette udtrykkes bl.a. i et citat fra soldaten H. N. i avisen Hejmdal juni 1916: „Tanken om, at man nu mod vinteren gik dybere og dybere ind i det kolde Rusland bort fra civilisationen skulle ikke stemme sindet lysere.“⁵⁶ De negative beskrivelser af jøder kan også forklares ud fra samme civilisationsperspektiv.

Hvis opfattelsen af 'de andre' siger noget om nordslesvigernes egen identitet, så afspejles der ikke en specifik dansk national tilknytning. Hertil italesættes nationale tilhørsforhold for lidt, og i tilfælde, hvor de nævnes, spiller specifikt den danske sjældent en rolle. Leder man efter en afgrænsning mellem danskere/nordslesvigere over for tyskere, så sker denne i reglen inden for rammen af det overordnede soldaterfællesskab i den tyske hær. Sammenlignet med civilbefolkningen langs Østfronten var tyskere simpelthen for velkendte og ikke synderligt forskellige fra nordslesvigerne selv. Nordslesvigere kunne sagtens afgrænse sig selv fra tyskere, men i forhold til krigserfaringen på Østfronten som helhed var den største kløft og den tydeligste etniske afgrænsning i mødet mellem 'den tyske soldat' og 'russeren', begge forstået som brede grupperinger på tværs af nationalitet.

Modersmålet

Noget, der under alle omstændigheder afgrænsede nordslesvigerne som gruppe, var det danske sprog. Her er det imidlertid relevant at overveje, om et modersmål

55 Skar 1931, s. 66.

56 Clausen 112/-1, 335.

Østfrontens udstrækning og bevægelser 1914–1918. Fra „Første Verdenskrig – de sønderjyske krigsdeltagere“. verdenskrig.dk.

fordrer national identitet? Det danske sprog spillede utvivlsomt en rolle for nordslesvigerens identitet. Det kan man finde talrige eksempler på i kildematerialet.⁵⁷ Et sprog er et spejl af et samfunds kultur- og materialhistorie. Det udgør et fælles udtrykssystem, som på én gang bærer de talendes kulturelle forudsætninger og giver dem en omverdensstrukturering, der er et vilkår med stor betydning for kommunikation, tænkning og andre mentale processer.⁵⁸ Ikke desto mindre skal man være påpasselig med at antage, at det danske sprog automatisk afkræver dansknational identitet.

Selvom det danske modersmål var definerende for nordslesvigeres selvopfattelse, så var og er der i et større perspektiv ikke noget entydigt forhold mellem sprog og national identitet. Et fælles sprog har unægteligt en sammenbindende kraft på mennesker, og det udgør ofte også en hjørnesten i national identitet – men ikke nødvendigvis.⁵⁹ Nationalt sindelag behøver ikke at være identisk med sprogrænser, hvilket de såkaldte 'hjemmetyskere' er et godt eksempel på. Hjemmetyskerne var dansksprogede nordslesvigerer med tysk sindelag eller tyske sympatier, og de eksemplificerer dermed, at modersmål ikke nødvendigvis kan forbindes med national identitet.⁶⁰ Omvendt skrev Thorvald Dau, som ellers er blevet fremhævet for sit danske sindelag,⁶¹ udelukkende sine dagbøger på tysk.⁶²

57 Jf. citatet af M. Møller s. 8. Se fx også eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/HHMoeller.pdf (13-02-2015) indføring fra 25.08.1915; Christiansen 1923, s. 123; Bergholt 1969, s. 76.

58 Lund 2002, s. 33-34.

59 Ibid. s. 35-36.

60 Andriansen 1994, s. 11-12.

61 Se Thomsen 1930, s.1-2; Nielsen 1991, s. 143.

62 Damm 135.

Nordslesvigerne talte og skrev både dansk og tysk, men deres modersmål var dansk – og det var det uanset hvilken (national) identitet, de evt. besad. Det danske sprog kunne også, som vi skal se i det følgende, være en samlende faktor for det regionale tilhørsforhold. Herved bliver modersmålets identitetsmæssige betydning ikke national men regional, især hvis der lægges vægt på dialekt. For en dansktalende nordslesviger omgivet af tysk-etniske soldaterkammerater i en russisk skyttegrav har lyden af det danske sprog utvivlsomt været som sød musik. Men man kan stille det spørgsmål, om ikke lyden af specifikt den sønderjyske dialekt var endnu sødere? Denne variation af dansk var soldaterne trods alt bedst bekendt med, og man finder også let eksempler på, at dialekten fremhæves i kildematerialet.⁶³ Pointen med det retoriske spørgsmål er, at svaret ikke på forhånd er givet, da det at være dansktalende ikke i sig selv er ensbetydende med en bestemt identitet.

Nordslesvigsk selvopfattelse

Den måde, flere af Østfrontens nordslesvigere beskrev deres forhold til og opfattelse af andre nordslesvigske soldater, viser en følelse af at være forbundet dels gennem modersmålet og dels et konkret regionalt tilhørsforhold. Dansk kultur og historie præger til gengæld også italesættelsen af at være 'nordslesviger'. Derfor kan regional og national afgrænsning synes at flyde sammen. Det skyldes naturligvis den udbredte dansk-nationale *bevidsthed* blandt langt størstedelen af krigsdeltagerne samt det faktum, at de var dansksprogede.

Knytter man automatisk det danske sprog sammen med dansknational identitet i behandlingen af kildematerialet, så vil man måske også sætte lighedstegn mellem regional nordslesvigsk italesættelse og en dansknational identitet. Men det, der adskiller den regionale afgrænsning fra den nationale, er netop fokuset på og italesættelsen af Nordslesvig, hvor regionen rent sprogligt er i centrum på bekostning af nationale tilhørsforhold. I modsætning til national italesættelse er der i den regionale afgrænsning fx ikke noget til hinder for, at tysksindede også hører med til det nordslesvigske fællesskab.

D.S.K årbøgerne er eksempel på, at erindringerne fra mellemkrigstiden er betydeligt mere dansknationalt betonet end det samtidige kildemateriale. Det kan ikke undre i lyset af den nationale polariseringsproces, der fandt sted i forbindelse med folkeafstemningerne efter krigen og den nationalpolitiske kamp i mellemkrigsårene. Ikke desto mindre kan man selv i dette sene materiale finde flere steder, hvor et nordslesvigsk fællesskab på tværs af nationalpolitisk orientering

63 Fra Østfronten se fx Clausen 112/-1, bog nr.332, *Paa Lazaret*, 16. jan. 1915, fra Vestfronten se fx Andresen 2012, s. 143.

beskrives. Et eksempel ses i indledningen til årbogen fra 1941. Her er konklusionen, at ”danksindede sønderjyske krigsdeltagere holdt sammen på en ganske særlig måde”,⁶⁴ men ikke desto mindre kunne hjemmetyskere også være del af dette fællesskab:

„Men vi var sønderjyske krigsdeltagere. Nogle var hjemmetyskere. Det gjorde ikke noget for kammeratskabets skyld. Derude var der sammenhold [...] Vi var falden i fangenskab, mange tusinder på samme dag. Jeg fandt snart en sønderjysk kammerat. Han var hjemmetysker. En dag lå vi og talte sammen, naturligvis på dansk. Vi fik en temmelig ublid medfart. Så sagde han; „De forstår os jo slet ikke“. Jeg følte i dette øjeblik, at der var noget der skilte ham fra de andre og bandt ham til os. Til syvende og sidst hang hans hjerte ved det lille stykke land mellem Kongeåen og Flensborg Fjord, ved dets folk og dets sprog.“⁶⁵

I citatet ser man en skelnen mellem *os* (danksindede sønderjyder), *ham* (hjemmetyskeren) og *de* (tyske soldater), og det fremgår, at det danske sprog var en afgrænsning for det regionale tilhørsforhold sammen med tilknytningen til landsdelen. Dette kunne også deles af hjemmetyskere, men ikke af andre soldater i hæren. Var man fra Nordslesvig, så var man knyttet sammen ved tilhørsforholdet til regionen og modersmålet – men ikke nødvendigvis orienteringen mod Danmark og danskhed. Selve frontsituationen kan selvfølgelig have dæmpet nationale modsætningsforhold i dette tilfælde, men man kan finde flere eksempler i erindringsmaterialet på, at det nordslesvigske fællesskab ikke var begrænset af national orientering.⁶⁶ Desuden kan man også finde eksempler fra både før og efter krigen, hvor det fremgår, at selvom man kunne anse alle (danksindede) ’sønderjyder’ for at være danskere, så afgrænsede man samtidigt også (rigs)danskerne fra sønderjyderne.⁶⁷

En vigtig indikator for gruppeidentitet findes i den *interne kategorisering* blandt individerne af en given gruppe – dvs. den måde de beskriver og opfatter sig selv.⁶⁸ Sådanne beskrivelser kan man finde mange af blandt de nordslesvigske soldater, men de afspejler meget sjældent noget direkte dansknationalt. Til gengæld understreges i reglen det regionale tilhørsforhold. Et fællesbrev indsendt til Hejmdal af ni nordslesviger 11. januar 1915 udgør et godt eksempel. I brevet beskrives den nordslesvigske soldats dyder og evner, og stoltheden over at være

64 D.S.K. Årbog 1941, s. 10.

65 Ibid. (Episoden er sandsynligvis fra Vestfronten, men der er ingen grund til at tro, at den ikke lige såvel kunne gøre sig gældende på Østfronten).

66 Se fx D.S.K. Årbog 1942, s. 141.

67 Ibid. s. 2; Skar 1931, s. 22.

68 Jenkins 2011, s. 3–11.

nordslesviger er ikke til at tage fejl af: „Men I skulle se vore nordslesvigske folk her; det er karle. Vore overordnede er så glade for os, at det er en lyst [...] I kan tro, jeg er stolt af mine landsmænd; hos dem går pligten over alt. Jeg har nu lært mange slags mennesker at kende, men nordslesvigeren er nr. 1.“⁶⁹

Hvis man antager at fællesskabsbetegnelsen, der påhæftes krigsdeltagerens beskrivelser af sig selv, afspejler den identitet, som prioriteres højest i den givne situation, så tegnes et interessant billede. Man kan nemlig finde langt flere eksempler på betegnelsen 'nordslesviger' på bekostning af nationale betegnelser. Nordslesvigerne var utvivlsomt bevidste om, at de måtte drage i krig pga. deres tyske statsborgerskab. I selve krigssituationen var det derfor måske ikke meningsfyldt at kalde sig selv for 'dansker'. Sandsynligvis ændrede den udbredte dansk-nationale bevidsthed ikke på, at mange nordslesvigske soldater i krigssituationen fremdyrkede, opprioriterede eller måske blot bevarede en regional identitet.

Det er allerede nævnt, at Hans Bruun ved krigen slutning begyndte at orientere sig mere mod Danmark. Dette kan også tages som indikator for, at selve krigssituationen havde betydning for den måde, de nordslesvigske soldater tænkte og talte om sig selv. Krigserfaringen på Østfronten kan have fordret en nedprioritering af det dansk-nationale tilhørsforhold, indtil det stod klart at Tyskland ville tabe krigen. Herefter blev skabt en ny situation, hvor håbet om Nordslesvigs indlemmelse i Danmark ikke længere var usandsynligt. Dette ville stemme overens med synspunktet, at national identitet kræver: „[...] en erkendelse af, at man har nogle elementære egeninteresser i det samfund, som man – for Danmarks vedkommende – kan identificere med en stat med et fælles sprog og en fælles fortid. Man oplever groft sagt, at man har en aktie i foretagendet – eller man har mulighed for at få det.“⁷⁰ Det er sandsynligvis denne mulighed, Hans Bruun såvel som mange andre nordslesvigere erkendte i slutningen af 1918. Italesættelsen i kildemateriale tyder på, at selvopfattelsen i al fald indtil slutningen af krigen var fast forankret i Nordslesvig som region.

I forhold til soldaternes selvopfattelse, så er det i øvrigt værd at bide mærke i, at de nordslesvigske soldater på Østfronten som nævnt gennemgående var ældre end nordslesvigerne på Vestfronten. Dette skyldes bl.a. at de såkaldte landeværns- og landstormsregimenter i højere grad blev indsat i øst end i vest. Disse regimenter bestod af soldater fra de ældre årgange,⁷¹ og koncentrationen af nordslesvigere i alderen fra ca. 30-49 blev således højere på Østfronten. Dette har

69 Clausen 112/-1, 331, *Ved Fronten i Østpreussen*.

70 Feldbæk 1992, s. 76-77.

71 *Landeværnet* bestod af soldater, der havde udstået deres værnepligt og været en del af reserven i fem år. De var derfor aldersmæssigt fra sidst i 20'erne til sidst i 30'erne. I en alder af 39 blev man overført til *landstormen*. Her stod man til det 45. år, men under krigen fastfros hæren alderen for de ældste årgange. Det betød, at fra det øjeblik en mand var indkaldt til hæren, blev han ikke ældre i militær henseende. Landstormen blev primært beskæftiget med vagttjeneste o. lign. bag fronten (Christensen 2009, s. 45-46).

givetvis en indflydelse på, hvordan soldaternes selvopfattelse fremstår i kilde-materialet fra denne front. Det er nærliggende at tro, at de identitetsmæssige tilhørsforhold blandt de ældre soldater adskilte sig fra de yngre soldater i en mere praktisk retning. Ældre soldater har i højere grad haft kone, børn og egen gård derhjemme, hvilket sandsynligvis har spillet en rolle for det personlige tilhørsforhold. Familieidentiteten kan have fortrængt tanker om national tilknytning – måske endda øget følelsen af en regional identitet, idet der kan argumenteres for, at disse soldater ved krigsudbruddet havde slået dybere rødder i det nordslesvigske samfund end yngre nordslesvigere.⁷²

En overordnet regional diskurs

Hvis et regionalt tilhørsforhold var udbredt blandt nordslesvigerne i den tyske hær, så anså de sig imidlertid næppe som et regionalt 'os' omgivet af et nationalt tysk 'dem'. I hvert fald ser man gentagne regionale markeringer af tyske soldaterkammerater i kilderne. Det fremgår, at nordslesvigere på Østfronten ofte orienterede sig i og afgrænsede sig fra grupperinger, der var mere specifikke end 'danskere', 'tyskere' og 'russere'. Soldaternes egen opfattelse af identitet bar muligvis også præg af dette.

Med de nationalpolitiske omvæltninger, som Genforeningen i 1920 skabte i grænseregionen,⁷³ må forventes en mere rendyrket dansknational diskurs. Derfor er det påfaldende, at regionale markeringer af tyske soldaterkammerater stadig spiller en fremtrædende rolle i det noget mere nationale sprogbrug, der præger erindringsmaterialet. I sine erindringer fra 1923 beskriver E. Christiansen eksempelvis de forskellige tyske *regionaliteter* i sin deling, bl.a. frankfurtere, hessere og elsassere, og han fortæller, hvordan han foretrak at høre på holstensk plattysk frem for østpreussisk dialekt.⁷⁴ I det hele taget ledsages nævnelser af tyske kammerater ofte med en bemærkning om, hvor i Tyskland de kom fra. Den samme regionale markering af tyske soldaterkammerater ses også i P. H. Nielsens erindringer.⁷⁵

Den regionale orientering finder man også internt blandt tysk-etniske soldater. Eksempelvis har den tyske historiker B. Ziemann påvist, at bayerske soldater i høj grad var tilknyttet deres region, og regionale stridigheder i hæren var et

72 Claus Bundgård Christensen diskuterer spørgsmålet om aldersforskellen ifm. national/regional identitet blandt de nordslesvigske soldater i en endnu uudgivet artikel ("National and regional identity and The Danish Minority in the Prussian army, 1914-1918"), som vil indgå i en antologi fra konferencen "1914-1918. Soldats d'entre-deux - Les identités nationales dans les témoignages des combattants des Empires centraux".

73 Se Fink 1955; 1978, s. 9-45.

74 Se fx Christiansen 1923, s. 79-83 og 123.

75 Nielsen 1930, s. 10.

reelt problem for de tyske myndigheder især fra 1916-17.⁷⁶ Den russiske civilbefolkning blev som nævnt ligeledes afgrænset ud fra regionale eller 'subnationale' kategorier. Sammenligner man det med de regionale betegnelser for tyskere, så tegner der sig et billede af, at skellet mellem regional og national orientering i moderne forstand udvaskes. Man kan i hvert fald argumentere for, at når nordslesvigske soldater identificerede fx frankfurtere og hessere i Tyskland samt polakker og rutenere i Rusland, så skal det ses som udtryk for det samme overordnede afgrænsningsmønster. En regional diskurs i Tyskland har givetvis både omfattet og påvirket nordslesvigerne, og man kan finde eksempler, hvor nordslesvigske krigsdeltagere bliver kategoriseret af tyske soldater som „tysk-dansker“ eller sidestillet med andre tyske regionaliteter.⁷⁷ Alt taget i betragtning forekommer det som om, de nordslesvigske soldater og de øvrige krigsdeltagere var præget af en mere regional end national verdensopfattelse.

Hvis vi for en kort stund tager udgangspunkt i en enkelt soldat, så viser Iver Henningsens breve flere eksempler på opfattelsen af at tilhøre først og fremmest Nordslesvig inden for rammen af den tyske stat. Henningsen blev født i 1874 i Haderslev og var uddannet maler. Han var 40 år, da krigen brød ud, og i starten af 1915 blev han tilknyttet landstormen og gjorde tjeneste først på Øst- og senere på Vestfronten som sanitetsoldat.⁷⁸ Ser man bort fra, at Henningsen ikke var beskæftiget i landbruget, så er han på flere områder repræsentativ for den nordslesvigske krigsdeltager på Østfronten: Han var lidt oppe i årene, landstormsmand, familiefar, dansktalende og han skrev også hjem på dansk.

I et brev til sin hustru 19. august 1915 beskriver han forholdene på det frontafsnit, han befandt sig på, og giver herefter denne betragtning: „Man har ikke vidst hvor godt, man har haft det, i det hele har vi nordslesvigerere [det] alt for godt mod selv vore andre tyskere, dette lærer man først at kende her hvor alle Tysklands forskellige sammensætninger er repræsenterede. Af alle har vi i levemåde og omgang det bedst.“⁷⁹ Her afgrænser Henningsen sig selv og sin hustru regionalt som „nordslesvigerere“, og det regionale understreges ved, at fællesskabet tilsyneladende indgår i en fælles tysk sammenhæng.

Dette kunne opfattes som udtryk for et muligt tysknationalt tilhørsforhold, men i et brev fra 13. oktober samme år tyder det på, at Henningsens primære tilknytning netop var regionalt. I brevet drøftes det, at stadig flere unge mænd fra hjemegnen må drage i krig: „O, I kære derhjemme, det må jo til for landets sikkerhed, nød ville det have bleven hvis krigen var i vort eget land og tænk eder vort land (hermed mener jeg Nordslesvig), hvis der krigen havde været, fra grænsen til

76 Ziemann 2007, s. 137-154.

77 Se hhv. Clausen 112/-1, 330, *Af et tysk Feltbrev*; Thomsen 1930, s. 2.

78 eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/henningsen.htm (13-02-2015). Alle Iver Henningsens breve fra 1915 er for nylig blevet udgivet i bogform. Se Henningsen 2015.

79 *Ibid.* (Citerer fra Henningsens breve er delvist renskrivet af hensyn til læseligheden).

Flensburg var ikke sten på sten bleven tilbage.⁸⁰ Her identificeres og skelnes der mellem to lande; det overordnede land, *Tyskland*, hvis sikkerhed krigstjenesten er nødvendig for, og Henningsens egentlige hjemland, *Nordslesvig*, som befinder sig inden for Tysklands grænser. Nordslesvig er altså en del af Tyskland, med alt hvad det indebærer. Ordene „vort eget Land“ og udpenslingen af at der her menes Nordslesvig, indikerer imidlertid, at Henningsen først og fremmest har følt sig knyttet til Nordslesvig. Dette tilhørsforhold medførte til gengæld forpligtelser over for Tyskland, hvilket Henningsen var bevidst om.

I de 12 breve fra Iver Henningsens hånd, som ligger tilgængeligt digitalt, finder man ikke eksempler på noget, der kan tydes som direkte dansknationalt. Sammen med fremhævelsen af Nordslesvig som en del af Tyskland kunne dette give anledning til at tro, at Henningsen var hjemmetysker. Det er dog lige så sandsynligt, at Henningsens breve blot udtrykker den dobbelthed, som krigssituationen skabte for nordslesvigske soldater under 1. verdenskrig. En dobbelthed man eksempelvis også kan spore i H. P. Nielsens erindringer.⁸¹ Henningsen besad givetvis en dansknational bevidsthed igennem sit danske sprog samt de kulturelle og historiske forbindelser til Danmark, som hans hjemegn Haderslev havde. Samtidigt lå Henningsen imidlertid sikkert også under for påvirkningen af at være statsborger i Tyskland og tysk soldat. Muligvis var Henningsen national indifferent. Den helt manglende tilstedeværelse af national italesættelse kunne tyde på det. Et alternativ kunne dog også være, at et dansknationalt tilhørsforhold i krigssituationen blot spillede en mindre rolle i forhold til den regionale identitetsmæssige tilknytning.

Beskrivelserne fra Østfronten synes at bære præg af en overordnet regional diskurs. En diskurs som indbefatter både nordslesvigernes opfattelse af fællesskab samt kategoriseringen og afgrænsningen af dels civilbefolkningen langs fronten, dels tyske soldaterkammerater. Set i dette lys kan det virke givtigt *ikke* at behandle de nordslesvigske krigsdeltageres identitetsmæssige tilhørsforhold ud fra den traditionelle antagelse om, at de enten måtte være danske, tyske eller national indifferente. Andre identiteter som eksempelvis regionalisme kan i lige så høj grad være kommet i første række for den enkelte soldat.

Pligten til at gå i krig

I mange sammenhænge har en entydig national optik præget den måde, man har set og stadig ser på Nordslesvig og nordslesvigerne under 1. Verdenskrig. Efter

80 Ibid.

81 Se Nielsen 1930, s. 20 og 45. Her både afgrænser H. P. Nielsen sig fra og inkluderer sig selv blandt de tyske soldater.

Genforeningen udviklede der sig fx hurtigt en forestilling om, at alle dansksindede faldne i krigen havde kæmpet for én og samme sag, nemlig Sønderjyllands tilbagevenden til Danmark. Nordslesvigerne havde opfyldt pligtens tunge bud ved at deltage i krigen som tyske soldater i stedet for at begå faneflugt. Ved at opfylde deres borgerpligt havde de bevaret deres borgerrettigheder og kunne efter krigens ophør vende hjem og igen arbejde for Sønderjyllands genforening med Danmark.⁸²

Spørgsmålet er imidlertid, hvordan de nordslesvigske soldater selv opfattede disse forhold, mens krigen stadig rasede. I de få kildesteder, hvor nordslesvigerne på Østfronten eksplicit udtrykker, hvorfor de er draget i krig, kan man ikke umiddelbart spore nogen hensigt om at kæmpe for muligheden for en fremtidig genforening. Til gengæld er der flere eksempler på, at borgerpligten og -rettighederne fremhæves. I et brev fra 10. november 1914 lyder det således: „G. skriver, at alle hjemme er mødt under fanerne. Bedre bevis på, at vi er lovlydige borgere, kan de da ikke få. Det har nok været svært for mangan en at drage afsted. Men pligten og retten til at bo på vor jord har drevet dem. Og her skal ingen sige os på, at vi ikke gør vor pligt til punkt og prikke og har bestået ildprøven lige så godt som alle andre soldater i hæren.“⁸³ Brevskriveren fremhæver pligten og borgerretten sammen med nødvendigheden af at bevise, at nordslesvigerne er lovlydige borgere. 'Vi' og 'vor jord' må henviser til nordslesvigerne og Nordslesvig. Det 'de', som nævnes, må henviser til 'tyskerne' og nok mere specifikt de tyske myndigheder. Nordslesvigerne sidestilles med alle andre soldater i hæren men afgrænses samtidigt som gruppe. Rammen for både fællesskabsgrupperinger og land er altså Tyskland. Danmark eller tilknytning hertil fremgår ikke. Det centrale er retten til at bo på „vor jord“, underforstået Nordslesvig, med tilhørende borgerrettigheder.

Tilhørsforholdet er altså i dette tilfælde primært til Nordslesvig og ikke til nogen nation, men det indbefatter en pligt over for den tyske stat. At opfylde denne pligt skulle give nordslesvigerne fulde rettigheder inden for netop denne stat. Det skulle bevises, at indbyggerne i Nordslesvig var borgere på lige fod med alle andre i Det tyske Rige. Dette kan tolkes som en vilje til at bo i Nordslesvig tilsyneladende uanset hvilken stat, regionen hører under. Tilknytningen til den hjemlige region og retten til at blive boende netop der synes i hvert fald at være årsagen til, at denne nordslesviger gjorde sin pligt og drog i krig.

Også i erindringerne kan man finde eksempler på, at pligten til at gå i krig skal ses i lyset af tilknytningen til regionen. I.J.I. Bergholt beskriver meget rammende den problematik, de værnepligtige nordslesvigerne stod overfor. „[...] vi skal tage vor tårn som tyske soldater, for at vi ikke skal tabe retten til vor hjemstavn. Hvis tyskerne vinder krigen, så vil de sikkert tvinge Danmark til at udlevere alle dem,

82 Adriansen 2006, s. 294; Rerup 1982, s. 301.

83 Nielsen 1915, s. 31.

der er gået over grænsen, og for at undgå dette, bliver vi så nødt til at udvandre til Amerika. Det vil igen sige, at jeg aldrig kan komme tilbage til Sønderjylland [...] Jeg agter at gå pligtens vej – ske hvad der vil.“⁸⁴ Selv mere end 50 år efter krigens afslutning står det klart for Bergholt, at tilknytningen til Nordslesvig var stærkere end tilknytningen til Danmark eller modviljen over for Tyskland. Dette skyldes måske, at en tysk sejr i verdenskrigen var en meget realistisk mulighed, hvilket Bergholt stadig fastholder i bagklogskabens lys. Det stærke fokus på at bevare hjemstavn, uanset hvilket nationalt styre, den måtte være under, synes at være en afspejling af, at en tysk sejr langt ind i krigen var dét overordnede politiske scenario, de danske soldater mentalt opererede indenfor.

Nogle nordslesvigerer kæmpede altså for retten til at bebo deres hjemstavn uanset hvilken nation eller stat, den hørte under. I Benedict Andersons hovedværk om nationalisme „Imagined Communities“ (forestillede fællesskaber) påpeges det, at den yderste konsekvens for det nationale fællesskab er viljen til at dø for nationen.⁸⁵ Set i denne relation kan nordslesvigerer måske have været rede til at dø for regionen? Hvis krigspligten i sig selv ikke var over for Nordslesvig, så blev den i hvert fald retfærdiggjort sådan. I den sammenhæng kan man spørge, om nordslesvigerne så følte sig som et semi-nationalt folkefærd og anså Nordslesvig som en nation? Det er der ikke noget i kildematerialet, der antyder, men nordslesvigerne har med al sandsynlighed følt sig som noget separat fra både de forskellige tyske regionaliteter og ligeledes fra rigsdanskerne.

Hjemstavnsfølelse

Det er et gennemgående træk i brev-, dagbogs- og erindringsmaterialet, at de nordslesvigske soldater følte og udtrykte et tæt tilhørsforhold til deres hjemstavn. Længslen efter den hjemlige egn fremstår meget klart i kildematerialet for Østfronten. På trods af et dansk sindelag, så spillede den konkrete, 'stedlige' tilknytning og det relativt bedre kendskab til regionen og dens befolkning sandsynligvis en større rolle med hensyn til opbygningen og vedligeholdelsen af en meningsfuld gruppeidentitet i krigssituationen. Denne stedlige og sociale tilknytning har givetvis haft et udspring i de personlige bånd til hjemegnen. Hjemstavnsfølelsen kan således, når den udtrykkes med henvisning til Nordslesvig som ramme, forstås som en håndgribelig og erfaret kerne i den regionale identitet. Med andre ord bliver hjemstavnsfølelsen hermed en konkret tilknytning til regionen gennem de steder, soldaten selv har oplevet og færdes i, og de mennesker, soldaten har indgået i sociale relationer med.

84 Bergholt 1969, s. 14–15.

85 Anderson 2006, s. 7.

Den nordslesvigske soldat Laue Bill (markeret med et kryds) fotografere-
ret i Rumænien sammen med tre soldaterkammerater, 16.5.1917. Foto fra
Lautrup, 461, Landsarkivet for Sønderjylland.

I et brev fra februar 1915 skriver en ung soldat ved navn Fritz om forholdet mellem nordslesvigerne i sit kompagni. De går ofte sammen på de lange marcher og taler om: „vort kære hjemland og sammenligner det og dets folk med landet og folkene her. Hvor man kan være stolt af at være nordslesviger? [sic] Bare vi var deroppe igen.“⁸⁶ Fritz' brev illustrerer flere af denne artikels pointer. Centralt er det, at han knytter sit „kære hjemland“ og dets folk til Nordslesvig. Herudover tydeliggør citatets to sidste sætninger også den regionale identitet, ved at soldaten eksplicit udtrykker stolthed ved at være nordslesviger og længes efter at komme tilbage. Fritz' brev er som nævnt på ingen måde enestående.⁸⁷

Soldaten Paul udtrykker også den hjemlige længsel regionalt. I slutningen af et brev fra dec. 1914 skriver han: „Hvor kunne det være dejligt at komme hjem igen til det skønne Nordslesvig“, og lige før brevets afsluttende hilsen står en sætning svævende mellem to afsnit: „Når bare jeg var blandt Nordslesvigere“.⁸⁸ Samhørigheden med andre nordslesviger og savnet til hjemstavnen er ikke til at tage fejl af. Den eksplicitte udpegelse af Nordslesvig, som ensbetydende med det at være hjemme på bekostning af en mere lokal specifikation eller dansk nationale tilhørsforhold, tydeliggør betydningen af det regionale tilhørsforhold.

Et tredje eksempel ses i et brev fra soldaten Mads. Han skriver til nogle venner i foråret 1916 fra Rusland og giver følgende betragtning: „Enhver tænker på sin

⁸⁶ Nielsen 1915, s. 165.

⁸⁷ Se Clausen 112/-1, fx 335, brev fra 6.3.1916.

⁸⁸ Nielsen 1915, s. 78.

hjemegn, og for mit vedkommende går tankerne hjem til alle gode venner og bekendte i vort kære Nordslesvig.⁸⁹ Mads fremhæver ikke en lokalegn som hjemegn men nævner blot Nordslesvig. Dette kan skyldes, at vennerne, som modtog brevet, ikke var fra samme lokalegn, men fremhævelsen af „vort kære Nordslesvig“ understreger regionen som identitetsmæssig ramme. Også Laue Bill artikulere tydeligt en tilknytning til hjemstavnen. Han skriver bl.a.: „Ja, kære venner, blot vi havde fred og kunne vende sunde og friske hjem til det kære Nordslesvig, thi ingen plet på jord er skøn, som du mit hjem.“⁹⁰

Bindingen til lige netop hjemegnen blev også aktualiseret og forstærket på Østfronten. I et fællesbrev til Hejmdal 27. juni 1915 berettes der om det mest yndede samtaleemne mellem fire nordslesvigere: „Samtalen drejer sig så naturligvis om oplevelser og minder fra hjem og hjemstavn. Thi vel har vi elsket vor hjemstavn før, men vi elsker den dobbelt nu, hvor vi er så langt fra den.“⁹¹ At komme så langt væk hjemmefra og møde så fremmedartet kulturer, som tilfældet var på Østfronten, skærpede følgelig båndet til det landområde og folkefærd, der var velkendt og hjemligt. Nordslesvigere kunne dele et erfaringsgrundlag på baggrund af regionen, om det så var i form af socialt netværk, geografisk kendskab eller lignende. Et sådan erfaringsgrundlag kunne udgøre en konkret referenceramme for fællesskab, hvilket forklarer, hvorfor en regional identitet i nogle tilfælde kunne overvinde nationale modsætninger mellem dansksindede og hjemmetyskere (jf. s. 21-22).

At en dansknational identitet ikke er fremtræden i kildematerialet er i og for sig ikke overraskende i sig selv. Den danske identitet, lige meget hvor fremherskende den end måtte have været i det civile liv både før og efter krigen, var givetvis ikke særlig meningsgivende for østfrontsoldaten i selve krigssituationen. Desuden blev den også forsøgt undertrykt af militærmyndighederne, eksempelvis gennem censur og forbud mod at skrive breve på dansk.⁹² Det interessante er derimod, at det netop blev en regional identitet, som soldaterne opdyrkede i krigssituationen. Her kan man selvfølgelig pege på, at hovedparten af de nordslesvigske soldater tjente i regionalt opstillede regiment, og at dette fordrede en regional identitet. Men disse regiment var netop slesvigske og ikke nordslesvigske. En regional gruppeidentitet udspringende herfra skulle i så fald deles med sydslesvigere, hvilket ikke var tilfældet. De såkaldte 'danserregimenter' – Regiment 84, Regiment 86 og Reserveregiment 86 – der alle var tæt knyttet til Nordslesvig og

89 Clausen 112/-1, bog nr.335, brev fra 6. marts 1916.

90 Laurrup 461, brev fra 5.10.1915 til Lassen.

91 Nielsen 1915, s. 201.

92 Se fx eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/HHMoeller.pdf (13-02-2015) indføring fra 25.08.1915; Christensen, 2009, s. 456.

havde den største koncentration af nordslesvigerne, var desuden stort set udelukkende indsat på Vestfronten og ikke Østfronten,⁹³ som her er undersøgt.

Sammenlignet med Vestfronten var nordslesvigerne i øst færre i antal og langt mere spredte, både i forhold til geografi samt militære enheder. Dette kan til dels pege i retning af, hvorfor italesættelsen af dansknational identitet glimrer ved sit fravær i Østfrontens kildemateriale. Omvendt kan det ikke for sig selv forklare, hvorfor en regional identitet tilsyneladende var udbredt. Krigsdeltagelsen tilskyndede selv sagt ikke en fremhævelse af det danske sindelag, men hvilken gruppeidentitet, soldaterne kunne opprioritere som substitut, var på ingen måde givet på forhånd. Man kunne forestille sig at møde en broget blanding af gruppeidentiteter i kildematerialet, men den regionale identitet er gennemgående. Dette er i sig selv værd at bide mærke i.

Konklusion

Krigsdeltagelsen på Østfronten gav nordslesvigske soldater anledning til at spejle sig selv i omgivelserne og de mennesker, de kom i kontakt med. Den måde, disse spejlinger kommer til udtryk i breve og dagbøger, tyder på, at en *regional* identitet dominerede med hensyn til afgrænsningen og beskrivelsen af de fællesskaber, nordslesvigerne følte sig en del af eller anså som modsætninger.

I den tyske hær indgik soldaterne i tætte fællesskaber med både tysk-etniske soldater og andre nordslesvigerne, og samhørigheden var ikke baseret på national identitet. Tværtimod italesættes regionale tilhørsforhold ofte i de samtidige kilder og ligeledes i erindringer. I mødet med civilbefolkningen langs fronten tyder det heller ikke på, at en national opfattelse var styrende. Nordslesvigerne spejlede sig i befolkningsgrupper, som blev afgrænset og italesat ud fra bl.a. regionale og 'subnationale' tilhørsforhold samt religion og datidens raceopfattelse. En generel grænse mellem 'dem' og 'os' blev i forbindelse med kulturmødet derfor ofte trukket på et civilisationsniveau mellem Øst- og Nordeuropa.

Når man traditionelt har benævnt de nordslesvigske krigsdeltagere som 'danske' eller 'danksindede', så kan det medføre en forståelse af, at soldaterne i krigssituationen besad en entydig dansknational identitet. Det tyder dog tværtimod på, at en regional identitet var mere udbredt og ikke mindst mere definerende for en stor del af krigsdeltagerne på Østfronten. Dette rejser et centralt spørgsmål: Var denne regionale identitet situationsbestemt og dermed skabt af krigen, eller var der tale om en mere stabil identitetsstruktur? Jeg vil argumentere for, at den regionale identitet på den ene side nok var så stabil, at den ikke var udelukket til krigsdeltagerne på Østfronten. Med andre ord har et regionalt tilhørsforhold i

93 Christensen, 2009, s. 12 og 476–477.

hvert fald potentielt kunnet udgøre den primære gruppeidentitet for en nordslesviger i det hele taget. På den anden side har den specifikke situation utvivlsomt spillet ind. Krigssituationen er et lukket og begrænset genstandsfelt. Krigserfaringerne samt de konkrete identitetserfaringer, soldaterne gjorde sig ved fronten dels med andre (tyske) soldater og dels i mødet med civile, skabte grundlaget for, at det regionale tilhørsforhold blev gjort til en dominerende identitet. Herudover har det også spillet ind, at soldaterne indtil slutningen af krigen anså tysk sejr for realistisk og hermed mulighederne for Nordslesvigs indlemmelse i Danmark for små.

En udbredt regional identitet blandt krigsdeltagerne under krigen modsiger i denne forstand på ingen måde det massive flertal for Genforeningen få år senere. Efter flere årtiers preussisk styre i Nordslesvig var den regionale identitet blot den mest meningsfulde i den særegne situation, som krigen udgjorde. Men herefter rykkede den nationale kodning af det at være nordslesviger – dvs. tysk- eller dansksindet – i forgrunden og blev afgørende, da genforeningsafstemningerne blev afholdt.

På Østfronten kunne krigsdeltagerne på baggrund af hjemstavnen dele et erfaringsgrundlag, der udgjorde rygraden i et regionalt fællesskab. Dette fællesskab kunne i krigssituationen overvinde selv de nationale modsætninger mellem dansksindede og hjemmetyskere. Behandler man grænserne omkring fællesskaberne og modsætningsgrupperne, som nordslesvigerne definerede, giver det et mere nuanceret billede af de nordslesvigske krigsdeltageres identiteter. Herudover illustrerer det samtidigt manglerne ved blot at anse soldaterne som enten forudbestemt danske, tyske eller nationalt indifferente.

Kilder

Forkortelser

LAS: Landsarkivet for Sønderjylland

Utrykte kilder

LAS, Bill, Laue Jensen: Dag- og notesbøger, Arkivpakke 55/-4.

LAS, Clausen, H. V.: Avisudklip af feltbreve fra 1. verdenskrig, Arkivpakke 112/-1.

(I noterne henvises der til nummeringen af arkivpakkens forskellige bøger, som desværre er uden sidetal, samt til det givne avisudklips overskrift, hvis en sådan er tilstedeværende.

LAS, Damm, Ditlev og børn: Breve til Ditlev Damm fra forældre og søskende, Samlepakke 13, Arkivpakke 135: Dau, Thorvald, Krigsdagbøger.

LAS, Lautrup, Peter: Optegnelser og minder m.m., Samlepakke 38, Arkivpakke 461: Lassen, Peter, 22 breve fra Laue Bill (feltpost) 1915-1918.

Kilder i privateje

Bladt, Peter Jørgensen: Ca. 35 breve og postkort fra landstормsmand Peter Jørgensen Bladt, samling i privat eje, udlånt af Lene Elmegaard Bladt.

Trykte kilder

Andresen, Kresten 2012: *Krestens breve og dagbøger – En dansker på vestfronten i Første Verdenskrig*, redigeret af Claus Bundgård Christensen. Kbh.

Bergholt, I. J. I. 1969: *Pligtens Vej – En sønderjyde i 1. Verdenskrig*. Kbh.

Christiansen, E. 1923: *Du kan, du maa og skal! – To aar i Krig*. Flensborg.

D.S.K Årbog, 1941-1945, Foreningen af dansksindede sønderjyske Krigsdeltagere 1914-18.

Henningsen, Iver 2015: *Sanitetssoldat på østfronten – Haderslev-vognmaleren Iver Henningsens breve og tegninger 1915*, redaktion: Kaj Henningsen, Lars N. Henningsen og Martin Bo Nørregård.

Jensen, Niels Jørn 1998: *Nyt fra Vestfronten – Marine Jensen og sønnernes breve fra 1. Verdenskrig*. Odense.

Nielsen, Harald 1915: *Sønderjyske Soldaterbreve*. Kbh.

Nielsen, Peter H. 1930: *Soldat, Fange og Flygtning – En Sønderjydsk Arbejders Oplevelser under Verdenskrigen*. Kbh.

Rørdam, Valdemar, 1919: *Krestens Breve – udgivne af hans Moder; ved Valdemar Rørdam*. Kbh.

Skar, Marius C. 1931: *To Faldne Brødre – Breve fra Jeppe og Peter Østergård Hjem til Nordslesvig*. Kolding.

Thomsen, H. Lausten 1930: „I Krigens Vold“. *Sønderjyske Årbøger*, Aabenraa, s. 1-40.

Wemmelund, Poul G. 2000: *Den Onde Krig – Uddrag af Hans Bruuns dagbogsnotater og hans brevveksling med hustruen Sofie Bruun under 1. Verdenskrig 1914-1918*. Herning.

Digitale kilder

farfarsfodspor.dk, 2. februar 2015 kl. 14:28.

verdenskrig.dk, 2. februar 2015 kl. 14:28. Herunder specifikt:

- <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/henningsen.htm>
2. februar 2014 kl. 14:41.
- http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/henningsen_t.htm
2. februar 2014 kl. 14:41.
- <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/txt/JHMoeller.pdf>
2. februar 2014 kl. 14:42.

Links

<http://europeana1914-1918.eu/da>

www.verdenskrig.dk

www.denstorekrig1914-1918.dk

<http://nobelspec.au.dk/20073135.pdf> (Christensen, Steffen Lind 2013, speciale fra Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet)

Litteratur

Anderson, Benedict 2006 (1983): *Imagined Communities – Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York.

Adriansen, Inge 2006: „Mindesmærker i Danmark for faldne sønderjyder“. Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og Den store Krig*. Aabenraa, s. 289-318.

Adriansen, Inge 1994: „Problemer ved forskning i nationale identiteter“. *National identitet – Fem foredrag om dansk og tysk identitetsfølelse i grænselandet*. Haderslev.

Barth, Fredrik 1995: „Ethnicity and the Concept of Culture“. Paper præsenteret på konferencen *Rethinking Culture*, Harvard. Hentet fra <http://www.ksa.zcu.cz/podklady/tea1/Barth-Ethnicity%20and%20the%20Concept%20of%20Culture.pdf>, 2. februar kl. 14:45.

Barth, Fredrik 1969: *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. Boston.

Christensen, Claus Bundgård 2009: *Danskere på Vestfronten 1914-1918*. Kbh.

Christensen, Steffen Lind 2013: „Hvor man kan være stolt af at være Nordslesviger“ – *En analyse af de nordslesvigske østfrontsoldaters identitetsmæssige tilhørsforhold 1914-1918*. Speciale fra Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet, <http://nobelspec.au.dk/20073135.pdf>, 2. februar kl. 14:46.

Feldbæk, Ole 1992: „Dansk Identitet 1740-1992 – Et rids“. Uffe Østergård (red.): *Dansk Identitet?* Aarhus.

Fink, Troels 1978: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920 – Forberedelserne*, bd. 1. Aabenraa.

Fink, Troels 1955: *Sønderjylland siden Genforeningen i 1920*. Kbh.

Frandsen, Steen Bo 1992: „Jylland og Danmark – kolonisering, opdagelse eller ligeberettiget sameksistens?“. Uffe Østergård (red.): *Dansk Identitet?* Aarhus, s. 103-128.

Jenkins, Richard 2011: *Being Danish – Paradoxes of Identity in Everyday Life*. Kbh.

Jenkins, Richard 2006: *Social Identitet*. Aarhus.

- Jenkins, Richard 1994: „Rethinking ethnicity: Identity, categorization and power“. *Ethnic and Racial Studies*, vol. 17, Issue 2, s. 197-223.
- Jørgensen, Marianne Winther og Louise Phillips 1999: *Diskursanalyse som teori og metode*. Frederiksberg.
- Kaufmann, Thomas 1967: *Med håb i mørket*. Sønderborg.
- Kreutzmann, Jørgen 1999: „Når retsind fører ordet – Mathias Mygind – En sønderjyde i 1. Verdenskrig – dokumentarroman fra Østfronten baseret på breve og dagbøger“. Odense.
- Kühl, Jørgen og Jens Ødegaard 1990: „Danksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig – En diskussion“. *Sønderjyske Årbøger*. Aabenraa, s. 167-174.
- Køppe, Simo 2002: „Identitet“. Annette Lerche Trolle, Merete Ipsen, Michel Steen-Hansen, Jens Thorhauge (red.): *...herfra min verden går – Dansk identitet i fortid, nutid og fremtid*. Vejle, s. 15-20.
- Lund, Jørn 2002: „Sproglige identiteter“. Annette Lerche Trolle, Merete Ipsen, Michel Steen-Hansen, Jens Thorhauge (red.): *...herfra min verden går – Dansk identitet i fortid, nutid og fremtid*. Vejle, s. 31-36.
- Nielsen, Lizette Albæk 1991: „Soldaterpostkort fra Første Verdenskrig“. *Sønderjyske Årbøger*. Aabenraa, s. 123-147.
- Nørregård, Martin Bo 2006: „Sønderjyderne ved fronterne“. Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og Den store Krig*. Aabenraa, s. 95-123.
- Rerup, Lorenz 1982: *Slesvig og Holsten efter 1830*. Kbh..
- Steg, Kristian Jepsen 2004: „De blakkede – National indifference og neutralitet i Nordslesvig 1890 til 1940“. *Sønderjyske Årbøger*. Aabenraa, s. 67-86.
- Sørensen, Nils Arne 2005: *Den Store Krig – Europæernes Første Verdenskrig*. Kbh.
- Sørensen, Svend Falkner 2006: „Pligtens tunge bud eller faneflugt“. Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og Den store Krig*. Aabenraa, s. 125-142.
- Vestergaard Futtrup, Birgitte 2006: „De sønderjyske krigsinvalidere og hjælpen nordfra“. Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og Den store Krig*. Aabenraa, s. 269-288.
- Wolf, Hans 2013: *Danksindede nordslesvigeres krigserfaringer på Østfronten og i hjemmet under 1. Verdenskrig*. Speciale fra RUC, hentet fra <http://rudar.ruc.dk/bitstream/1800/12870/3/danksindede%206.pdf>, 2. februar kl. 14:46.
- Ziemann, Benjamin, 2007: *War Experience in Rural Germany: 1914-1923*. London.

English Summary

”The Northern Schleswigan is number 1”

Regional identity on the Eastern Front 1914-1918

Approximately 35,000 Northern Schleswigians took part in World War I as conscripts in the German army. Their war effort and experiences during this war have traditionally been treated in a national perspective, and at times the soldiers are distinctly termed “Danes”. Taking a point of departure in the Northern Schleswigians who were sent to the Eastern Front, however, the sources paint a different picture of their own conception of identity in a war situation. When their descriptions and view of the communities they were part of at the front and of groupings they regarded as opposites, it would seem that a regional sense of belonging dominated. The soldiers were part of communities that were not governed by national identity, and when they mirrored themselves in the civilian population of the Eastern Front, they were not met by a national reflection, they did not view themselves in a national light. The regional home is to a higher degree discursively constructed as a foundation of group identity in letters from the front and diaries. It would also appear that regional solidarity on the Eastern Front was stronger among the Northern Schleswigians than any national clashes between those who were pro-Danish and those who were ‘Germanized’. Likewise, the obligation to go to war is also substantiated as an attachment to Northern Schleswig, and the clearest examples of regional identity are to be found in the many wistful descriptions of their native soil.

DET GODE LIV I ETNOLOGIEN

Den 19. september 2014 holdt Tine Damsholt sin tiltrædelsesforelæsning som professor mso. i etnologi på Københavns Universitet. I forelæsningen diskuteres begrebet 'det gode liv' - dets rolle i dansk etnologi og mulighederne for en mere kompleks forståelse af hverdagsliv. Det gode liv diskuteres som noget normativt, analytisk og situeret.

Tiltrædelsesforelæsningen¹ er ikke den nemmeste genre. Der er mange forventninger knyttet til den, både hos en selv og andre. Man forventes at tale om sine visioner og samtidigt demonstrere at man er hjemme i sit felt på en måde, der taler til nære fagfæller såvel som førsteårsstuderende, familie og venner. Der til kommer at dette professorat har særlige opgaver både i relation til politisk kultur, til undervisningsudvikling og særligt integration af forskning og undervisning. I stedet for at lave en lang opremsning af alt det jeg skal og vil, har jeg valgt 'det gode liv' som omdrejningspunkt for at sige noget om de særlige opgaver jeg skal varetage og samtidigt noget om mine visioner for etnologien. Min far har lært mig at bare man har en god titel, så skriver artiklen eller forelæsningen næsten sig selv, og jeg må sige at der er noget om det. Ikke fordi det har været nemt men fordi en titel, som den jeg har valgt, har nogle implicerede meninger og muligheder, som fører en steder hen, man ikke nødvendigvis havde tænkt igennem fra starten – der er altså tale om det der på godt nutids akademikerdansk hedder distribueret agency.

Det gode liv er et kernebegreb i etnologien, men egentlig bemærkelsesværdigt underteoretiseret – det tages for det meste for givet, hvad det betyder i vores sam-

¹ Artiklen er en tilrettet version af min tiltrædelsesforelæsning som professor mso. i etnologi. Sprogets mundtlige præg og referencerne til anledningen er bibeholdt. Tak til Anders Holm Rasmussen for kommentarer til den tilrettede udgave, samt for hjælp til en forståelsesramme omkring Hesiods *Værker og Dage*.

menhæng. Det fungerer som et næsten etnologisk kodeord, noget vi indforstået siger til hinanden: det er det gode liv' siger vi og nikker vidende. Man kunne hævde at begrebet er blevet 'black boxed' (Latour 1999) eller stabiliseret, så vi har glemte hvordan og af hvad det egentlig er bygget sammen. I dag vil jeg imidlertid forsøge at folde noget af denne indforståethed ud, og prøve at se, hvor det kan bringe os og etnologien hen. Jeg vil derfor tale om det gode liv som noget normativt, analytisk og situeret.

Det normative gode liv

Vi begynder med den normative og almindeligvis brugte betydning, hvor ideen om det gode liv opfattes som noget entydigt, absolut og universelt. I mange af tidens politiske processer involveres borgernes dagligdag og den forsøges transformeret, så den kommer til at svare til sådanne entydige udgaver af det gode liv: det gode børneliv, det gode ældreliv, det gode liv i haven, i havnen, i byen, på landet, det sunde liv, det lange liv, det kristne liv osv.. Mulighederne er mange, men deler alle den forudsætning, at det gode liv artikuleres som noget absolut, der forventes at tale til os alle på tværs af kultur, tid og sted. Det gode liv anvendes således normativt i betydningen 'det rigtige liv' dvs. det liv, der leves efter bestemte forskrifter for etik, sundhed, arbejdsomhed, socialt samvær eller andet.

Det er også i denne udgave vi kender ideen om det gode liv fra de antikke filosoffer og ikke mindst Aristoteles, hvor det er knyttet til dydsetik, til at finde den rette balance i forhold til sin situation og formåen – og til det kontemplative liv, som den højeste lykke. Som min kollega Thomas Højrup har fremhævet, er det gode liv hos Aristoteles både et økonomisk, politisk og ideologisk anliggende, der handler om hvordan borgeren udfylder sin plads bedst muligt i bystaten. I den Nikomachæiske Etik opregner han således de dyder, den gode borger må besidde og praktisere (Højrup 2002 s. 65).

Jeg nævner dog ikke antikken og Aristoteles for derigennem at finde begrebets oprindelse og dermed dets essens eller kerne. Som mange vil vide er jeg mere inspireret af Michel Foucaults genealogiske strategi, hvor man i stedet for oprindelse undersøger et fænomens herkomst (Foucault 1971/2001). Herkomsten er ikke entydig men forgrenet som et slægtstræ og man ser på 'begyndelsernes' omstændigheder og tilfældigheder. Her er fokus på, hvordan bestemte problemstillinger dukker op på den historiske scene, hvordan fænomener aktualiseres på en ny måde og hvordan dette spiller sammen med udviklingen af nye videnskabelige og politiske praktikker og teknologier og med dem konceptualiseringer af nye genstandsfelter (Damsholt 2010). Man kunne således spørge, hvilke problemstillinger, der giver anledning til at det gode liv kommer til syne og konceptualiseres i dansk etnologi?

Ligesom Foucault oftest havnede i antikken i sine genealogiske undersøgelser og forelæsninger, må man også når det angår etnologien en tur om antikkens Grækenland. Og det er ikke kun for at gå i fodsporene af Bjarne Stoklund, der i sin tiltrædelsesforelæsning talte om etnologien mellem Scylla og Charybdis (1971). For det var hverken via Homer eller Aristoteles, at det gode liv for alvor kom ind i dansk etnologi, men derimod – om end via en omvej – med Hesiod og hans *Værker og dage* fra o. 700 før vor tidsregning. I digtet, der også er et indlæg i en arvestrid mellem Hesiod og hans bror Perses, som digtet er henvendt til, formaner Hesiod om etiske, religiøse og praktiske problemer og deres løsning i bondelivet – særligt som det udfoldes i hans samtids Boeotien. Det centrale i denne sammenhæng er Hesiods stadige formaning om arbejde og hans praktisk vejledning i landbrug, formet som en kalender. 'Værker' i betydningen arbejdsopgaver, som fx. i dagsværk, skal nemlig helst udføres på særlige dage for at lykkes. Deraf værket's titel. Hesiod taler ikke eksplicit om det gode liv, men implicit om hvordan det leves. Mennesket skal således ikke søge 'slethed', skønt det er den nemme vej, men i stedet det gode:

„Men om det gode er sat som et hegn af de evige guder
 møje og sved, og stien dertil er lang og går opad,
 først er den stenet og ru, men når du er kommet til toppen,
 bliver den derefter let, hvor besværlig den ellers kan være.“²

Digtet er fyldt med sådanne formaninger om, at den eneste rigtige vej til rigdom er en kombination af arbejdsomhed, og af at bringe guderne de nødvendige ofre. Et helt katalog over forstandig og moralsk korrekt adfærd er det. Man skal således spare op, holde sig på god fod med naboer, spare på forråd, ikke stole på kvinder, have et hushold med den nødvendige arbejdskraft, have sine egne redskaber, holde dem i orden og udarbejde dem af de rette træsorter. Man skal ikke gå til smedens hus (dvs. kroen), men stå tidligt op i stedet for at sløve i skyggen: „Klæderne af og tag fat!“ som det formaner i vers 391. Man skal kort sagt være selvberørende og selvforsynende. Kun ved gudernes hjælp og husholdets stadige arbejde opnår man rigdom, der er gudernes belønning for at leve det rette liv. Hesiods skrift er mere en beskrivelse af den konkrete og ønskede praksis end af en etik eller ideologi, der bør ligge bag praksis, og er da også formuleret overvejende i imperativer: Gør det, gør sådan! Man kan hævde at det normative her er situeret i en konkret praksis.

2 (vers 289 – 292) i Lene Andersens danske oversættelse fra 1973, som dette og de følgende citater er hentet fra.

Det analytiske gode liv

Skønt Hesiods værk er absolut og eksplicit normativt og handlingsanvisende, kommer det alligevel til at udgøre en del af inspirationen for den mere analytiske udgave af 'det gode liv' i etnologien. Idet det bl.a. er på baggrund af Hesiods skrift om det boeotiske bondeliv, at den amerikanske antropolog Robert Redfield beskriver 'the peasant view of the good life' i en forelæsning i 1955³. På baggrund af nogle forelæsninger, han er stødt ind i om Hesiods beskrivelse, hans egne studier blandt maya-indianere på Yucatan og en hel del yderligere læsning om bondesamfund argumenterer Redfield for, at bønder ligner hinanden mere på tværs af tid og rum, end de ligner deres nærboende byborgere. Og det er denne 'imperturbable sameness' han vil undersøge (s. 60). Ligheden beskriver han som 'an integrated pattern of dominant attitudes' eller som en særlig 'peasant view of the good life' (s. 61-62), som han genfinder overalt på kloden fra Hesiods *Værker og dage* over 1800-tallets engelske bønder til nutidens bønder på Yucatan.

Den særlige bonde-værdiorientering og idé om hvordan livet bør leves, som Redfield mener at genfinde overalt, angår dels bøndernes relation til jorden præget af både fornuft og ærbødighed, hvor naturen både tilhører mennesket og det guddommelige, således at det religiøse gennemsyrrer omgangen med jorden. Dels angår det deres syn på andre livsmåder (fx handel) som værende mindre værd end landbruget og endelig dyrkelsen af flittighed og nøjsomhed, af det hårde daglige arbejde – dagsværket. Dette bonde-etos eller udgave af det gode liv gennemsyrrer også forståelsen af familie, som en nødvendig del af arbejdslivet. Redfield citerer bl.a. Hesiods instruktioner i vers 405 som illustration af denne forståelse: „Først skal du skaffe et hus, en kvinde og dernæst en plovstud.“ Dette udsagn ser Redfield som udtryk for, hvordan fornuften og omsorgen for landbruget gennemsyrrer ægteskabsindgåelsen (1956 p. 70 n). Men Hesiod fortsætter faktisk:

„– ikke en hustru, men en, som er træl og kan gå efter ploven – alle nødvendige ting skal du skaffe til veje i huset, for at du ikke skal bede om lån, få nej, og forlegen se på, at tiden forpasses, og alt dit arbejde spildes.“ (vers 405- 409)

Her er altså ikke tale om ægteskab, skønt Hesiods anbefalinger i den sammenhæng er ligeså prægede af bondefornuft. Men selvom Redfield altså tager fejl af, hvad en 'kvinde' betyder i denne sammenhæng, så kan man sagtens genkende andre tiders bondeopfattelser og vigtigheden af at være selvberørende og kunne udføre sit dagsværk, i hans karakteristik af det universelle bonde-etos. Hos Redfield er det gode liv altså et begreb til at karakterisere kulturel enshed, på tværs af

3 Publiceret som et kapitel af samme navn i bogen *Peasant Society and Culture* (1956).

tid og rum, men han har også sat sin analyse på spil overfor en håndfuld forskere bl.a. den svenske Börje Hanssen – en af den danske etnologis svenske helte. Og ud af de diskussioner og det modspil han bl.a. får fra Börje Hanssen, udvikler han i artiklen en mere kompleks forståelse af 'det gode liv'. Fra at være et ensartet og transhistorisk værdisæt udvikles 'the „good“ of the peasants' til at være 'of several kinds or dimensions' (p. 68). Det gode kommer i forskellige aspekter og synes i øvrigt at være stærkt afhængigt af ejerforholdene til jord: Har man en lille marklod, der deles ved arv, er mange børn ikke af det gode, mens en stor børneflokk kan være en velsignelse ved andre fordelingsystemer af jord. Det gode liv er dermed ikke blot det liv folk selv ønsker at leve, men også de dyder de søger at fremme hos deres børn og det liv, der giver mest anerkendelse hos andre. I stedet for en enkelt logik transformeres det gode liv til 'a cluster of attitudes' relateret til det vi ville kalde eksistensbetingelser, men også til andre samfundsgrupper, og ikke mindst den nærtboende elite og byboerne.

Det gode liv er ikke noget i sig selv, men formes i relation til andre, hvad enten de efterlignes eller fremstår som skræmmebillede⁴. Hans kulturforståelse handler altså ikke kun om ligheder på tværs af tid og rum og om ensartethed indenfor grupper, men også om relationer og udveksling mellem forskellige grupper. Bøndernes gode liv skal således ikke forstås isoleret fra de øvrige grupper og deres etos er mere heteronomt end autonomt (s. 78). Så selvom det gode liv i Redfields udgave er bundet til en strukturfunksjonalistisk forståelse, så er begrebet 'det gode liv' ikke blot en simpel eller entydig struktur, der sætter sig igennem hverdagslivets organisering. Alligevel er det måske tid til at se på, hvorvidt og hvordan den funksjonalistiske herkomst former vores nuværende forståelse af det gode liv.

Da jeg begyndte at læse etnologi i 1981 overtog jeg min mor, historikeren Nanna Damsholts, udgave af Redfields bog, som hun havde måttet anskaffe i forbindelse med sin deltagelse i et skelsættende seminar året før om historisk antropologi for historikere og etnologer. Og jeg tror det er symptomatisk, at det blandt andet var Redfields kapitel om 'det gode liv', hun læste i forbindelse med sit møde med etnologien. I min studietid i 80'erne var begrebet 'det gode liv' nemlig et kernebegreb på linje med de 'seje strukturer' – den lokale oversættelse af Fernand Braudels begreb 'longue durée' – forstået som strukturer i praksis og tankegang, der kun modstræbende forandres. Braudel anvender begrebet i relation til hverdagslivet til at forklare, hvordan hverdagslivets strukturer praktiseres og bevares hinsides politiske begivenheder og økonomiske kriser (Braudel 1949). Redfields og Braudels begreber gennemsyrede i deres lokale aftapning den undervisning, vi modtog i havestuen på instituttet i Brede.

4 Redfield er jo også berømt for sin forståelse af 'the little community' som noget der kun kan forstås i relation til det store, hvilket var relevant i forbindelse med at antropologiens objekt på denne tid skiftede fra primitive og isolerede befolkningsgrupper til bønder.

Den lokale omsættelse af de internationale begreber kan illustreres ved Palle Ove Christiansens artikel fra *Ethnologia Scandinavica* i 1978: „Peasant adaptation to bourgeois culture? Class formation and cultural redefinition in the Danish countryside.“ Her argumenterer han på baggrund af historisk kildemateriale fra sine igangværende sydsjællandske landsbystudier for, at den nye gårdmandsklasse i sidste del af 1800-tallet, ikke blot blev ’borgerliggjort’ dvs. annekterede den borgerlige kultur fra byerne, som en form for ’gesunkenes kulturgut’, eller som resultat af en enkel diffusion fra center til periferi. I stedet viser han, hvordan den kulturelle forandring var en meget mere kompleks proces, hvor den nye gårdmandsklasse ved hjælp af nye kulturelle former, som bl.a. omgangsformer og hjemindretning, reformulerede deres sociale position imellem den urbane middelklasse og husmændene.

Denne kulturelle positionering bestod af en strategisk udvælgelse af nogle, men bestemt ikke alle, kulturelle træk fra den urbane middelklassekultur, og disse kulturelementer kom til at indgå i en ny og anderledes helhed, der hverken var urban eller traditionel bondekultur. Med reference til både svenske Börje Hanssen og danske Ole Højrup fremhæver Christiansen, at den kulturelle forandring kun foregår gradvist og på bestemte betingelser, der både findes i sociale, økonomiske, politiske og kulturelle forhold og i den måde arbejdet organiseres på i husholdet. Med reference til skolelærerlitteraturen konkluderer Christiansen videre, at hvis man ser efter i de grundlæggende træk ved bondekulturen finder man ingen store forandringer:

„It is the classical attitude of the ’good’ peasant life (but now that of freeholders, please note) which is repeated again and again. It is the old norms in a new disguise.“ (p.148-49)

Altså er det gode liv identisk med den seje struktur i bondekulturen, der i anden del af 1800-tallet kun ændrer udvalgte elementer og især i den materielle kultur.

I studietiden mødte vi også mange andre gode liv af arten seje strukturer. De blev bl.a. beskrevet af Bjarne Stoklund i hans studier af bonde-økotyper og ikke mindst læsøboernes tilpasninger til skiftende eksistensbetingelser og levevilkår (Stoklund 1988). Fælles for denne anvendelse af begrebet ’det gode liv’ er pointen om, at trods synlige forandringer i den materielle kultur og hverdagslivet i bondesamfundet, så forandres ideen om det gode liv ikke. Det udgør tværtimod en form for kontinuitet – en sej struktur. Det behøver ikke at være i Redfields på én gang universelt ensartede og kulturelt specifikke ’bondeversion’ af det gode liv, men kan også anvendes i mere specifikke geografiske versioner, som resultat af økologisk tilpasning eller anvendt som begreb for at indfange variationen i livsstile mellem bønder i samme landsby (Christiansen 2002). Pointen er, at det gode liv hermed bliver et analytisk begreb til at artikulere grundlæggende men speci-

fikke mønstre i måden livet (som bonde) leves og bør leves. Hvad enten man var skovbonde, hedebonde, skipperbonde eller en anden version af 'mångsysteri'⁵.

Begrebet om det gode liv har dog også en fremtrædende plads i min kollega Thomas Højrup's livsformsanalyse. I *Det glemte folk* anvendes begrebet – dog uden henvisninger til begrebets herkomst, til Redfield eller nærmere definition af det – første gang på side 21:

„Enhver livsform har endvidere som en indre eksistensbetingelse sin egen ideologi. Denne holder nemlig menneskene på plads i livsformen ved at give dem et bestemt billede af verden, ved at foreskrive hvad der er selvfølgeligt og rigtigt og ved at fremstille idealet for det gode liv(sforløb). Den foreskriver ganske enkelt menneskenes opfattelse af deres egne handlemuligheder ved at forme deres tankebaner og bevidsthed.“ (1983 s. 20-21)

Man aner måske at strukturfunctionalismen ikke er så langt væk fra den udgave af marxismen, der lå til grund for livsformsanalysen på det tidspunkt⁶. Begrebet det gode liv bliver i livsformsanalysen brugt til at fremhæve livsformernes respektive etnocentri og dermed den kulturelle diversitet. Hver livsform har således sin udgave af det gode liv, og disse praksisformer søger hver især at udleve deres version af det gode liv i deres sociale organisation og hverdagsstrukturering – på de givne betingelser. Enhver livsform vil kæmpe for at fastholde de nødvendige eksistensbetingelser for netop deres udgave af det gode liv. Det gode liv er altså ikke en kausal følge af eksistensbetingelserne eller af klassetilhørsforhold, tværtimod bliver de forskellige udgaver af det gode liv, det der afgør, hvordan man reagerer på forandringer i levevilkår.

Det gode liv er i livsformsanalysen først og fremmest ideologi eller begrebsverdner. Som Højrup formulerer det om livsformscentrisme:

„Begrebet peger på, at det ikke med én livsforms rene begrebsverden er muligt at erkende de andre livsformer, hverken som de *er* (betinget af hinanden), eller som de *selv* tænker (deres eget gode liv).“ (2006 p. 229)

Det gode liv er altså primært en mental eller ideologisk figur. Selvom det gode liv som begrebsverden og livsformscentrisme har et videre liv i udviklingen af stat- og livsformsanalysen, bl.a. med Højrup's fortolkninger af Aristoteles udgave af det gode liv som en art interpellation i bystatens forsvarsform, så vil jeg ikke

5 En god dansk oversættelse af denne svenske og etnologiske betegnelse for bønder, der ikke blot lever af korndyrkning men allehånde aktiviteter og binæringer, er aldrig etableret, hvorfor dette svenske ord er en del af enhver dansk etnologs vokabular.

6 Det gode liv bliver heller ikke begrebslogisk udlæst hverken i *Det Glemte Folk* (Højrup 1983) eller i *Dannelsens Dialektik* (Højrup 2002).

forfølge den side her, men nøjes med at konstatere; at det gode liv hos Højrup først og fremmest er et begreb for den ideologiske side af livsformerne. Det gode liv er hermed en indbygget logik, et særligt mål-middel rationale, der gennemsyrrer hverdagsstruktureringen – den ideologiske side af praksis. Det vil sige af enhver praksis, idet det gode liv her bliver et begreb til netop at analysere kulturel og livsforms-mæssig forskellighed: det gode liv bliver med livsformsanalysen først og fremmest et begreb til at undersøge forskellighed – en diversitetsoptik. En optik, der understreger kulturelle kontraster frem for ligheder og understreger at de normative ideer om, hvordan det gode liv bør leves, kommer i flertal og er kulturelt specifikke. Og det er som sådan, at begrebet for min generation (og formentlig også for yngre generationer) af etnologer er levet videre; som et begreb vi anvender, når vi vil understrege at her anvendes en kulturel specifik version af, hvordan man på én gang lever og synes livet bør leves, på en absolut måde – hvor en bestemt forståelse af det gode liv, som en specifik logik eller et bestemt rationale, gennemsyrrer hverdagspraksis.

Livsformsanalysen har anvendt eller måske ligefrem annekteret begrebet så meget, at da jeg for et par år siden (da jeg begyndte at spekulere over begrebets herkomst) spurgte Bjarne Stoklund, hvor det kom fra, svarede han: „Er det ikke sådan et Thomas-begreb...?“ Og Stoklund havde jo ret i at Thomas Højrup brugte det, men ikke i at han var oprindelsen. Jeg tror imidlertid at udsagnet er symptomatisk for den måde det gode liv i diversitetsudgaven har sejret i etnologien. Men også symptomatisk for at begrebet tages for givet, som noget vi anvender uden at reflektere særlig meget over, hvad den begrebslige herkomst og de teoretiske implikationer er. Begrebet det gode liv er, som diversitetsanalytisk figur, blevet en art sej struktur i den etnologi vi deler på tværs af teoretiske skel.

De gode studieliv – i flertal

Det var da også anvendelsen af det gode liv, som en diversitetsoptik, der gennemsyrrer den undersøgelse af studieliv, som jeg sammen med en gruppe studerende gennemførte i 2002-3 for Det Humanistiske Fakultet ved Københavns Universitet. Rapporten kaldte vi simpelthen *De gode studieliv* for at understrege forskelligheden i de måder studerende håndterer og strukturerer deres hverdagsliv. På baggrund af interviews med 173 studerende og en problemstilling om frafald og studieskift karakteriserede vi fem kvalitativt forskellige måder at studere på (Damsholt et al. 2003).

Vores undersøgelse brød både med andre frafaldsundersøgelser, der via kvantitative metoder ville identificere et begrænset antal 'afgørende faktorer' for frafald, og med andre kvalitative undersøgelser af studerende, der oftest fokuserer på diversiteten i læringsmåder. I stedet for at spørge, hvorfor studerende faldt

fra, vendte vi spørgsmålet på hovedet og spurgte, hvad der fik dem til at blive på deres studie. Hvad var de forskellige udgaver af 'det gode liv', der kunne leves på universitetet? Vi fokuserede hermed på diversiteten i rationaler i de studerendes hverdagsliv og systematiserede og operationaliserede disse i fem måder at opleve og praktisere 'det gode studieliv' – såkaldte studiemønstre.

Pointen var at vise, at studerende var tilbøjelige til at skifte studie eller ophøre med at læse, hvis de ikke kunne finde gode betingelser for at udleve deres version af 'det gode liv' på studiet. Kernen var således kulturanalytisk og etnologisk, idet vi problematiserede tendensen til, at undervisere og administratorer i indretning af studiestrukturer enten tager for givet, at studerende tænker ens, eller slet og ret etnocentrisk forventer, at de studerende agerer ud fra samme rationaler som dem selv. Hvad enten det handler om, at 'det gode studieliv' er lig med ens egen faglige udvikling og mulighed for fordybelse eller lig med målrettet fokus på eksamen uden lyst til fordybelse eller andre former for svinkeærinder, som disse to citater kan illustrere:⁷

„Jeg sidder ofte herovre efter timerne og regner, eller sidder hjemme hos nogle af de andre og regner eller sidder hjemme hos mig selv og regner sammen med nogle af de andre. Jeg kan også godt finde på at gøre det selv bare sådan, hvis jeg ikke lige... ”Åh, jeg gider ikke lige læse det her!” Så kan jeg altid lave et eller andet... Et eller andet, jeg kan nørkle med omkring fysikken og et eller andet, jeg mangler at lave, som jeg har lyst til at lave, og som ikke lige anstrenger mig, men stadig er spændende. Jeg er meget koncentreret omkring studiet og derhjemme... Det er også fedt at blande hygge ind i studiet.“ (citeret efter Damsholt et al. 2008 side 26).

Den citerede fysikstuderendes opfattelse af det gode studieliv går altså ud på, at studiet er omdrejningspunkt i livet og gerne må brede sig ud over hele døgnet og de sociale aktiviteter. Dette rationale kalder vi udviklingsorienteret. Dette rationale står i kontrast til nedenstående:

„Der tror jeg, at det er vigtigt det der med i højere grad at have et studiemiljø på skolen, hvor man læser og så holde fri, når man kommer hjem, så man virkelig har sit studie som et otte til fem job, et otte til seks job, eller otte til fire job, og så lade være med at sidde og læse de sene nattetimer.“ (citeret efter Damsholt et al. 2008 side 25).

7 Arbejdet med at identificere og operationalisere kvalitativt forskellige studiemønstre gav genklang på andre fakulteter og universiteter, og i samarbejde med kolleger fra de didaktiske enheder her, videreudviklede vi i en projektgruppe studiemønstrene til at kunne anvendes analytisk på tværs af institutioner. De to citater er taget fra den rapport dette arbejde mundede ud i.

Den her citerede farmaceutstuderende har et helt andet rationale i sin udgave af det gode studieliv. Her er omdrejningspunktet opdeling i tid, så studiet bliver begrænset til at være skole eller et arbejde, der skal overstås, så man får tid til alt det andet man har uden for studiet. Dette rationale kalder vi arbejdsorienteret. På trods af kontrasten mellem de to rationaler, er det en vigtig pointe at begge de citerede studerende kan være dygtige studerende, men de har grundlæggende forskellige tilgange til det at studere – til hvad et godt studieliv er.

Det gode liv er i disse undersøgelser en ideologi der gennemsyrrer praksis, således at der er forskel på, hvordan de studerende forestiller sig og så vidt muligt udlever et hverdagsliv, hvor de befinder sig godt. Studiemønstrene er ikke kategorier til at sortere studerende og er heller ikke uforanderlig skæbne, men i stedet udviklet som analytiske redskaber. Det betyder i praksis, at vi rendyrkede de empiriske forskelle vi fandt i interviewene til en art idealtypiske forståelser eller rationaler, der kunne siges at gennemsyre praksis. Rationalerne var stærkt inspireret af livsformsanalysens fokus på mål-middel-relationer: Var det at studere og udvikle sig fagligt et mål i sig selv? eller var studiet blot et middel til at få en eksamen og dermed en adgangsbillet til arbejdsmarkedet? Var det adgangsbillet til et professionsfællesskab, eller var det en mulighed for at samle en portefølje af kompetencer anvendelige udenfor det klassiske akademiske arbejdsmarked?

Den analytik, vi her udviklede, blev også videreført og udviklet i en kvalitativ undersøgelse af studiemiljø ved Humaniora.⁸ Med studiemiljørapporten flyttedes fokus gradvist fra studiemønstrenes forskellige udgaver af de gode studieliv som noget primært ideologisk, som man prøvede at leve ud, til en mere praksisnær beskrivelse af de studerendes faktiske interaktion med underviserne, med hinanden og med de fysiske faciliteter. Det udvidede forståelsen af hvad det gode studieliv er – eller i hvert fald hvordan det kan undersøges som noget mere end tale og begrebsverdner, som noget der praktiseres, hvilket jeg vil vende tilbage til.

Vi begyndte i foråret 2014 et nyt projekt inden for denne diversitetsoptik, som led i et tværfakultært projekt om forskningsbaseret undervisning.⁹ Delprojektet har til formål dels at undersøge dels at fremme den variant af forskningsbaseret undervisning, der ofte kaldes 'undervisningsbaseret forskning', dvs. undervisningsforløb der involverer og integrerer studerende i forskningsprocesser. Denne undervisningsform indebærer ideelt set, at de studerende selv bidrager med forskningsresultater til et fælles projekt eller materiale til underviserens forskning (jf. Chang 2005) – kort sagt at de studerende er medproducenter af forskning.

Københavns Universitet har allerede talrige eksempler på sådanne projektorienterede undervisningsforløb, men der er behov for en differentieret analyse af

8 som Morten Krogh Petersen var hovedforfatter på (2006).

9 'Vi' er i den aktuelle udgave min kollega Marie Sandberg og en større gruppe af dygtige studerende på tværs af årgange. Projektet er finansieret af rektoratet ved Københavns Universitet via den såkaldte 2016-pulje. Se videre <http://fbu.ku.dk/om/delprojekter/delprojekt-b/>

eksisterende praksis og erfaringer, samt de særlige udfordringer, der knytter sig til sådanne forløb. En udfordring kan være undervisernes motivation, for mange undervisere oplever at undervisning (også den forskningsintegrerende) i praksis hæmmer forskningen især hvad publicering angår. Vores håb er med udgangspunkt i en undersøgelse af det eller måske 'de gode forskerliv' at bidrage til udvikling af modeller for undervisning, eksamen og publikation, hvor undervisningen så vidt muligt bidrager til forskningsarbejdet frem for at hæmme det. Dette er en hel aktuell udfordring, der ikke er blevet mindre relevant med kravene om mere undervisning i form af flere undervisningstimer. Selvom det gode forskerliv tit involverer et stort engagement i både det at forske og undervise, møder man stadig oftere ansatte, der er ved at gå midt over i lutter gode viljer på begge områder.

En anden udfordring er de studerendes motivation, idet de eksisterende erfaringer bl.a. viser, at der er stor forskel på de studerendes engagement i forskningsintegrerende undervisningsformer og det tyder på, at disse forskelle er forankret i de studerendes divergerende opfattelser af det gode studieliv, deres hverdagsorganisering og fremtidsforventninger – det vi har karakteriseret som 'studiemønstre'.¹⁰ Et centralt anliggende for vores nye projekt er derfor at bidrage til udviklingen af mere differentierede projektorganiserede undervisningsformer, der kan engagere flere typer af studerende og dermed fremme det generelle motivations- og gennemførselsniveau på KU's uddannelser, hvilket også er særdeles politisk relevant. For med studiefremdriftsreformen er der brug for en ændring i studiekulturen, sådan som det bl.a. indskærpes i folderen *Kort om studiefremdriftsreformen til ansatte på Det Humanistiske Fakultet*, Københavns Universitet (2014). Formålet er at reducere den gennemsnitlige studietid på Humaniora og her har man valgt at formulere forventningerne til de studerende i 14 punkter under overskriften 'Den gode studerende'.

'Den gode studerende' forholder sig kritisk og reflekterende, deltager konstruktivt i undervisningen, kender sin studieordning, forbereder sig grundigt, tjekker regelmæssigt sin KU-mail, anser sit studium som sin primære beskæftigelse, arbejder sammen med sine medstuderende også uden for undervisningstiden osv. osv. Kort sagt en ganske normativ udgave af det gode studieliv eller hvordan den gode studerende praktiserer sit studium. Der er næsten lidt Hesiod over folderen: Arbejd hårdt! Ja, kom nu Perses, klæderne af og tag fat. Men det er ikke alle punkter, der passer lige godt til alle versioner af det gode studieliv. For det er en entydig version, der her fremskrives, hvor studiet og det sociale liv skal flyde sammen, fordi der ikke bør være plads til andet end at studere. Men man risikerer

10 Et pilotprojekt gennemført i forbindelse med Marie Sandbergs adjunkt-pædagogikum peger i denne retning (Sandberg et al. 2012)

at udelukke en stor gruppe studerende, hvis de ansatte kun skal betragte dem der har et udviklingsorienteret rationale som 'gode studerende'.

De gode liv på universitetet er således ikke blot en høflig og distanceret interesse for den kulturelle variation blandt studerende og kolleger. Det er også kamp for overlevelse og hjerteblod, og det bringer os fra det gode liv som analytisk redskab til det situerede.

Det situerede gode liv

Videnskabshistorikeren Donna Haraway formulerede i 1991 ideen om 'siteret viden', som på en gang et nyt videnskabeligt ideal og et grundvilkår. Hun hævder at vi både er hinsides objektivismens tro på det ikke-involverede og uanfægtede blik fra 'nowhere' og hinsides kulturelrelativismens ligestilling af de mange samtidige og forskellige synsvinkler og blikke fra 'anywhere', dvs. der hvor alle synspunkter var lige meget værd. I stedet, siger hun, må vi tage vores situerethed på os – at vi altid taler fra 'somewhere', at vi er involverede i den verden vi studerer og at der ikke findes et ståsted 'uden for', hvorfra vi kan udtale os kritisk og uafhængigt. I stedet må vi tage denne involverethed i verden på os og kritisk producere de former for viden, der muliggør at vi kan gøre det 'bedre' – uden selvfølgelig at hævde at der findes en objektiv eller universel målestok for dette (Haraway 1991).

Siteret viden er involveret og involverende, og når det gælder udforskningen af de gode liv på universitetet, så er det et grundvilkår for at kunne bidrage kritisk men også konstruktivt, at vi er situerede, og at vi derfor tydeliggør, hvordan vi står midt i det vi studerer. Og selvom det ikke altid er så tydeligt, så adskiller vi os ikke på dette punkt fra de antikke filosofers overvejelser om det gode liv: De var også situerede og responderede på konkrete og samtidige udfordringer. Situering er således en problematisering af en aktualitet, som man betragter sig selv som del af. Og den etnologiske forståelse af det gode liv, som et analytisk greb til at begribe og systematisere kulturelle forskelle, er ikke kun aktuel på universitetet.

Det er den anden situering af det gode liv – at hverdagslivet er kommet i det politiske søgelys, fordi forandringer i almindelige menneskers dagligliv ses som løsning på mange samfundsmæssige udfordringer. Hvis bare borgerne spiser sundere og mindre, ryger og drikker mindre, motionerer mere, bruger mindre strøm og varmt vand, kører mere på cykel og mindre i bil, bliver længere på arbejdsmarkedet og holder sig friske og længst muligt i eget hjem (og krop), ja, så er en stor del af de samfundsmæssige udfordringer løst. Hverdagslivet er blevet politiseret – eller snarere politiseret på en ny måde, for hverdagslivet har formodentlig altid været politiseret, som vi har set med de antikke filosofers ideer om det gode liv. Ja, man kunne måske hævde, at 'det gode liv' netop er en af de måder hverdagslivet bliver politiseret på.

Hverdagslivet er nemlig ikke at betragte som et afgrænset objekt i sig selv. Det betyder selvfølgelig ikke at folk ikke har levet og haft det man kunne kalde en dagligdag altid. Men det betyder at hverdagslivet som objekt for undersøgelser og interventioner formes i specifikke problematiseringsformer og anledninger, der har betydning for hvordan 'hverdagslivet' specifikt konfigureres; om det fx er som vaner, mål-middelrelationer, rationaler, nationalkultur eller hverdagsstrukturer. Den brede befolknings liv (og hermed deres hverdagsliv) er i det mindste siden 1700-tallet og sikkert længe før kun blevet interessant som undersøgelsesobjekt i lyset af at man ønskede at ændre det, at forbedre det i lyset af det som Foucault har kaldt biopolitik (bl.a.1994/2000). Og de måder vi som 'etnologer' har undersøgt hverdagslivet er og har været del af de governmentale praksisser med skiftende dagsordner siden de første præster i 1700-tallets dansk-norske stat begyndte at beskrive deres sognebørns liv, over 1800-tallets folkelivskuratorer til nutidens interesse for brugerinddragelse. Man kunne altså hævde, som jeg sammen med Morten Krogh Petersen for nylig har gjort,¹¹ at hverdagslivet altid allerede er problematiseret.

Etnologers involvering i de politiserede forandringsprocesser hænger for tiden ofte sammen med den fremherskende diskurs om innovation og særligt brugerdreven innovation, hvor borgerne iscenesættes som brugere, og deres hverdagspraksis som innovationsobjekter. Hvad enten det handler om produktinnovation eller såkaldte sociale innovationer (fx af offentlige services) spiller 'brugerstudier' eller inddragelse af repræsentanter for 'brugere' en afgørende rolle i tidens politiske kultur. Borgernes dagligdag må involveres og den iscenesættes, oversættes og aktiveres i innovationsprojekter, der forsøger at transformere hverdagslivet til entydige udgaver af det gode liv.

Men hvordan konfigureres hverdagslivet så i innovationsprojekterne? Uden tvivl på mange måder, men som eksempel kan tjene et innovationsprojekt om fremtidens dagligvareindkøb, som jeg sammen med flere etnologer deltog i (Bredam et al. 2010). Her mødte vi idealet om 'at tænke ud af boksen' – efter vi havde produceret en indsigtfuld og anvendelig etnografi, om det kompleks af rationaler, der er på spil når man køber dagligvarer. Den boks, der her skulle tænkes ud af, viste sig at være identisk med hverdagslivet (og den etnologiske analyse heraf). For hverdagslivet og dets inertie, blev af konsulenterne anskuet som et problem, og som en barriere, der måtte overvindes, når der skulle innoveres.

At opfatte hverdagslivet som en boks, en æske, der er lukket til og som en begrænsning for fremtiden og forandringer, er ikke netop sådan vi som etnologer tænker. Tværtimod, synes vi potentialet for forandring ligger i hverdagen, der imidlertid kun ændres på bestemte betingelser og når forandringerne kan forenes med 'det gode liv'. Og etnologerne i projektet oplevede derfor pludselig os selv

11 Krogh Petersen og Damsholt 2014.

sidde i projektgruppen og ophidset råbe slagord som 'seje strukturer' og 'det gode liv'. Vi blev kort sagt kuratorer for hverdagslivet og anvendte begrebet om det gode liv, som et omdrejningspunkt for at forstå muligheden for forandring (se videre Damsholt og Jespersen 2015). De andre projektdeltagere forstod af gode grunde ikke, at hverken begrebet 'det gode liv' eller de seje strukturer forklarede alt. Og vi oplevede på den anden side, at vi var uvante med at forklare begreberne – de var blevet 'black boxed' i etnologien. Tiden er inde til at åbne æsken, ikke for ureflekteret at tømme den, eller kaste barnet ud med badevandet, men for at kvalificere, hvad der er derinde, og hvordan hverdagslivet kan udforskes, så vi står bedre rustet, i samarbejdet med andre discipliner.

Det er med andre ord tid til kritisk og situeret selvrefleksion. Som jeg har givet indblik i anvendes begrebet 'det gode liv' i dansk etnologi oftest som et kulturelt specifikt og entydigt rationale, en ideologi, der sætter sig igennem praksis. Men når vi analyserer det gode liv således, som et næsten determinerende rationale for hverdagslivs-struktureringen, så er der vel oftest tale om en analytisk selektion? En purificering eller reduktion, hvor vi renser det ud, der peger andre veje? Hos Højrup er livsformerne og dermed de gode liv ikke tilfældige, for det er en del af deres begrebslogiske plads, at der skal være plads til dem i produktionsmåderne og at de skal være nødvendige for statsformen. Sådant er det ikke med 'de gode studieliv', der er idealtypiske analytiske redskaber, fremkommet ved at rendyrke og kontrastere empiriske træk. Alligevel har de den samme form for ét koherent rationale som deres omdrejningspunkt. Men ville det være muligt at arbejde med 'det gode liv' i mindre entydige udgaver? Er det nødvendigt med entydige mønstre og rationaler, der 'sætter sig igennem' for at analysere praksis? Er det en del af det gode livs herkomst fra Redfield? Selvom hans udgave af det gode liv ved genlæsning, jo alligevel ikke var så entydigt endda og ikke blot ét gennemsyrende rationale. Kan vi med andre ord arbejde på at udvikle udgaver af det gode liv, der i højere grad er i stand til at indfange den 'messiness', sammensathed og flertydighed, der ofte præger vores hverdagsliv?

Jeg har været så heldig ved flere lejligheder, at få indblik i det igangværende arbejde, som Orvar Löfgren sammen med Billy Ehn holder på med: Om det de kalder 'the messy home'.¹² De studerer hjemmet som overladet med dels følelser (kærlighed, vrede, frustrationer, skyld etc), dels ting (aldrig har vi haft så mange ting, der hober sig op i hjemmet) og dels rutiner (de fælles koreografier, der får det hele til at fungere i hjemmet uden ord, om hvem gør hvad i hvilken rækkefølge: hunden, badeværelset, morgenmaden, madpakkerne, kaffen etc.¹³). I deres analyse er hjemmet (og dermed hverdagslivet) ikke entydigt, men i stedet overfyldt med lag af logikker, hensyn, ønsker og visioner for det liv vi gerne vil og synes vi

12 se fx Löfgrens bidrag til jubilæumsseminaret i SIEF september 2014 eller Löfgren 2015.

13 Se også Ehn og Löfgren 2010.

bør leve. De undersøger hvordan alt dette fungerer på én gang via forhandlinger, konfrontationer, forsoninger og tavse kampe. Her er der altså flere logikker og ikke bare én entydig forestilling om det gode liv.

Det gode liv i etnologien

Det gode liv modsvarer i dansk etnologi ofte ideen om kultur som mønstre, som en orden eller struktur, der reproduceres gennem gentagelse. Men i vores empiriske undersøgelser finder vi ikke bare orden, men måske snarere mange 'attempts of ordering' (Law 1994), der stabiliseres i midlertidige konfigurationer. Da vi som tidligere nævnt undersøgte indkøbspraksis fandt vi således 7 forskellige rationaler (tidsforbrug, økonomi, logistik, sundhed, socialt samvær, etik, sansoplevelser), der kunne fylde mere eller mindre og gå bedre eller dårligere i spænd i konkrete konfigurationer af hverdagens indkøbspraksis, der netop aldrig var domineret af ét entydigt rationale.

Hverdagslivet er konkret praktiseret og ikke kun mentalt, ideologisk og individuelt. Tværtimod udfoldes det i hushold, med partnere, hel- og delebørn, med rutiner, møbler, øvrige genstande, vaner og præferencer, der har aflejret og ophobet sig gennem vores liv. Et centralt led i disse heterogene konfigurationer af mange aktører og rationaler, er ikke blot det vi selv bringer med ind i hverdagslivet af følelser, vaner og ting. Hverdagslivet er også overfyldt med politiske interventioner: hvordan vi skal spise og motionere, hvor lidt vi skal drikke og ryge, hvordan vi kan undgå for meget madspild, hvordan vi bør opdrage vores børn og hund, vores partner og os selv – alt dette er objekt for politiske kampagner,¹⁴ hvor vi ledes via at lede os selv, fordi det governmentale rationale er organiseret ved hjælp af selvteknologier (jf. Foucault 1988, Rose 2007).

Med ældrebyrden, fedmeepidemier, klimaforandringer, konkurrencestaten osv. er der ikke den detalje i vores hverdag, der er for lille til at få opmærksomhed, til at udløse kampagner, forbud og teknologier, gadgets og devices, der skal få os til at leve det gode og foreskrevne liv. Hollandske Noortje Marres har ligefrem argumenteret for, at hverdagslivet er blevet den måde, hvorpå vi deltager i det offentlige liv. Offentlighed er for hende ikke kun noget der foregår i politiske debatter og ved afstemninger, eller i andre former vi kan genkende fra de antikke fora. Offentligheder transformeres også, og hun peger på, at man må undersøge deltagelsens og offentlighedens materialitet: 'the material forms of public participation'. Netop hverdagslivet er ifølge hende en af de 'social material settings in and through which publics are mobilized' (Marres & Lezaun, 2011: 491). Hver-

¹⁴ Medierne der anvendes i disse kampagner er mange, men et omdrejningspunkt i starten af det 21. århundrede er fjernsynet, der fungerer som den store befolkningsopdrager, om end i underholdende indpakning.

dagslivet er hos Marres ikke kun de utallige små og gentagne handlinger. Det er heller ikke bare determineret af økonomiske, politiske og sociale strukturer. I stedet argumenterer hun for, at magt, politik og deltagelse i det offentlige altid allerede er involveret i hverdagslivet. Hverdagslivet er således karakteriseret af at være:

„a space in which multiple, conflicting concerns, activities, and values must be juggled or somehow brought into alignment.“ (Marres 2011: 529)

I lyset af denne forståelse er hverdagslivet ikke blot udtryk for én entydig version af det gode liv, vi søger at udleve, men flere konkurrerende. Hverdagen er overloadet med logikker og rationaler, herunder normative diskurser (som vi er del af) og politiske interventioner, som vi søger at jonglere med. Hvordan kan vi kvalificere det gode liv i lyset af en sådan forståelse af hverdagsliv som heterogent? Og hvad er det modsat, som vi ikke får øje på, når vi forstår praksis som opdelt i hhv. en ideologisk eller teleologisk side og en handlings eller manipulativ side? Eller når vi siger at der er forskel på ‘saying and doing’? Hvad betyder det for vores forståelse af praksis og det gode liv, at vi indfører sådanne opdelinger? Hvad ville det betyde, hvis vi i stedet sagde, at hverdagslivet og det gode liv er materielt-diskursive praksisser, hvor det materielle og diskursive ikke kan filtreres ud af hinanden, af den samme gøren?

Måske er det en vej at gå, hvis etnologien fortsat skal byde ind i forhold til at forstå de komplekse og heterogene praksisser, som hverdagslivet og det gode liv er. Det håber jeg at få lejlighed til at udforske og diskutere i tiden der kommer. For nu kommer vi til den sidste dimension af det situerede. Man kunne sikkert forvente, at jeg som ny professor ville positionere mig entydigt teoretisk. Og nogle vil mene, at det har jeg gjort, ved at stille de foregående spørgsmål. Det er imidlertid ikke mit ærinde. Jeg har i forelæsningen trukket på et bredt teoretisk felt. Ikke fordi jeg ikke har favoritter og særlige inspirationskilder, men fordi en af de ting, der for mig at se har været mest underminerende for det etnologiske miljø i Danmark, er den nærmest konfessionelle tilgang til teori, der er fremherskende. En version af teori som nærmer sig en trosretning eller sekt, hvor indenfor man bekræfter hinanden i, at man har fundet den rette vej. En forestilling, der forplanter sig til de studerende, der dels tror at de skal vælge en teoretisk konfession, dels får et bipolært teoretisk verdensbillede, hvad enten det er mellem kulturhistorie og livsformsanalyse, eller mellem aktør-netværk-teori og strukturel dialektik. Min pointe er ikke at dette forhold er nogle bestemte personers skyld, for vi er mange medproducenter af dette mønster. Måske er den konfessionelle tilgang til teori bare en sej struktur i dansk etnologi, men jeg synes det er tid at komme videre. Jeg vil derfor ikke vælge teoretisk konfession, men tillade mig pragmatisk at vælge de analytiske optikker og begreber, der kan åbne et givet stof for nye

indsigter. Så mit budskab er ikke, at vi skal være ens eller droppe de teoretiske interesser. Men når nu vi synes, at interessen for kulturel forskellighed er vores fags adelsmærke, så var det måske en idé også at rumme den teoretiske forskellighed uden for megen centrisme.

Og med denne afslutningssalut ender vi både normativt, analytisk og situeret. Jeg er på en gang ydmyg og stolt over at være blevet professor i etnologi. Og jeg ser frem til at udveksle ideer og dele hverdagsliv med både studerende og ansatte på faget, instituttet og jer der er ansat andre steder. Jeg ser kort sagt frem til det gode liv i etnologien!

Referencer

- Braudel, F. (1949): *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*.
- Breddam M.D., Bønnelycke, J., Damsholt, T & Jespersen, A.P. (2010): *Fremtidens interaktive dagligvarehandel*, Center for Kulturanalyse, Københavns Universitet
- Chang, Hasok (2005): *Turning an undergraduate class into a professional research community*. Teaching in Higher Education 2005
- Christiansen, P. O. (1978): „Peasant adaptation to bourgeois culture? Class formation and cultural redefinition in the Danish countryside“, *Ethnologia Scandinavica*.
- Christiansen, P. O. (2002): *Lykkemagerne. Gods, greve, forvalter og fæster I 1700-tallets verden*. Gyldendal, København.
- Det Humanistiske Fakultet 2014: *Kort om studiefremdriftsreformen til ansatte på Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet*.
- Damsholt et al. (2003): *De gode studieliv – en kvalitativ undersøgelse af studiemønstre, studieskift og frafald ved Det Humanistiske Fakultet på Københavns Universitet*. Rapport, Det Humanistiske Fakultet.
- Damsholt, Tine og Krogh Petersen, Morten (2006): *Det skal summe af liv! Humanistisk studiemiljø ved Københavns Universitet*. Center for Kulturanalyse, KU.
- Damsholt, T., Horst, S., Hussmann, P. M., Krogh Petersen, M., Netterstrøm, I., Voetmann, N.F., Christiansen & Østerberg Rump, C. (2008): *Studiemønstre: Udvikling af et spørgeskema til analyse af studiemønstre i universitetsuddannelser*. Rapport, KU.
- Damsholt, T. (2010): Til Kulturhistoriens Genealogi: En diskussion af kulturhistoriens genstande og strategier. *Kulturstudier. vol 1*.

- Damsholt, T. & Jespersen, A. (2015): Innovation, Resistance or Tinkering – Rearranging Everyday Life in an Ethnological Perspective. *Ethnologia Europaea* vol 44 – 2.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar (2010): *The Secret World of Doing Nothing*, University of California Press
- Foucault, Michel (1971/2001): *Nietzsche, la genealogie, l'histoire*. Paris / Nietzsche – genealogien, historien. In: S. Gosvig Olesen (ed.): *Talens forfatning*. København: Hans Reitzels forlag.
- Foucault, Michel (1988): „Technologies of the Self“. *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*. Eds. Luther H. Martin, et al. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Foucault, Michel (1994/2000): „Security, Territory, and Population“, *Ethics. Essential Works of Foucault 1954-1984, vol 1*. (P. Rabinow ed.), Penguin, London.
- Haraway, Donna (1991). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. In *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature*. New York: Routledge.
- Hesiod (1973): *Theogonien/ Værker og Dage/ Skjoldet*. Ved Lene Andersen. Klassikerforeningen. Gyldendal.
- Højrup, Thomas (1983): *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Statens byggeforskningsinstitut.
- Højrup, Thomas (2002): *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk*. København: Museum Tusulanums forlag.
- Højrup, Thomas (2006): 'Gennem negation og konstruktion – den etnologiske stats- og livsformsteoris tilblivelse'. I *Verden over. En introduktion til stats- og livsformsanalysen og dens aktuelle anvendelse i etnologien* (red. Jespersen, A., Riegels, M. og Sandberg, M.). København: Museum Tusulanums forlag.
- Krogh Petersen & Damsholt (2014): „Everyday life as always already problematized and (at times) problematizing: towards a new division of labour between ethnography and design“. Paper for the seminar “Ethnographies of the Possible”, 14-15 August 2014, Copenhagen, DK, The Research Network for Design Anthropology.
- Latour, B. (1999): *Pandora's Hope: essays on the reality of science studies*. Harvard Uni press.
- Law, John (1994): *Organizing Modernity*. Blackwell, Oxford.
- Löfgren, Orvar (2015): *The Black Box of Everyday Life: Entanglements of Stuff, Affects and Activities*. Cultural Analysis 2015.
- Marres, N., & Lezaun, J. (2011). Materials and devices of the public: An introduction. *Economy and Society*.
- Redfield, R. (1956): *The Little Community and Peasant Society and Culture*, The University of Chicago Press

- Rose, Nicolas 2007: *The Politics of Life Itself. Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*.
- Sandberg, M, og Blaakilde, A.L., S. S. Boeck, U. Rahbek, E. Novrup Redvall (2012): *Undervisningsbaseret forskning: Hvad er det og hvilket læringsudbytte kommer der ud af det?* Upubliceret rapport, Det humanistiske Fakultet, KU.
- Stoklund, Bjarne (1971): „Europæisk etnologi mellem Skylla og Charybdis“. *Fortid og Nutid*, bind XXIV.
- Stoklund, Bjarne (1988): *Arbejde og kønsroller på Læsø o.1200-1900*. Læsø Museum.

Nina Koefoed, ph.d., lektor ved Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet. Hun har bl.a. skrevet bogen "Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre" og en række artikler om regulering af ægteskab og sædelighed i 1700-tallets Danmark.

Keywords: nat, seng, sædelighed, ihjellægning, fødsler i dølgsmål
Fagområde: Historie. Afgrænsning: Danmark, 1700-tal.

I LY AF NATTEN?

Seksualitet, seng og nat i 1700-tallets Norden

Seng, nat og seksuelle handlinger er knyttet tæt sammen i det moderne menneskes bevidsthed. Samtidig har vi vanskeligt ved at få vores forestillinger om det seksuelles forholds private karakter til at passe med 1700-tallets sovemønstre og senge centralt placeret i små hushold. Artiklen undersøger, hvordan det seksuelle forholds status som ægteskabeligt eller uægteskabeligt, som legitimt eller illegitimt, havde betydning for dets relation til nat og seng. Derigennem argumenteres for, at den uægteskabelige seksualitets illegitimitet blev understreget af netop afstanden fra seng og nat, idet disse faktorer samtidig konstituerede den ægteskabelige seksualitet.

1700-tallets seng varierede fra en ussel halmmadras i et utæt karlekammer til herskabets silkebetrukne himmelsenge i stuelignende kamre. Sengen var både et materielt udtryk for social stand og en fysisk ramme om centrale dele af det menneskelige liv; søvn, elskov, børnefødsler, sygdom og død.¹ Sengen, der er symbol på de mest private øjeblikke i menneskets liv, var samtidig et offentligt tilgængeligt møbel. Bondens seng var placeret i stuen, hvor alle husets beboere og gæster kom og gik.² Elitens seng var kernen i et på en gang privat og intimt rum, som samtidig var der, hvor de mest ærefulde visitter blev modtaget.³

1 Om sengens mange funktioner og som et rum, der skifter betydning efter funktion, se Bailey 16.08.13.

2 Pedersen 2009, s. 2, 68, 128.

3 Pedersen 2009, s. 27f; Lyngby 2006, s. 106.

På trods af deres offentlige karakter har vi ikke meget konkret viden om, hvilke hændelser 1700-tallets sengesteder var vidne til, og hvilke der netop blev unddraget sengen, natten og den tætte sociale kontrol. Sengen var helt grundlæggende udgangspunkt for og et middel til at komme gennem natten og dens skræmmende mørke.⁴ I 1700-tallets hushold var det husbondens opgave at beskytte sin husstand og dens medlemmer. Han var også ansvarlig for husstandens beboere og deres opførsel. Og potentielt var det let at holde øje med, hvad der foregik i de tæt befolkede huse og de overfyldte sengesteder.

Den ægteskabelige og legitime seksualitet har efterladt sig meget få spor i kilde materialet. Ofte har seksualitet først efterladt sig skriftlige vidnesbyrd, når det legitimes grænse var overskredet. Som regel vidnesbyrd i form af den ene eller den anden type af retsmateriale. Med udgangspunkt i forskellige retlige optegnelser over lejemålssager og manglende ægteskabelige seksualitet samt to retssager om fødsler i dølgsmål, vil artiklen undersøge forholdet mellem et seksuelt forholds status som ægteskabeligt eller uægteskabeligt, som legitimt eller illegitimt og sengens status som rum og natten som tilstand. Fokus er på de brede befolkningslag på landet, der er hyppigst repræsenteret i de retlige kilder fra perioden. Ud fra dagsbogsmateriale vil det blive suppleret med et blik på elitens seksuelle forhold og deres brug af natten og sengen.

Udover retssager, supplikker og samtidige notater i kirkebøger inddrager artiklen en række skandinaviske studier af sædelighed og især de konkrete empiriske eksempler i disse undersøgelser. Her trækkes især på Andreas Marklunds studier af husets og sengens betydning for maskulinitet, Inger Lövkronas studie af køn og magt i forbindelse med dølgsmålssager og Karin Hassan Janssons analyser af narrativer i voldtægtssager, alle i en svensk kontekst. Alle tre studier afdækker og analyserer retssager, der belyser konstruktion af køn i relation til legitim og illegitim seksualitet, hvorved de bidrager til at etablere en forståelse for den ramme, som seksualiteten blev tolket ind i. I begrænset omfang perspektiveres til internationale, kulturhistoriske studier af nat, seng og sædelighed, som artiklen er inspireret af. Gennem det samlede materiale analyseres, hvordan seng og nat var med til at skabe ramme for og konstituere den ægteskabelige seksualitet, og hvordan den uægteskabelige seksualitets illegitimitet blev tydeliggjort netop i afstanden herfra.

Ægtesengen

Etnolog Mikkell Venborg Petersen beskriver søvnen som et stykke kulturhistorie; søvnen kan opfattes som et basalt fysiologisk behov, der fortolkes og sættes i kul-

4 Christiansen 2002, s. 92f.

På Gammel Estrup er grevindens sovegemak udsmykket med en række motiver af natten, der kobler natten til de fire elementer: jord, vand, himmel og sol/måne. Både motiverne og deres placering i rummet og på døre viser os de kulturelle forestillinger, som natten var forbundet med. Panelerne er tilskrevet Christian Ulrik Milan, der arbejdede på Gammel Estrup mellem 1719 og 1761. Foto: Gammel Estrup - Herregårdsmuseet.

turelle og foranderlige rammer.⁵ På samme måde har seksualitet også en kulturel dimension, den forstås og iscenesættes forskellig til forskellige tider. I 1700-tallet var sengen et symbol på ægteskabet, og den seksualitet, der foregik i sengen, var sat i en ramme, der forbandt sig til ægteskabet. Udtrykket for separation, ”at blive skilt på bord og seng” fremhævede ægtesengen og forsørgelsen som de centrale elementer i ægteskabet.

En væsentlig del af bryllupsritualet har gennem tiden været, at bryllupsgæsterne lagde brudeparret i seng. I Danmark forsvandt den kirkelige velsignelse af ægtesengen med reformationen, men ifølge kulturhistoriker Troels-Lund holdt skikken med at lægge brudeparret i seng sig op i 1700-tallet.⁶ International forskning underbygger, at bryllupsritualets inddragelse af ægtesengen etablerede en symbolsk kobling af seng og ægteskabelig seksualitet.⁷ Efter brudeparret var lagt i seng, kunne bryllupsgæsterne feste videre. Sengelægningen kunne også være

⁵ Pedersen 2009, s. 10.

⁶ Lund 1901, bd. XI, s. 250.

⁷ Barclay, s. 14

ganske kortvarig og rituel, så brudeparret efterfølgende stod op igen og festede videre med gæsterne. I en skotsk kontekst ses det, hvordan selve opholdet i brudesengen blev opfattet som det, der fæstede et gyldigt ægteskab.⁸

Ægtesengens symbolske betydning spejlede den konkrete betydning, som den seksuelle gerning havde ved indgåelsen af ægteskabet. I en katolsk ramme blev ægteskabet betragtet som lovmæssigt og fuldgyldigt indgået efter seksuelt samvær, også selvom ægteskabet ikke var kirkeligt velsignet.⁹ I en protestantisk kontekst kunne ægteskabet ophæves, hvis det aldrig var blevet seksuelt fuldbyrdet. Luthers opgør med cølibat som den mest efterstræbelsesværdige livsform etablerede det seksuelle som en central del af ægteskabets formål. Inden for ægteskabets rammer var det seksuelle ønskværdigt, en fuldbyrdelse af Guds vilje og ægteskabets formål.¹⁰

I Danmark var manglende seksuelle evner, impotens ved ægteskabets indgåelse, skilsmissegrund.¹¹ Sex var en del af de ægteskabelige forpligtelser, og ægtesengen var et symbol på den seksualitet, som burde foregå i ægteskabet, for at ægteskabets funktion med videreførelse af slægten kunne opretholdes. Svenske retssager viser også, hvordan sengen var nært forbundet med den ægteskabelige pligt til sex. Skilsmissesagers henvisning både til impotens ved ægteskabets indgåelse og manglende seksuelt samliv i ægteskab understreger den seksuelle pligt i ægteskabet. Da Olof Ersson i 1773 søgte om tilladelse til at blive skilt ved bord og seng (separation), dukkede hans hustru, Eva Matsdotter, op i retten sammen med sin far og berettede, at ægteskabet endnu ikke var fuldbyrdet, selvom hendes mand af og til havde delt seng med hende. Herefter koncentrerede sagen sig om Olufs manglende vilje til at opfylde sin ægteskabelige pligt, og parret blev sendt hjem med formaning om at begynde samlivet som ægtefolk.¹² Også i Danmark gjorde de lutherske ægteskabsidealiser med børneavl som formål, at det seksuelle element i ægteskabet blev en pligt. Ægteskabets formål var også at forhindre mennesket i at blive fristet til ikke-ægteskabelig sex. For at opfylde dette formål krævedes regelmæssig omgang i ægtesengen.¹³ I 1756 fik Anna L. således to måneder til at udvise „pligtig ægteskabelig velvillighed“ over for bonden L.P., som hun havde giftet sig med to år tidligere. Hun blev i Tamperretten (delvis gejstlig domstol, der dømte i ægteskabssager) pålagt at „opføre sig så, at manden ingen videre årsag har til at klage“, ellers ville hun blive sat i Viborg Tugthus. Det blev resultatet et år senere, hvor hun ikke havde udvist forbedring, men tværtimod var

8 Barclay, s. 11

9 Arnórsdóttir og Nors 1999, s. 30.

10 Koefoed 2008, s. 25-26.

11 D.L. 3.16.3

12 Marklund 2004, s. 163 ff.

13 Lund 1901, s. 88.

På døren til forgemakket er malet to muskuløse mænd, den ene liggende iført en romersk inspireret dragt, den anden (billedet) stående med ryggen til som vagt iført lændeklæde og hjelm, der giver græske associationer. De repræsenterer vagten, beskyttelsen af indgangen til rummet. Foto: Gammel Estrup - Herregårdsmuseet.

På de indre døre i gemakket finder man portrætter af afklædte kvinder siddende eller liggende i naturen. Kvinderne, nattens fristelser, er både forenet med det indre, intime i rummet, men også placeret i det åbne rum uden for soveværelset og ægtesengens private sfære. Foto: Gammel Estrup - Herregårdsmuseet.

undvejet. Manden fik lov at gifte sig igen, mens Anna L. skulle sættes i tugthus for manglende opfyldelse af ægteskabets pligter, herunder i ægtesengen.¹⁴

Regelmæssig seksuel omgang mellem ægtefolket blev anset som grundlaget for et harmonisk ægteskab.¹⁵ Den ægteskabelige seng – dvs. ægteskabets seksuelle indhold – var et bærende element i den lutherske ægteskabsideologi og dermed også i husbondens forpligtelse til at opretholde et harmonisk hushold.¹⁶ Således fremførte Karin Ersdotter i 1762 den tomme ægteseng, efter at ægtemanden, Johan Johansson, var holdt op med at sove sammen med hende, som tegn på utroskab.¹⁷ Utroskab truede altid harmonien i et hushold, ligesom ægteskabelig seksualitet underbyggede den. Især var forholdet mellem tjenestepige og husbond en trussel mod husholdets og dermed samfundets stabilitet. Både på grund af selve utroskaben, der ødelagde freden i huset indefra, men også fordi det var husbonden, der brød sin forpligtelse til at sikre husholdets stabilitet gennem sit ægteskab.¹⁸

Ægtesengen fremstår således også i Norden som rum for den legitime ægteskabelige seksualitet, et rum, der var med til at skabe det legitime ægteskab. Mens den legitime og ønskværdige seksualitet hørte natten og sengens beskyttende mørke til, var den illegitime seksualitet afgrænset fra ægtesengen som rum.

Søvnens farer

Sengen var rammen om den ægteskabelige og legitime seksualitet, men den var trods sit trange mørke også ofte hjemsted for flere end ægteparret. Da Marie Mortensdatter stod anklaget for at have medvirket til at dræbe det barn, hendes mand havde fået med tjenestepigen, berettede hun, hvordan manden sov i tjenestepigens seng, mens hun selv havde det yngste barn i sin seng. Den ordning mindske risikoen for den kendte tragedie, som forældres ihjellægning af deres spæde børn udgjorde i 1700-tallets samfund.

Ifølge Danske Lov skulle en mand eller kvinde, der lå sit eget barn ihjel af forsømmelse, stå åbenbart skrifte og betale til fattiggassen. Skete det igen, skulle de straffes på formue eller liv.¹⁹ Desuden var præsterne ifølge Danske Lov forpligtet til at formane forældrene, især mødrene, om at være forsvarlige i deres omgang med børnene, „at de ej for deres Forsømmelses eller Uagtsomheds Skyld, komme til Ulykke“.²⁰ Ihjellægning kunne være en af disse ulykker forårsaget af forsømmelse.

14 Reser. 29. oktober 1756; 9 september 1757.

15 Marklund 2004, s. 178.

16 Marklund 2004, s. 191.

17 Marklund 2004, s. 179, 203.

18 Marklund 2004, s.219.

19 Danske Lov 6.11.14.

20 D.L. 2.8.10.

Ihjellægning var ikke kun en teoretisk mulighed på det normative niveau. De mange tilfælde af ihjellægning har ført til diskussioner i eftertiden om, hvorvidt der var tale om en form for bevidst børnebegrænsning, eller om der var tale om pludselige dødsfald, der i dag ville blive kategoriseret som vuggedød – måske fremprovokeret af den tætte varme i forældrenes seng.²¹ Det er også muligt at forældrene havde børnene i sengen hos sig for at holde dem varme, eller fordi det gjorde amningen om natten lettere. Under alle omstændigheder viser strafferammen i Danske Lov også, at man til nød kunne forstå, hvis forældre havde børnene hos sig i sengen og der skete en ulykkelig ihjellægning. Hvis man derimod lå et barn ihjel, som ikke var ens eget, blev man straffet med Spindehuset første gang og døden anden gang.²² Den straf signalerede både, at det ikke var meningen, at fx ammer skulle sove med barnet i deres seng, og – idet Spindehuset var forbeholdt kvindelige fanger – at ihjellægning var en kvindeforbrydelse.

Det havde formentlig betydning for sagens behandling, om ihjellægningen foregik i ægtesengen, og om barnet var legitimt. Da Niels Pedersens hustru således en novembermorgen i 1762 vågnede med sit syv uger gamle drengbarn liggende død i sin venstre arm, slap hun for videre tiltale mod at betale 24 rigsdaler til sognets fattige. Forhøret og lægens undersøgelser viste, at hustruen var uden skyld i barnets død, der derimod blev tilskrevet et slagtilfælde, og det faktum at barnet havde været sygt forud for dødsfaldet.²³ Sagen skal ses i lyset af den høje spædbarnsdødelighed i perioden. Det var ikke noget særsyn, at et barn døde.²⁴ Alligevel havde situationen formentlig set væsentlig anderledes ud, hvis moderen havde været ugift og barnet et resultat af en illegitim forbindelse. Hvor den gifte kvindes ihjellægning af et barn blev anskuet som en tragedie, fordi den blev set i moderkærlighedens perspektiv, var den ugifte kvinde ikke beskyttet af en formodning om at hun elskede sit barn. Tværtimod blev det faktum at hun havde forbrudt sig mod det 6. bud, „du må ikke bedrive hor“, regnet som indicium for at hun også var i stand til at bryde det 5. bud, „du må ikke slå ihjel“, for at undslippe konsekvenserne af sin første gerning.²⁵

Hvis en ugift mor fandt sit spæde barn dødt i sengen ved siden af sig om morgenen, ville hun lettere blive mistænkt for barnedrab. Et uægte barn der døde, skulle altid undersøges inden det måtte begraves.²⁶ Danske Lov fastslog nemlig at: „Letfærdige Qvindfolk, som deres Foster ombringe, skulle miste deres Hals, og deres Hoved settes paa en Stage“. ²⁷ Bestemmelsen var kun gældende for ugifte kvinder og var opført under kapitlet med bestemmelser om manddrab, mens

21 Banggaard 2004, s. 131; Hansen 1957, s. 156.

22 D.L.6.11.15

23 DK - D29, sag nr 34, 24 maj 1763.

24 Løkke 1998, s. 40.

25 Koefoed 2008, s. 259.

26 D.L. 6.6.9

27 Danske Lov 6-6-7.

bestemmelserne om kvinder, der havde ligget deres børn ihjel, var indeholdt i kapitlet „Om Vaadis Gierning“. Da ugifte Bodil Christensdatter i 1724 skjulte sit døde barn under hovedpuden, var der muligvis tale om en ihjellægning. Retten anerkendte i hvert fald, at hun ikke havde dræbt sit barn med fortsæt, og hun undgik at få sit hoved på en stage, selvom hun blev henrettet for fødsel i dølgsmål. Også ugifte Birgitte Olufsdatter valgte i 1745 at lade sit dødfødte barn, som hun fik hjemme hos forældrene, ligge i sengehalmen.²⁸ På den måde fik kvindens civilstatus og seksuelle ære betydning for, hvordan hendes handling og fundet af et dødt barn i hendes seng kunne tolkes. Hvor tvivlen kom den gifte kvinde til gode, var den ugifte mor automatisk under mistanke og skulle bevise sin uskyld.

Privathed og illegitimitetens rum

Ægtesengen var som vist ovenfor omgivet af en række kulturelle normer, der gjorde, at hændelser, der er associeret til sengen og natten, faldt uden for dens rammer, og ofte undveg sengen og mørket. Historikeren Joanne Bailey beskriver i sine engelske studier, hvordan 1700-tallets ægteseng var så stærkt forbundet med legitim ægteskabelig sex, at andre seksuelle forhold begået i ægtesengen blev betragtet som tabu. Utroskab og andre illegitime forhold fandt ofte sted på grænserne af det legitime rum.²⁹ Jeg vil i det følgende undersøge, om seksuelle forhold med andre end ægtefællen, mellem ugifte eller direkte seksuelle overgreb også i Danmark unddrog sig sengen som rum.

Da Johanne Hansdatter i 1776 fik døbt sin uægte søn, Mads, udlagde hun som barnefader „en ubekendt Mands Person, som kom til hende i skoven“.³⁰ Meget tyder på, at udlæggelsen skulle dække over den egentlige barnefader, da kvinden, som bar barnet til dåben, udlagde en mand ved navn Claus. Men Johannes egen udlægning viser en kulturel opfattelse af den voldelige seksualitet; den fandt sted om dagen og uden for husholdets og landsbyens kontrol. Den ses også i en supplik fra 1761, hvor en kvinde blev fritaget for lejermålsbøder og åbenbart skrifte, fordi hun angav, at lejermålet fandt sted, da hun blev ’voldsom antastet og med undsigelser på livet tvungen til løsagtig omgang’ af en ukendt person. Hun understregede, at overgrebet fandt sted om dagen og mens hun var ude i et lovligt ærinde.³¹

28 Nielsen 1999, bilag: Liste over domme.

29 Bailey, 05.09.13.

30 Toreby Kirkebog 1776.

31 RA.DK-D29, sag nr. 21, 20. feb 1761. Karin Hassan Jansson har i et svensk studie af voldtægtssager vist, både hvordan disse ofte fandt sted i det offentlige rum, og at kvinderne ofte fandt det nødvendigt at forklare deres tilstedeværelse på det givne sted med, at de var ude i et lovligt ærinde, pålagt dem af deres husbond.

Lejermål var betegnelsen for et seksuelt forhold mellem ugifte og blev her altså anvendt, selvom kvindens deltagelse i det seksuelle forhold virker til at have været alt andet end frivillig. Lejermål blev straffet med bøder, fængsel og kropsstaf foruden det skamfulde åbenbare skrifte, hvor synderen skulle bekende sin gerning foran menigheden i kirken en søndag umiddelbart efter prædiken. Dermed opnåede vedkommende tilgivelse og genoptagelse i det kristne fællesskab.³²

Som sagen om Marie Mortensdatters ægtemand, der sov i tjenestepigens seng, antyder, så kunne illegitim seksualitet også finde sted inden for husholdets snævre rammer med sengestedernes tæthed og nattens beskyttende mørke. Den fjerde oktober 1826 blev Ane Cathrine Thomasdatter fra Nørup ved Vejle idømt to gange fire dages fængsel på vand og brød, fordi hun i sit ægteskab havde begået hor med ungkarl Anders Sørensen Grønlund. Ane Cathrine var gift for anden gang med møllersvend Johannes Johansen. Ægteparret boede ikke sammen, fordi Johannes i 1825 var flyttet til nabosognet for at arbejde. Ane Cathrine boede i en lejet stue, hvor hun desuden havde et ægtepar boende til leje. Da hun blev gravid under ægtemandens fravær, nægtede han at anerkende faderskabet til barnet og anklagede hende i stedet for hor. Under den efterfølgende retssag kunne ægteparret, der boede til leje hos Ane Cathrine, fortælle, at Anders Grønlund med mellemrum også boede hos Ane Cathrine og „søgte seng med hende“. Ifølge de senere forhørspapirer stod de to senge hovedende ved fodende, så det logerende ægtepar har nok vidst, hvad de talte om.³³ Karakteristisk ved denne sag, er måske netop fraværet af en husbond, der skulle beskytte husholdet og sikre sædeligheden. Karakteristisk er også, at de logerende ikke selv påtalte forholdet, men vidner, fordi der blev en sag ud af forholdet. Dermed fremstod også den illegitime seksualitet som et privat anliggende, indtil den blev en sag for øvrigheden. Først derved fik den offentlighedens interesse.

Sengenes placering tæt på hinanden og nærheden til andre mennesker refereres også af den venezuelanske rejsende Francisco de Miranda, der besøgte Danmark i 1788. Efter et besøg på den norske gardes kaserne på Rosenborg Slot beskriver han, hvordan den militær sovesal nok er ren og har gode senge, men at sengene stod tæt og havde den fejl, at der skulle sove to mænd i hver seng. Og de gifte soldater sov med deres hustru i samme senge og samme rum, uden at der af den årsag var noget forhæng om sengen. Adspurgt herom svarer den soldat, der viser gæsterne rundt, at det ikke var noget problem, fordi man ikke interesserede sig for det, der tilhørte sidemanden.³⁴ Indtil der var foregået noget ulovligt, lod man sig ikke mærke med, hvad der foregik i naboens seng. Den britiske historiker Joanne Bailey har beskrevet forhæng og gardiner om senge som nødvendige for

32 Koefoed 2008, s. 105–108.

33 Koefoed 2002, s. 11.

34 Miranda 1987, s. 128.

etablering af et privat rum i ægtesengen.³⁵ Miranda reagerede netop på sengene på Rosenborg Slots kaserne ved at efterspørge det forhæng, der kunne skabe et privat rum. Forhængets fravær både på Rosenborg slot og hjemme i Ane Cathrines stue med lejerne kan pege både på en kulturel forskel og, måske mere sandsynligt, på en social forskel. At bruge stof til forhæng, der kunne etablere et privat rum om ægtesengen, var ikke nødvendigvis en mulighed i de laveste sociale klasser.

Seng og nat som husbondens ansvar

Det var husbondens traditionelle ansvar at vogte husholdets grænser, herunder at låse huset af for natten engang mellem solnedgang og sengetid. Hvis husfreden alligevel blev brudt, var det magtpåliggende at undersøge, om husbonden havde opfyldt denne forpligtelse. Dommerne i engelske retssager nåede ikke sjældent frem til den konklusion, at hvis huset ikke havde været forsvarligt sikret om natten, blev et indbrud ikke betragtet som en forbrydelse af samme alvorlige karakter.³⁶ At spørgsmålet om, hvordan huset havde været skærmet mod omverdenen, også kunne få betydning i en dansk retssal, antydes i en politiafhøring i Sæby i 1820 efter fundet af liget af et spædbarn i et tørvehus. Den gamle kvinde, der fandt liget, lagde i sin forklaring vægt på, at tørvehuset stod åbent dag og nat, og ofte var begge portene til gården også åbne. Husbond på gården kom ind på det samme, idet han sagde, at han „har erfaret at porten til hans gaard ei altid af tjenestefolkene er bleven lukket“. Med den udtalelse forsøgte han at flytte ansvaret for de ulåste porte over på de tjenestefolk, han havde givet ansvaret for det. I flere af de følgende vidneforklaringer blev der lagt vægt på, at den pågældende gård var ulåst om natten. Det var relevant i den konkrete sag, fordi det betød, at hvem som helst kunne have lagt liget ind i tørvehuset. Men understregningen af, at det altid var uaflåst, fremstod også som en bemærket skødesløshed i lokalsamfundet. En skødesløshed, der gjorde det private rum offentligt tilgængeligt, og som umiddelbart faldt tilbage på husbonden, selvom han prøvede at forskyde ansvaret.³⁷

Forud for fundet af barneliget i tørvehuset var gået to forbrydelser. Mest alvorligt og i fokus for efterforskningen var det formodede drab på spædbarnet. Men drabet på spædbarnet blev anset som følgevirkningen af en forudgående forseelse, nemlig et seksuelt forhold uden for ægteskab. Husholdets sædelige habitus var også husbondens ansvarsområde. Ifølge Danske Lov fra 1683 var både ugiftes seksuelle forhold (lejersmål) og ægteskabsbrud forbudt selvom det sidste uden tvivl blev anset for en større forbrydelse mod det sjette bud („du må ikke bedrive hor“) end det første. Uægteskabelig seksualitet var belagt med straffe spændende

35 Bailey, 05.09.13.

36 Vickery 2009, s. 31; Ekirch 2005, s. 92.

37 Sæby byfoged, politiprotokol 1805-1823, arkivnr. B-028.

Sengen placeret som en del af dagligstuen i gård på Læsø. Forhængene gør det muligt at omdanne sengen til et lukket, privat rum, og de holder på varmen. Foto: Nationalmuseets gård fra Læsø, fotograf Anker Tiedemann.

fra bøde til dødsstraf.³⁸ Husbonden blev betragtet som moralsk forpligtet til at holde styr på sit hushold, inklusiv tjenestefolkene og deres gøren og laden om natten. Seksuelle forseelser i hans hus eller begået af medlemmerne af hans hushold faldt i et eller andet omfang tilbage på ham. Det forklarer også, hvorfor en af de mistænkte tjenestepiger i Sæbysagen, Birgithe Stephendatter, var blevet opsagt i sin tjeneste, fordi hun mod sin husbonds vilje havde været ude om natten.³⁹

Husbonden var ansvarlig for, at medlemmerne af hans hushold levede et godt kristent liv. Men selv var han kun ansvarlig over for kongen (dvs. loven) og Gud. Beretningerne om tjenestepigers magtesløshed ved overgreb fra husbonden og resten af husholdets manglende eller sene indgriben er mange. Men overgrebene kobled sig ikke automatisk til natten og mørket, de undveg ofte nattemørkets tæthed mellem husholdets beboere. I svenske retssager, hvor en husbond stod anklaget for at have voldtaget sin tjenestepige, lagde tjenestepigerne i deres beskrivelse af overgrebet vægt på, hvordan husbonden via sin tilrettelæggelse af det daglige arbejde havde skabt rum for overgrebet.⁴⁰ Dette var sagen, da Jon i Grussered stod tiltalt for at have voldtaget sin tjenestepige Kerstin Svendsdotter. Ifølge hende var hun blevet alene hjemme for at bage, mens resten af tjenestefolkene var på høstarbejde, og Jon sendte både sin hustru og sin søn ud på ærinder i

38 For uddybelse af lovgivning omkring sædelighed i 1700-tallet, se Koefoed 2008.

39 Sæby byfoged, politiprotokol 1805-1823, arkivnr. B-028, Christen Jensen Vardets vidneudsagn.

40 Jansson 2002, s. 98.

nabosogne, og to småpiger ud i skoven for at samle brænde. Derefter forgreb han sig på Kerstin, et overgreb der ville have haft vidner, hvis det havde fundet sted om natten.⁴¹ I den forstand var dagen forbrydelsens tid, mens natten var ordnet og overvåget.

Overgrebene blev muligt, fordi husbonden kunne tilrettelægge arbejdet i løbet af dagen, så han var alene med tjenestepigen. Samtidig var tjenestepigen nødt til at lyde sin husbond, også selvom hun af erfaring vidste, at risikoen for et overgreb var til stede. I en anden sag stod Daniel Wirstedt anklaget for gentagne gange at have voldtaget og mishandlet tjenestepigen Britta Månsdotter. Wirstedt var husbond for Brittias forældre og krævede med mellemrum, at Britta hjalp ham i huset. I flere tilfælde låste han i stedet døren og voldtog hende.⁴²

Forud for en fødsel i dølgsmål gik ikke sjældent et forhold mellem tjenestepige og husbond, i visse tilfælde også et overgreb. Britta Jönsdatter stod anklaget for fosterdrab og fortalte i retten, at hun havde haft kønslig omgang med sin husbond første gang nogle år tidligere. Igen skete det i dagtimerne. Da var han kommet ud til hende i stalden, hvor hun havde været ved at give dyrene mad. Senere havde forholdet udviklet sig, men de havde altid været sammen i stalden eller på høløftet.⁴³ Også Britta Svendsdotter kunne berette, hvordan hendes fosterfar havde haft omgang med hende i laden under tærskningen.⁴⁴ Det er et fællestræk ved sagerne, at husbonden har været i stand til at organisere tjenestepigens arbejde, eller kræve hendes tilstedeværelse på et bestemt sted på et bestemt tidspunkt, og at overgrebene ikke har fundet sted om natten og ikke i sengen og i øvrigt unddrog sig husholdets sociale kontrol. Dermed var den illegitime seksualitet igen koblet til det offentlige rum frem for sengens private rum, som i Johanne Hansdatter supplik, hvor den voldelige seksualitet placeres om dagen, uden for husholdets kontrol.

Husholdets sengesteder

Da den 31-årige tjenestepige Karen Jørgensdatter i 1764 stod anklaget for fødsel i dølgsmål, gik der også et seksuelt forhold til husbonden forud. På den gård, hvor Karen Jørgensdatter tjente, var der tre sengesteder. Under afhøringerne kom det frem, at Karen Jørgensdatters madmor, Marie Mortensdatter, ved et barselsgilde havde fortalt de andre kvinder fra landsbyen, hvordan hendes mand (husbonden Ole Joensen) sov i tjenestepigens seng, når hun selv lå i barselsseng. Ifølge retsprotokollen fortalte Marie Mortensdatter historien mere som en morsomhed end

41 Jansson 2002, s. 96.

42 Jansson 2002, s. 87f.

43 Lövkrona 1999, s. 105.

44 Lövkrona 1999, s. 109, 120.

som en naiv afsløring af noget, der burde være hemmeligholdt. Det tyder på, at hun ikke nødvendigvis selv tillagde sin mands ophold i en anden seng om natten stor og afgørende betydning. Alligevel bed dommerne mærke i oplysningen og gjorde en del ud af den. Måske var der forskellige opfattelser af, hvem det var acceptabelt at dele seng med, og hvad der lå i det at dele seng. Men det var også oplysningen om, at husbonden delte seng med sin tjenestepige, der fik andre i landsbyen til at konkludere, at han måtte være barnefaderen.⁴⁵

Beretningen fra barselsstuen blev underbygget af en af nabokonernes vidneforklaring. Hun fortalte, at tre senge havde stået uredt en dag, hun var kommet ind i huset. Adspurgt havde Marie Mortensdatter muntert forklaret, at husbonden og Karen sov i den ene, men nabokonen vidste ikke, om det her var tjenestepigen Karen eller datteren Karen, der blev henvist til. Marie sov selv i den anden med det ene barn og de andre børn i den tredje.⁴⁶ Nabokonens opmærksomhed på sovemønstrene i husholdet blev vakt af de uredte senge, som hun syntes var besynderlige og unormale. De uredte senge fremstod som en uopfyldt pligt i husholdet, der underminerede hustruens autoritet på samme vis som gården, der ikke var låst for natten, bragte fokus på husbondens forsømmelighed. Samme nabokone havde ikke kendskab til, at hverken Ole Joensen eller andre havde prøvet at overtale nogen af de unge karle i byen til at påtage sig ansvaret for faderskabet.⁴⁷ Et spørgsmål, der afslører, at dommeren i hvert fald har haft en mistanke om, at det var almindelig praksis.

Interessen for, hvem der sov hvor, viser på den ene side en klar fornemmelse af, at noget utugtigt kunne finde sted under de beskrevne soveformer. På den anden side påpeges det, at de var usædvanlige. Hustruen blev af sine naboer beskrevet som naiv i sin omtale af mandens natteleje med tjenestepigen, men i højere grad af dommeren, der stillede de uddybende spørgsmål til oplysningen. Naboerne understregede, at hun fortalte det som en god historie og med mere morskab end fortrydelse. Samtidig kan sovemønsteret også afspejle en praksis, der i udgangspunktet mere tog hensyn til den nybagte mor og det spæde barn og dermed imødegik risikoen for, at barnet blev ligget ihjel, hvis der lå to voksne i sengen.

Det er påfaldende, at hustruen direkte adspurgte om, hvorvidt hun havde mistanke om et usædeligt forhold mellem tjenestepigen og manden, ikke fremhævede sovemønsteret i husholdet. Derimod omtalte hun en enkelt episode, hvor hun kom hjem og undrede sig over, at manden og tjenestepigen hjalp hinanden med at vande dyrene i laden.⁴⁸ Situationen med et arbejde, der normalt blev gjort

45 Karen Jørgensdatter-sagen, s. 54.

46 Karen Jørgensdatter-sagen, s. 64.

47 Karen Jørgensdatter-sagen, s. 64.

48 Karen Jørgensdatter-sagen, s. 68.

af en af dem alene, fremstod dermed som en mere mistænkelig situation for et usædeligt forhold.

Hustruen fortalte i retten, hvordan hun efterfølgende konfronterede tjenestepigen med sin mistanke. Karen Jørgensdatter reagerede ved at løbe bort i vrede og blive væk fra sin tjeneste i fire dage. I løbet af de fire dage forsøgte hun bl.a. at få kontakt med slotsforvalteren for at anklage madmønden for den falske beskyldning. Det lykkedes ikke, og efter de fire dage fik husbonden overtalt hende til at vende tilbage til tjenesten. Han var imidlertid vred på sin hustru over, at hun med sin anklage havde tvunget den dygtige tjenestepige væk. Ved en senere lejlighed, mens tjenestepigen lå syg i en af sengene i stuen og formentlig var gravid, konfronterede han igen sin hustru med hendes anklage mod tjenestepigen og gik ifølge hustruen så vidt som til at piske hende, så hun fik blå mærker i både ansigtet og på kroppen. Tjenestepigen lå i sengen og overværede det uden at sige noget. Marie havde heller ikke fået meget støtte, da hun efter den første episode, hvor tjenestepigen løb bort, havde nævnt sin mistanke over for sin far, der blot havde sagt, at hun skulle glemme det igen.⁴⁹ Manden benægtede at have pisket sin hustru, men beretningen kan forklare, hvorfor hustruen havde givet op og for eftertiden blot fortalte lidt løst i lokalsamfundet om hendes mands natteleje med tjenestepigen, når hun selv var i barselsseng.⁵⁰

Betydningen af, hvem der sov hvor, og hvornår et natteleje blev mistænkeligt, fremgår også af dommerens spørgsmål til Ole Joensen om, hvor tjenestepigen normalt sov, og hvorfor hun sov på loftet dagen efter, hun havde født barnet. Ole Joensen bekræftede, at tjenestepigen normalt havde sin seng i stuen, og at han ikke vidste, hvorfor hun sov på loftet. Det havde ifølge ham været hendes eget ønske, men det forhold, at hun gjorde det, bekræftede tilsyneladende en mistanke om, at noget uærligt var foregået.⁵¹ Ved at sove på loftet havde tjenestepigen unddraget sig det private og socialt kontrollerede rum, som sengen udgjorde; hun havde unddraget sig barselssengen som sted. Som ægtesengen fremstod barselssengen som en legitim ramme om den gifte kvindes fødsel, mens den illegitime fødsel, såvel som den illegitime seksualitet, blev flyttet til rum på husholdets grænser.

Sengesteder uden for husholdet

Spørgsmålet om, hvem der sov hvor, blev også hurtigt et omdrejningspunkt i den tidligere omtalte dølgsmålssag fra Sæby. Efter fundet af et barnelig en tidlig morgen begyndte man hurtigt at interessere sig for, hvem der kunne være mor til

49 Karen Jørgensdatter-sagen, s. 68.

50 Karen Jørgensdatter-sagen, s. 68.

51 Karen Jørgensdatter-sagen, s. 72.

barnet og dermed også være den formodede gerningsmand. Interessen koncentrerede sig om byens ugifte piger, der konstant var under mistanke for at begå fødsel i dølgsmål for derved at skjule resultatet af en ulovlig seksuel forbindelse, en graviditet uden for ægteskab. Med de mange vidnesbyrd om, at gårdens porte og tørvehuset stod uaflåste, og at en fremmed derfor lige så vel som gårdens beboere kunne have placeret barnet, samlede interessen sig hurtigt om en af tjenestepigerne i byen. En tjenestepige på den berørte gård kunne fortælle, at en anden tjenestepige i byen, efter hvad man vidste, ofte besøgte tjenestekarlen Christen Vadet, og at hun også ind imellem lå hos ham om natten. Men hun havde ikke hørt noget om, at pigen var gravid. Hermed blev mistanken trukket væk fra husets egne beboere, men det understreges, at det var en angivelse af sovested og ikke formodet moderskab.

Vidneudsagnet viser den grad af social kontrol, der var ikke alene i det lukkede hushold, men også i landsbyen som helhed. Man vidste, hvilke tjenestefolk der var i faste forhold, og om de sov med hinanden. Der er en vis sandsynlighed for, at tjenestekarlen har haft sit soverum i forbindelse med stalden, og at hans seng i givet fald i højere grad har været unddraget husets nærhed og dermed husbondens og husholdets kontrol. Vidneudsagnet viser også, at den type viden ikke var „officiel“, før der blev problemer. Det kun kom frem og blev problematiseret, fordi der var fundet et barnelig.

Efterfølgende blev en tjenestekarl på gården afhørt. Det kom frem, at han også kendte til, at en pige ved navn Birgitte Stephendatter havde besøgt tjenestekarl Christen Vadet, og at hun „siden november adskillige gange lagt hos ham om natten“. Også han understregede, at han ikke vidste, om hun havde været gravid. Der var tilsyneladende ikke tale om at udpege en potentiel mistænkt, men i højere grad at mistænkelige og kulturelt ikke helt legitime sovemønstre blev oprullet, fordi der var en sag. Endelig blev den involverede tjenestekarl, Christen Jensen Vardet, afhørt. Han kunne bekræfte, at Birgitte Stephendatter havde sovet hos ham flere nætter, men at han først havde haft „omgang“ med hende i november (barneliget blev fundet i februar). Han havde hørt rygter om, at hun var gravid, men direkte adspurgte havde hun benægtet, at det var tilfældet.⁵²

Birgitte Stephendatter blev så hentet til forhør og bekræftede, at hun havde sovet hos Christen Vardet og haft legemlig omgang med ham. Men hun benægtede at have været gravid. En tilkaldt jordemoder undersøgte hende og bekræftede, at hun ikke havde været gravid eller født børn. Ud over at fundet af det døde barn førte til, at skjulte natlige besøg og sovevaner blev offentlig viden, førte det også til grundig undersøgelse af byens ugifte kvinder. Alle mistænkte piger blev

52 Sæby byfoged, politiprotokol 1805-1823, arkivnr. B-028.

undersøgt af jordemoderen, der efterfølgende kunne bevidne, hvorvidt de havde født børn.⁵³

Forholdet med tjenestepigen, der sneg sig ud om natten for at sove med en af karlene i byen, har tilsyneladende været kendt i byen og fremstår på den måde som et eksempel på en ikke-ægteskabelig form for seksualitet, der alligevel var kulturelt legitim, så længe den ikke førte til graviditet og barnedrab. Hvis kvinden blev gravid, ville den kulturelle forventning være, at de giftede sig og dermed legitimerede barnet. Seksualitetens status i grænselandet mellem det legitime og det illegitime understreges af, at den fandt sted i karlens seng, der med sin placering befandt sig på grænsen af husholdet, mellem det private kontrollerede rum og det offentlige rum. Samtidig viser det forhold, at pigen blev sagt op af sin husbond, fordi hun sneg sig ud om natten, også husbondens opfattelse af sin rolle som værn og beskytter i husstanden og konsekvensen af at unddrage sig hans sociale kontrol.

Det handlede ikke kun om, hvor man sov. Når sædelighedssagerne blev optrævlet i retten fik den beklædning, de involverede havde iført sig inden søvnen, også betydning i vidneudsagnene. I mange lejermålssager nævnes gerningsstedet ikke, men det blev anset for sandsynligt, at et lejermål havde fundet sted, hvis parret var set liggende „afklædte i samme slagbæk“.⁵⁴ Da Kirsten Larsdatter i 1825 udlagde Villads Nielsen som barnefader til sit uægte barn, nægtede han faderskabet, og derfor kender vi sagen i lidt flere detaljer. Kirsten Larsdatter angav, at de havde delt seng og haft omgang natten mellem den 26. og 27. december 1824, hvor de begge overnattede hos Christen Muurmesters i Skive. Villads Nielsen nægtede ikke, at de havde delt seng, og at han tidligere har haft seksuel omgang med Kirsten Larsdatter, men det var ikke sket den pågældende nat. Hans vidneudsagn blev bakket op af Christen Muurmesters datter, der kunne bevidne, at Villads Nielsen var beruset og havde lagt sig fuldt påklædt oven på sengen. Kirstens vidneudsagn stod således alene, og Villads kunne aflægge ed på, at han ikke var barnefar.⁵⁵

Sengen som rum for elitens natlige strategi

Francisco Miranda, en venezuelansk eventyrer, kom på sin europæiske dannelsesrejse forbi Danmark i 1787-1788. Han var på sin rejse gæst i landets bedste kredse, og hans dagbog giver os et indblik i adelens beherskelse af natten og dens forhold til seng, seksualitet og natteliv. Adelen store boliger med adskilte soverum krævede andre strategier for at imødegå nattens truende mørke. Her var ikke

53 Sæby byfoged, politiprotokol 1805-1823, arkivnr. B-028.

54 Lund 1901, bd. XII, s. 201.

55 Thomsen 2005, s. 93.

samme naturligt kompakte, fysiske og kropslige tæthed som i bondens og borgere-rens små huse og de fattiges endnu mindre rum. Mirandas erfaringer adskilte sig fra bøndernes i de hidtil gennemgåede sager ved den sociale klasse, han tilhørte, men også ved hovedsageligt at finde sted i København, hvor nattens mørke måske ikke har fremstået helt så tæt og truende som på landet. Desuden er det vanskeligt at afgøre, hvor repræsentative hans oplevelser var, fordi hans status som udlænding og gæst kan have underlagt ham andre forventninger og betydnet, at han var mindre forpligtet af sine forholds konsekvenser.

Tidens strenge sædelighedslovgivning taget i betragtning afslører Mirandas dagbog en særdeles aktivt og uforpligtende seksualitet. Notater dagbogen igenem viser hans skiftende forhold til en række forskellige piger i København, enkelte på bordel, men de fleste og mere „stabile“ forhold tilsyneladende med tjenestepiger.⁵⁶ Miranda betalte for ydelserne, men de strakte sig ofte til mere end det rent seksuelle. Enkelte gange kom pigerne om morgenen og blev noget af formiddagen.⁵⁷ Ind imellem kom de til ham om aften og tog af sted igen.⁵⁸ Men oftere var han sammen med dem hele natten, og i de tilfælde indledes beskrivelserne af deres samvær ofte med en beskrivelse af behovet for varme – den varme seng i pigernes selskab går igen.⁵⁹ Beskrivelsen af pigernes besøg er også knyttet til en beskrivelse af måderne til at overleve og holde varmen i det frygtelige danske klima. Miranda søgte ikke kun seksuel tilfredsstillelse, men også en krop at varme sig på og med. Han drak også stort set altid the med pigerne, eller de lavede the til ham. Med en enkelt undtagelse gjorde han tilsyneladende ikke noget forsøg på at skjule forholdene. Miranda overnattede hos pigerne eller de hos ham, og kontakten til pigerne var ofte formidlet gennem lokale kontakter eller tjenestefolk.⁶⁰

Gæsten Miranda var i det adelige hjem i stand til at skabe et rum i sengen og natten for seksuelt selskab som afveg fra relationen mellem seksualitetens legitimitet, natten og sengen hos almuen på landet. Samtidig blev det kvindelige selskab en strategi for at komme gennem natten og kulden i sengen med en vis komfort. Formålet var flertydigt, og åbenheden omkring deres etablering antyder også, at forholdene trods den uægteskabelige status ikke kulturelt fremstod som så illegitime, at de unddrog sig sengen og natten.

Mirandas døgnrytme var bemærkelsesværdig set i forhold til bøndernes. Når vejret var dårligt, koldt og klamt, blev han gerne i sin seng hele formiddagen, mens han læste eller havde kvindeligt selskab.⁶¹ Eller han trak sig tilbage om aftenen, når vejret var dårligt, igen for at læse eller nyde kvindeligt selskab. Herudover tilbragte

56 Miranda 1987, f.eks. s. 58, 75, 79, 81.

57 Miranda 1987, s. 95.

58 Miranda 1987, s. 132.

59 Miranda 1987, fx s. 117, 125, 165.

60 Miranda 1987, s. 134.

61 Miranda 1987, s. 95–96.

han aftenerne til omkring midnat med besøg i de bedre kredse i København med kortspil, diskussioner og musik.⁶² Enkelte gange med bal på slottet, hvor klokken blev henad to til tre.⁶³ Han gik eller kørte hjem, som der var mulighed for, men havde ingen overvejelser om problemerne med at færdes rund i København ved nattetide.

I modsætning til almuen på landet beherskede Miranda og hans sociale artsfæller i højere grad natten. De levede et aktivt socialt liv, der fandt sted om eftermiddagen og aftenen og sov til gengæld gerne den halve formiddag væk. Hofkulturen havde taget natten i sin tjeneste.⁶⁴ Grev Otto Ludvig Rabens dagbog fra 1760'erne viser, hvordan middage ved hoffet startede kl. otte eller ni om aftenen og fortsatte langt ud på natten.⁶⁵ Det sociale aftenliv var en nødvendighed; det var her, de vigtige kontakter blev etableret og brugt. Dagen anvendte Miranda til at studere det land, han færdedes i, med besøg på museer, i fængsler, på fæstninger og rundt om i byen.⁶⁶ Men aftenen og natten var til at skabe sociale kontakter og danne netværk, hvor ting kunne påvirkes. Det var ikke kun situationen for Miranda, men for hele den sociale elite i Europa.⁶⁷

Seng, nat og legitimitet

Om natten fremstod sengen som en central ramme for det menneskelige liv og dets reproduktion. Ægtesengen stod stadig i 1700-tallet som et centralt symbol på ægteskabet og livet i ægtesengen på den ægteskabelige lykke. Den ægteskabelige seksualitet var en pligt i en luthersk forståelse af ægteskabet som et middel til reproduktion og til at forhindre ulovlige seksuelle forbindelser uden for ægteskabet. Ægtesengen var et privat rum, ofte symboliseret ved det forhæng der omgav den, og nattens seksualitet i ægtesengen var legitim. Det understreges af ægtesengens funktion som barselsseng for legitime fødsler, og af den måde hvorpå ihjel-lægning af børn i ægtesengen var fjernet fra mistanken om en bevidst handling.

På trods af streng regulering af sædelighed var ikke al seksualitet i 1700-tallet koblet til ægteparret og ægtesengen. Det var velkendt, at ugifte tjenestefolk indledte faste forhold, der også rummede seksuelt samvær, men så længe det ikke førte til fødsler i dølgsmål eller andre alvorlige forseelser, og så længe de giftede sig, hvis hun blev gravid, var det ikke noget, der stred mod lokalsamfundets moral. Viden om disse forhold blev først artikuleret i en form, så de er gemt for efter-

62 Miranda 1987, fx s. 50, 53, 62, 63, 83, 85.

63 Miranda 1987, s. 70.

64 Pedersen 2009, s. 32.

65 Koudal 2007, fx s. 100ff.

66 Miranda 1987.

67 Koslofsky 2011.

På panelerne rundt langs gulvet i rummet er der en række motiver, der går igen. Der er skibe på oprørte have, der er månebelyste landskaber, dunkle og gerne med skumle personer. Natten er her noget, der foregår udenfor og er forbundet med naturens kræfter i form af havet, ilden og det månebelyste landskab. Natten er samtidig dunkel og skjuler til dels menneskers og dyrs gerninger på motiverne. Fotos: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet.

tiden, i forbindelse med lovbrud eller horsager; først da blev de offentlige. Ugiftes faste forhold med frivillighed fra begge parter blev også udfoldet i nattens beskyttende mørke og sengens venlige rammer, dog ofte i et rum i grænselandet mellem hushold og offentlighed, i grænselandet af husbondens autoritet og kontrol.

Anderledes så det ud med den forbudte seksualitet, der ikke byggede på lige høj grad af frivillighed fra begge parter side, eller som involverede et brud på samfundets hierarkiske struktur i form af husbondens forhold til eller udnyttelse af sin tjenestepige. Seksuelle overgreb fandt sted uden for det natlige husholds beskyttende og lukkede rammer. De fandt sted i løbet af dagen og i arbejdsrelaterede situationer, hvor husbonden gennem sin magt til at organisere hele husholdets arbejde, kunne sikre sig, at han var alene med tjenestepigen. Også seksuelle overgreb begået af andre end husbond knyttedes til øde beliggende steder, dagen og arbejdet. Den illegitime seksualitet var således ofte helt fjernet fra sengen som rum og bragt ud i offentligheden uden for husholdets kontrollerede sfære. Ligesom ægtesengen rummede både den legitime seksualitet og den legitime barnefødsel, var også den illegitime barnefødsel forskubbet fra sengens private rum ud i det offentlige rum. I det tilfælde, hvor husbonden sov i tjenestepigens seng, var det forklaret med hustruens barselsseng, der således gav kulturel legitimitet til, at husbonden måtte sove et andet sted.

Mens almindelige mennesker søgte beskyttelse i hus og seng ved mørkets frembrud, søgte de privilegerede i højere grad at beherske natten ved at færdes i den og søge sengens varme og beskyttelse forskudt af natten og døgnets rytme. For den venezianske Miranda var selskab i sengen også et middel til at skabe den fysiske nærhed, der var mere naturligt i lavere sociale lags tættere befolkede sengesteder. Hans tilhørsforhold til adelen, og muligvis hans status som gæst, kan også have været medvirkende til, at de seksuelle forhold fremstod som kulturelt legitime og dermed acceptable i seng og nat.

Litteratur

- Arnórsdóttir, Agnes og Thyra Nors 1999: „Ægteskab i Norden og det europæiske perspektiv: overvejelser om især danske og islandske normer for ægteskab i 12.-14. århundrede“. Kari Melby, Anu Pylkkönen og Bente Rosenbeck (reds.): *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag*. København, 27-54.
- Bangaard, Grethe 2004: *Befolkningsfremmende foranstaltninger og faldende børnedødelighed. Danmark ca. 1750-1850*. Syddansk Universitetsforlag.
- Barclay, Katie 2013: „Love and Courtship in Eighteenth-Century Scotland“. Katie Barclay & Deborah Simonton (red.): *Women in Eighteenth-Century Scotland: Public, Intellectual and Private Lives*. Ashgate, s. 37-54.

- Samme, under udgivelse: „Intimacy, Community and Power: Bedding Rituals in Eighteenth-Century Scotland“. Katie Barclay & Merridee Bailey (red.): *Emotion, Ritual and Power in Europe: 1200 to the Present*.
- Christiansen, Palle Ove 2002: *Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fæser i 1700-tallets verden*. Gyldendal.
- Danske Lov, *Kong Christian den Femtis Danske Lov*.
- Ekirch, Roger 2005: *At day's close. Night in the times past*. New York.
- Hansen, Georg 1957: *Sædelighedsforhold blandt landbobefolkningen i Danmark i det 18. Århundrede*. Kbh.
- Jansson, Karin Hassan 2002: *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen af kön i Sverige 1600-1800*. Uppsala University.
- Karen Jørgensdatter-sagen. Et dølgsmålsdrama 1764*. 1989. Museet FærgEGAARDEN.
- Koefoed, Nina 2002: „Til barnefader udlagde hun Usædelighed i det 18. århundrede“. *Journalen* 24, s. 11-18.
- Samme 2008: *Besovede Kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*. Museum Tusculanum.
- Koslofsky, Craig 2011: *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*. Cambridge University Press.
- Koudal, Jens Henrik 2007: *Grev Rabens Dagbog. Hverdagsliv i et adeligt miljø i 1700-tallet*. Syddansk Universitetsforlag.
- Lyngby, Thomas 2006: *Måder at bo på. Indretning, liv, stemning og bevidsthedsformer i danske overklasseboliger i byen 1570-1870*. Upubliceret ph.d.-afhandling ved Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Løkke, Anne 1998: *Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800-1920*. Gyldendal.
- Lövkrona, Inger 1999: *Annika Larsdotter barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*. Historiska Media.
- Marklund, Andreas 2004: *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*. Boréa.
- Matthiessen, Hugo 1914: *Natten*. Gyldendalske boghandel, Nordisk Forlag.
- Miranda, Francisco de [1987: *Miranda i Danmark. Francisco de Miranda's danske rejsedagbog 1787-88*. Ved Haavard Rostrup. Rhodos, Kbh.
- Nielsen, Beth Grothe 1999: *Letfærdige Qvindfolk. Om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*. Aarhus Universitetsforlag.
- Pedersen, Mikkel Venborg 2009: *I søvnens favn, Om søvn og sovevaner på landet 1600-1800*. Museum Tusculanums Forlag.
- Thomsen, Asbjørn Romvig 2005: *Uægte børn og ugifte forældre – udstødte eller integrerede? Illegitimitetens sociale årsager og konsekvenser i tre jyske landsogne 1750-1830*. Landbohistorisk Selskab.

- Troels-Lund, Troels [1901]: *Dagligt liv i Norden i det 16. århundrede*, bd. XI. Nordisk Forlag, Kbh.
- Vickery, Amanda 2009: *Behind Closed doors. At home in Georgian England*. Yale University Press.

Utrykte kilder

Rigsarkivet:

- Kirkebøger, Toreby Sogn 1776.
- DK- D29: Koncepter og indlæg til Jyske Tegnelser: Sag nr 21 20 feb 1761, sag nr 34, 24 maj 1763.

Landsarkivet for Nørrejylland:

- Sæby byfoged, politiprotokol 1805-1823, arkivnr. B-028.

Hjemmesider

- Bailey, Joanne: „The bed and the emotional landscape of the household“, 16.08.13. <https://jbailey2013.wordpress.com/?s=the+bed+and+the+emotional>
- Bailey, Joanne: „Beds, marital sex and adultery“, 05.09.13. <https://jbailey2013.wordpress.com/2013/09/05/beds-marital-sex-and-adultery/>
- Bailey, Joanne: „Everyman’s Home is his Castle. Debating Privacy“. 23.08.13. <https://jbailey2013.wordpress.com/2013/08/23/everymans-home-is-his-castle-debating-privacy/>

English Summary

Bed and morality

The article explores the significance of the status of the sexual relationship as marital or non-marital, as legitimate or illegitimate for its relation to night and bed. It is shown how the significance of the status of the marital bed as the domain of legitimate marital sexuality contained a sexual obligation but also pushed other illegitimate sexual relationships out of the privatized space of the marital bed. When a child died by overlaying – suffocated by a parent lying across it – the bed and the child’s status as legitimate or illegitimate established the framework for the interpretation of the nature of the action as premeditated or accidental, as a criminal act or inadvertence. The article illustrates how non-legitimate sexuality took place away from the marital bed, either in other beds at the borderline of the household’s social control, or completely outside the household in the public space, often connected with everyday working life. They were exposed and became official at the moment the public authorities began to interest themselves in connection with a criminal act. Up to then, the illegitimate

relationships were also private knowledge and relationships that took place at the borderline of the household's social control. The article also discusses the obligation of the master of the house to protect his household against the night, to prevent illegitimate sexual relationships and simultaneously his possibility of creating space for them by virtue of his organization of the day-to-day work.

Aske Juul Lassen og Astrid Pernille Jespersen

Aske Juul Lassen er etnolog og ph.d. fra Københavns Universitet. Han er post.doc. ved SAXO-Institutet, Københavns Universitet og indgår i Copenhagen Centre for Health Research in the Humanities (CoRe), som bl.a. rummer de humanistiske delprojekter af Center for Sund Aldring og CALM (Counteracting Agerelated loss of Skeletal Muscle Mass).

Astrid Pernille Jespersen er etnolog og ph.d. fra Københavns Universitet. Hun er lektor ved SAXO-Institutet, Københavns Universitet og er leder af Copenhagen Centre for Health Research in the Humanities (CoRe).

Keywords: Aldringspolitik, aktiv aldring, hverdagspraksis, synkronisering, tinkering, etnografi, gerontologi.
Fagområde: Etnologi. Tid: geografi; emne: 1990erne frem til 2015; Danmark og EU; etnologi og aldring

ÆLDRES HVERDAGSPRAKSISSE OG ALDRINGSPOLITIK

Om synkroniseringsarbejdet imellem hverdag og politik

Ældres hverdagspraksisser fremtræder ofte som problemer, som aldringspolitikken søger at løse. Forfatterne diskuterer forskellige etnologiske tilgange til hverdagen, og præsenterer forholdet imellem hverdagspraksisser og politiske praksisser som et kontinuerligt synkroniseringsarbejde. Dette bruges til at vise, hvordan problemer som afhængighed, forfald, ensomhed og passivitet bliver problematiseret på bestemte måder i diskursen om aktiv aldring, og hvordan problemerne tager sig ud for de ældre, set fra et hverdagslivsperspektiv. Artiklen er baseret på et etnografisk feltarbejde på to aktivitetscentre.

Med faldende fertilitets- og mortalitetsrater op igennem det 20. århundrede har befolkningssammensætningen i Danmark såvel som i store dele af verden ændret sig til det, mange omtaler som 'det aldrende samfund' (fx Casey et al. 2003). Samtidig har en lang række videnskabelige discipliner påvist, hvordan

aldringsprocessen er mere plastisk end hidtil antaget (Lassen & Moreira 2014). Aldring er blevet et centralt anliggende for mange forskellige interesser og aktører, og er således et kulturelt, socialt og politisk fænomen, der også påkalder sig etnologers opmærksomhed, ikke mindst fordi ældres hverdagspraksisser i de senere år er blevet genstand for mange nye, omfattende – og ofte politisk initierede – forandringsprocesser. Rehabiliteringsinitiativer, pensionsreformer og aktiv aldringspolitikker er med til at forandre forestillingerne om alderdommen og dermed vilkårene for alderdommen, samt de måder ældrelivet leves på. I Danmark kan de ældre fx således ikke længere forvente, at de kan lade sig passivt servicere af offentlige ydelser, men forventes i stigende grad at engagere sig aktivt i livet og i samfundet. Ældres hverdagspraksisser udpeges på denne måde som det, man med inspiration fra Foucault kunne kalde et biopolitisk objekt, der skal undersøges, kontrolleres og reguleres (Foucault 1994). De ældre forventes at forblive aktive fysisk, socialt, mentalt og seksuelt (se fx Katz 2000, Katz & Marshall 2003, WHO 1999). Dette aktuelle fokus på seniorlivet og alderdommen som en 'Aktiv aldring' forhøjer både ældres livskvalitet og er fordelagtigt for samfundsøkonomien (Walker 2002), men gør samtidig op med nogle veletablerede praksisser og forestillinger om alderdommen som en livsfase, hvor man gør sig afhængig af velfærdsydelser (fx pension og hjemmepleje) og lader sig passivt forsørge (Lassen & Moreira 2014).

I denne artikel analyserer vi, dels hvorledes ældres hverdagspraksisser i disse år formuleres og udpeges som et problem for måden, et aldrende samfund indrettes på, dels viser vi, hvorledes de ældre i deres hverdagspraksisser forholder sig til, forhandler med og omformer de 'nye' aldringsidealer. På baggrund af et etnologisk feltarbejde på to aktivitetscentre i københavnsområdet, samt analyser af internationale policy dokumenter fra EU og WHO og deres omskrivninger i nationale og kommunale politikker, udforsker vi en tilsyneladende diskrepans mellem konkrete hverdagspraksisser og de idealer om det sunde ældreliv, der aktuelt italesættes på et politisk niveau.¹ Der er imidlertid blot tale om en tilsyneladende diskrepans, idet vi i vores materiale kan konstatere, at idealerne og hverdagspraksisserne relaterer sig til hinanden på måder, vi har valgt at kalde et stadigt synkroniseringsarbejde. Med dette mener vi arbejdet med at få forskellige praksisser til at (delvist) samstemme med den måde, de foregår på, altså fx at et politisk defineret ideal om aktiv aldring på visse måder integreres i de ældres hverdagspraksis og dermed delvist synkroniserer den politiske og hverdaglige praksis. De ældre på aktivitetscentrene er bevidste om ældrediskursens idealer og forholder sig til dem på overraskende måder i deres praksisser, og ligeså forholder policy arbejdet

1 Policy skal i denne sammenhæng ikke bare forstås som en række tekster og hensigtserklæringer, men også som udviklingen af politik og udstikning af rammer for praksis. Vi har taget udgangspunkt i de officielle dokumenter om aktiv aldring fra EU og WHO. For en grundigere analyse af dette henvises til Aske Juul Lassens ph.d.-afhandling (Lassen 2014). Desuden bruger vi folketingsdebatter og udgivelser fra forskellige styrelser i løbet af artiklen.

sig til stadighed til de mange forskellige ældreliv, fx via de efterhånden mange aktører på det politiske niveau såsom Ældre Sagen og sammenslutningen af Danske Ældreråd, men også igennem brugerdrevne tiltag såsom aktivitetscentre. Dette synkroniseringsarbejde mellem hverdagspraksisserne og de politiske forventninger til selvsamme praksisser er et klassisk studiefelt i etnologien. I artiklen vil vi således komme ind på en række forskellige etnologiske tilgange til dette felt. Dette munder ud i en analyse af, hvordan hverdagspraksisserne fremtræder som problemer i aldringspolitikken, og hvordan de forskellige praksisser og idealer både er ude af sync og konstant relaterer sig til hinanden.

Den passive alderdom afløses af aktiv aldring

Siden slut-90'erne har begrebet *aktiv aldring* stået centralt i EU's og WHO's policy programmer på ældreområdet (se fx WHO 1999 og EC 1999). Begrebet er en form for omskrivning af alderdommen, hvor der fokuseres på de muligheder, man som ældre har for at udfolde sig aktivt både socialt og fysisk. Det er formuleret i EU og WHO, men disse formuleringer er produceret på baggrund af en lang række videnskabelige resultater og aldringsteorier – der overordnet påviser de fornyende effekter ved forskellige former for aktivitet – som i de sidste årtier af det 20. århundrede har rekonfigureret alderdommen.² Dermed er det et opgør med den form for alderdom, der har domineret det 20. århundredes opfattelse, hvor der sættes lighedstegn imellem alderdom og afhængighed af fællesskabet og velfærdsstaten. Dette bunder i de velfærdsydelse, ældre har modtaget igennem det 20. århundrede, og som både har ført til forhøjede levestandarder samt til ideen om ældre som fattige og skrøbelige (Walker 2009:77).

Aldringsforskning inden for medicinen, biologien, epidemiologien og økonomien har alle påpeget fordelene ved et mere aktivt (ældre)liv, som viser sig både at gavne folkesundheden, levealderen, livskvaliteten, arbejdsdueligheden og den økonomiske bæredygtighed. Hvor socialgerontologien i midten af det 20. århundrede i grove træk argumenterede for, at ældre blot skulle finde nye måder at engagere sig på socialt i lokalsamfundet (se fx Havighurst 1954), og justere deres aktiviteter til deres alder (se fx Pollak 1948; Cavan et al. 1949), peger idealet om aktiv aldring på fordelene ved at fortsætte den aktive livsstil inden for alle parametre af livet.³ Man skal ikke justere sine aktiviteter ud fra sin kronologiske

2 Se Lassen 2014 for en analyse af denne transformation af videnskabelig viden til policydokumenter.

3 I denne generelle gennemgang af store træk inden for aldringspolitikkerne refererer vi til international litteratur. De konkrete, lokale politiske initiativer anskuer vi som oversættelser og omskrivninger af disse træk og tendenser. Således er der lokale forskelle, men de overordnede træk vedrørende fx socialgerontologiens formning af engagement og aktivitet går på tværs af nationale skel.

alder, da alderen ikke dikterer ens interesser eller fysiske og mentale kapacitet, men derimod fortsætte sit aktivitetsniveau, da dette er med til at fastholde ens funktionelle kapacitet. Denne indsigt, der bruges til at promovere aktive ældreliv, er udviklet på baggrund af en række gerontologiske teorier og videnskabelige fund, hvor *strukturel afhængighed* (Townsend 1981) og *komprimeret morbiditet* (Fries 1980) er de mest indflydelsesrige (jvf. Lassen & Moreira 2014) – hvilket også gælder for en dansk sammenhæng. Teorien om strukturel afhængighed er en politisk økonomisk teori, der argumenterer for, at de ældres afhængighed er et resultat af det 20. århundredes institutionalisering af alderdommen, og således forbindes alderdommen med afhængighed af velfærdsydelse. På den vis er den svækkelse, der ofte forbindes med alderdommen en social konstruktion, der kan ændres ved at ændre velfærdsinstitutionerne. Teorien om komprimeret morbiditet er en biologisk og epidemiologisk funderet teori, der påviser, at den stigende levealder er et resultat af sundere livsførelse op igennem det 20. århundrede, hvilket komprimerer morbiditeten senere og senere i livet. Ideelt set vil det med denne teori være muligt, at vi alle kan leve sunde og raske, indtil vi når vores maksimale levealder og dermed dør uden at have oplevet en forudgående svækkelse. Dette kan imidlertid kun lade sig gøre i det omfang, at vi holder en sund livsførelse gennem hele livet, hvilket kræver at vi udsættes for de korrekte livstilsinterventioner. Tilsammen skaber teorierne et billede af alderdommen som en plastisk størrelse, der kan formes og tilpasses, dels økonomisk og politisk, dels gennem de rette sundhedstiltag, og de social-gerontologiske teorier, som eksempelvis de ovenfor nævnte, danner en videnskabelig baggrund for det aktuelle ideal om aktiv aldring.

Aktiv aldring kan således forstås som et politisk referencepunkt og et ideal for alderdommen, der omskrives og oversættes til konkrete nationale og kommunale initiativer. Hvor aktiv aldringspolitikkerne er formuleret i EU og WHO, oversættes de nationalt og kommunalt til pensionsreformer, lovændringer vedrørende social service (rehabilitering), nye typer plejehjem, kommunale forebyggelsestilbud, samt støtte og opbakning til initiativer med frivillige ældre. Desuden fordrer aktiv aldring en grundlæggende forandring af de forventninger, som befolkningen har til deres alderdom. Man skal således ikke længere nyde efter at have ydet. Derimod er det at yde betingelsen for at leve et godt liv, hele livet. Dermed forlænges det produktive og aktive liv ind i alderdommen. Dette begrundes både med det økonomiske pres på velfærdsstaten, som den større andel af ældre udgør, og med videnskabelige indsigter, der peger på de positive aspekter ved en aktiv livsstil, som frigør det aldrende individ fra en passiviserende og umyndiggørende alderdom. Mens denne frigørelse åbner et nyt rum af muligheder for den ældre, stiller det også en række nye krav til livsførelsen.

Denne problematisering kan betragtes som en biopolitisk intervention i hverdagspraksisserne. Biopolitik refererer iflg. Foucault overordnet til et skifte i det

politiske blik i det 18. og 19. århundrede. Hvor stater tidligere primært var optaget af territorium, skiftede fokus til befolkningens disciplin og livsførelse. Den stærke stat skulle skabes igennem en stærk befolkning, som blev set som '*a mass of living and coexisting beings who present particular biological and pathological traits and who thus come under specific knowledge and technologies*' (Foucault 1994:71). Dette fokus på befolkningen medførte, at den blev dannet, dvs. afgrænset og defineret som objekt igennem discipliner såsom statistik, sundhedslære og pædagogik, samtidig med at en række interventioner blev iværksat, der skulle ændre befolkningens adfærd til det bedre (som fx sundere, mere disciplineret og dannet). I den biopolitiske optik er der således en tæt relation imellem hverdagslivet og det politiske.

Det biopolitiske har inspireret store dele af den etnologiske forskning, og i den etnologiske sundhedsforskning udmønter dette sig ofte i en interesse for de forskellige praksisser i befolkningen, og forskelle imellem befolkningens praksisser og politisk determinerede forventninger til disse praksisser (se fx Mellemsgaard 1998 og Damsholt 2000). Med den stigende andel af ældre har den biopolitiske interesse for befolkningens livsførelse bredt sig i højere grad til også at gælde de ældre. Man kan ikke bare blive gammel i fred, men må hele tiden forholde sig til stærke politiske interesser i ens livsførelse.

De mange ældre og den biopolitiske interesse for dem påkalder sig derfor også en etnologisk interesse for de ældres hverdagspraksisser, samt for diskrepanserne imellem dem og de normer og idealer, der er for aktiv aldring. Hverdagspraksisserne artikuleres således politisk som problemer, når de adskiller sig fra idealet om det gode ældrelev i aktiv aldring, hvilket fører en række tiltag og interventioner med sig, som hverdagspraksisserne så må forholde sig til. Vi undersøger dette forhold som et vedvarende synkroniseringsarbejde imellem det politiske og hverdagspraksisserne. Med denne tilgang fremhæver vi hvordan hverdagspraksisserne og politikkerne er sammenfiltrede. De ældres hverdagspraksisser er konstant gennemtrængt af et væld af politiske interesser i dem, og samtidig forsøger aldringspolitikkerne konstant at justere sig efter de ældres eksisterende praksisser. Vi bygger således også videre på en etnologisk forskningstradition, der artikulerer potentialerne for forandring i hverdagspraksisserne frem for en ensidig problematisering af dem (se fx Damsholt & Jespersen 2014).

I det følgende afsnit beskriver vi kort det materiale, der er brugt til artiklen, og metoderne, det er indsamlet med, før vi skitserer forskellige etnologiske måder at studere hverdagspraksisser.

Feltarbejde, informanter og materiale

De indsigter, vi præsenterer i denne artikel, er baseret på dele af Aske Juul Lassens ph.d. afhandling (Lassen 2014). Aske har således udført feltarbejdet og genereret materialet, mens Astrid har bidraget til analysen og skriveprocessen.⁴ Feltarbejdet forløb over to tidsperioder i januar og februar 2011 og april og maj 2012, med observationer på 2 aktivitetscentre for ældre i københavnsområdet, samt semi-strukturerede interviews med i alt 17 af brugerne af aktivitetscentrene. Interviewene varede mellem en og fire timer, og de fleste foregik i informanternes hjem, med undtagelse af dem der pga. syge ægtefæller og problemer med at holde hjemmet foretrak at blive interviewet på aktivitetscentret. Observationerne foregik dels i et billardfællesskab, dels i forskellige værksteder/kurser såsom et smedeværksted, et pilateshold, et it-kursus, samt i diverse aktiviteter såsom kortspil, bingo, fødselsdage, indkøb, afhentning af børnebørn og vinterbadning.

De to centre havde meget forskellige brugerprofiler, som afspejlede det område af byen, hvori de hver især havde til huse. I det ene center var medlemmerne primært af arbejderklassebaggrund, med professioner som buschauffører, tømrere, rengøringskoner eller butiksassistenten, mens det andet center var mere blandet, men primært havde brugere med mellemlange eller lange videregående uddannelser indenfor uddannelse, arkitektur og administration. Informanterne var mellem 58 og 92 år med en gennemsnitsalder på 76 år. En enkelt informant var stadig erhvervsaktiv, mens andre udøvede deres tidligere professioner på hobbybasis. Informanterne er ikke udvalgt ud fra alder eller baggrund, men ud fra de aktiviteter de deltog i, og ud fra at de betragtede sig selv som aktive ældre. Informantgruppen er således bredt sammensat både alders- og baggrundsmæssigt med de fællesnævnerne, at de alle betragtede sig selv som aktive ældre, at de brugte et aktivitetscenter, samt at de boede i de kommuner, som aktivitetscentrene hørte hjemme i.

Begge aktivitetscentre er kommunalt støttede, men organiseret af de ældre selv. Det er således de ældre, der tager initiativ til de forskellige aktiviteter og styrer centrenes daglige gang. Lederne af de forskellige aktiviteter kaldes frivillige af kommunen, men dette prædikat tager de selv afstand fra, da skellet imellem organisatorer og brugere er flydende på centrene. Nogle står for aktiviteter, andre

4 Afhandlingen og denne artikel er resultater af de senere års aldringsfokus på etnologi på SAXO-Instituttet, KU. Begge forfattere er engagerede i opbygningen af det Humanistiske Sundhedsforskningscenter (core.ku.dk), som Astrid leder. Med brug af vores etnologiske faglighed indgår vi i tværvideenskabelige sundhedsrelaterede projekter. I mange af disse indtager aldring en central plads, og denne artikel skal således ses som et bidrag til både den etnologiske hverdagslivsforskning, til den tværdisciplinære aldringsforskning, og til de strategiske og politiske sammenhænge, vi indgår i.

laver frokost, andre henter aviser, andre arrangerer fester, og de mest svækkede får lov til blot at deltage. Det ene center har en kommunalt ansat leder og kantineansatte, men ellers står de ældre selv for driften. Gruppen af informanter udgør således en meget specifik gruppe. Selvom de udgør et bredt spektrum socioøkonomisk, er de alle ældre for hvem et aktivitetscenter udgør en central del af deres hverdag og sociale liv, og de engagerer sig alle herigennem i et vist omfang i deres lokalsamfund og mener, at det er vigtigt at holde sig i gang som ældre. På trods af deres meget forskelligartede holdninger til aktiv aldring, synes den del af idealet om det gode ældreliv – imperativet om at holde sig i gang – at have stadfæstet sig meget bredt. I den forbindelse synes aktivitetscentre at spille en særlig rolle som et rum, hvori forskellige udgaver af aktiv aldring kan praktiseres.

Udover det etnografiske feltarbejde udgør dokumentanalyse en central del af det empiriske materiale. Denne dokumentanalyse centrerer sig omkring de policydokumenter (fx taler, lovttekster, rapporter og konferencereferater) fra EU og WHO, der er udviklet siden slutningen af 1990'erne vedrørende udformningen af aktiv aldringspolitikker. Da aktiv aldringspolitikken i EU primært er udviklet i 'Generaldirektoratet for beskæftigelse, sociale anliggender og inklusion', mens den i WHO er udviklet af programmet for 'Health and Ageing', er det dokumenter fra disse to instanser, der udgør størstedelen af materialet i dokumentanalysen. Dokumenterne er gennemgået dels med henblik på at spore de videnskabelige inspirationer, som aktiv aldring bygger på, og dels med henblik på at udforske, hvorledes aldring formes og omformes i aktiv aldring. De danske dokumenter, der beskrives i artiklen er medtaget som eksempler på, hvordan aktiv aldring oversættes til national og kommunal politik.

Synkroniseringsarbejde

Som Damsholt og Jespersen har beskrevet (2014), var og er fortolkningerne af og interventionerne i livsførelse en central del af den etnologiske praksis. Når hverdagspraksisser udpeges som problematiske og kommer i det politiske søgelys, bliver etnologen ofte til en fortolker af hverdagslivet, fx ved at vise hvordan umiddelbart idiosynkratiske sundhedspraksisser (Otto 1998) eller tilsyneladende forældede produktionsformer (Højrup 1983) er praksisser, der indeholder et rationale, og dermed også en form for soliditet. Hverdagslivets rationale må forstås, hvis den intenderede forandring skal forankres og blive varig. Hvis sundheds- og pensionsreformer skal fungere efter hensigten, bliver de nødt til at være tilpasset til hvad Damsholt og Jespersen kalder '*the constitutive logic of everyday life*' (2014).

Med begrebet synkroniseringsarbejde forsøger vi i denne artikel at artikulere forholdet mellem hverdag og politik. Med synkroniseringsarbejdet ønsker vi at

vise, at den politiske og den hverdagslige praksis justerer sig i forhold til hinanden, og at hverdagspraksisserne samtidig står helt centralt i den politiske praksis. Men denne centrale position bliver ofte kun tydelig, når hverdagspraksisserne er ude af sync; når de fremtræder som problemer, der må interverneres i. I den forbindelse kan etnologiens bidrag blive at artikulere det gensidige synkroniseringsarbejde (på godt og ondt), og vise at den politiske og den hverdagslige praksis er tæt forbundne. Som begreb ligger synkroniseringsarbejdet sig i forlængelse af Ehns og Löfgrens køkkenindgangsmetafor, der viser hvorledes det tilsyneladende ubetydelige – rutiner, opvask, strygning – indeholder større spørgsmål som relaterer sig til måden, livet er levet og organiseret på (2006), og hvor hverdagspraksis og politik er sammenfiltret. Desuden er begrebet synkroniseringsarbejde inspireret af Annemarie Mols tinkering-begreb, der beskriver den møjsommelige proces at få et broget og heterogent materiale til at passe sammen (Mol et al. 2010). Overført på hverdagen bidrager et 'tinkering'-perspektiv med en forståelse for det drøje og vedholdende arbejde, der skal til for at få en hverdag bestående af et utal af praksisser, interesser, materialer og aktører til at hænge sammen. Det stadige tinkering-arbejde er således også en måde at forstå stabiliteten eller endog trægheden i hverdagen. Samtidig rummer hverdagslivet et forandringspotentiale i og med at det fortsatte tinkering-arbejde indeholder sin egen forandring (Damsholt & Jespersen 2014). Med synkroniseringsarbejdet forsøger vi at vise, hvordan forandringen også fremkommer igennem politiske idealer, og den måde hverdagspraksisserne både justerer sig i forhold til dem og modstår dem.

Da en af informanterne, Kåre, havde lært Aske og hans forskningsprojekt at kende, begyndte han ofte at joke med aktiv aldring, ved fx at skåle i snaps og sige: *'Skål! Det her er aktiv aldring'*.⁵ Vi fortolker dette som Kåres måde at anerkende, at han var ude af sync med aktiv aldring, og at han samtidig forholdt sin praksis til dette ideal. Fx gjorde Kåre meget ud af at pointere, at han svømmede 800 meter hver morgen, og som sådan anerkendte han, at han havde behov for at holde sig fysisk i gang. På den vis indgik Kåre i et synkroniseringsarbejde, hvor han delvist bøjede aktiv aldring, delvist integrerede det i sin praksis. På samme vis bøjes aktiv aldring fra politisk hold, så det ikke fremtræder i sine mest ideelle, teoretiske former som et livsideal, der har til hensigt at skabe perfekte, sunde liv, der fortsætter til alle har nået deres maksimale levealder, som vi beskrev i indledningen med teorien om komprimeret morbiditet. Aktiv aldring forholder sig til de hverdagspraksisser, det skal interverneres i, uden dog at være synkrone med dem. Således engagerer den politiske og den hverdagslige praksis sig i et kontinuerligt synkroniseringsarbejde.

5 Alle informanternes navne er ændret af hensyn til deres anonymitet.

Ældres hverdag som problem: Afhængighed

I dette og det følgende afsnit bruger vi en række empiriske eksempler til at vise, hvordan ældres hverdagspraksisser fremtræder som problemer i aldringspolitikkerne. De problemer, vi vælger at beskrive her, er afhængighed, forfald, ensomhed og passivitet, da disse er problemer som aktiv aldring direkte adresserer. I de politisk formulerede versioner af aktiv aldring fremhæves de gode egenskaber ved aktiviteter for at løse ovenstående problemer, men i samme ombæring problematiseres hverdagen: Hvis blot de ældre bliver mere aktive, løses problemerne. Imidlertid er der mange former for aktivitet på spil i hverdagen, og mange måder at forstå det gode ældreliv på, som blander sig i, om de udpegede problemer overhovedet ses som problemer samt i de måder, eventuelle løsninger kan realiseres. Således foregår der et synkroniseringsarbejde, hvor biopolitiske livsstilsinterventioner forsøger at tilpasse sig ældres praksis for at integrere aktivitet bedst muligt i hverdagslivet, mens de ældre både tilpasser sig og trodser forventningen om et aktivt ældreliv.

Et af idealerne i aktiv aldring er ældre menneskers uafhængighed. Dette skal både forstås som uafhængighed fra velfærdsinstitutioner og uafhængighed fra andres hjælp. Afhængighed kan således være at modtage hjemmehjælp, være immobil eller være afhængig af en ægtefælles hjælp til at komme ud af sengen eller gøre rent.⁶ Med dets fokus på uafhængighed gør aktiv aldring op med afhængighed, som igennem det 20. århundrede blev tæt knyttet til alderdommen (se fx Dant 1988; Townsend 1981). Fx beskriver Townsend, hvorledes ældres afhængighed af velfærdsydelse steg drastisk i løbet af det 20 århundrede. Mellem 40 og 70% af alle mænd over 65 år i industrialiserede lande var økonomisk aktive i 1930erne, mens dette tal var faldet til mellem 10 og 40%, og i gennemsnit omkring 20%, i midten af 1960erne. Dette fald skyldes ikke dårligere helbred – helbredet og gennemsnitslevealderen steg drastisk i den samme periode – men derimod grundlæggende forandringer i måden, arbejdet og livsløbet var organiseret på, herunder specielt udbredelsen af den obligatoriske pensionsalder (1981). Med dette vil Townsend vise, at ældres afhængighed er strukturel og socialt konstrueret. Dette bruges op igennem 1990erne af en af Townsends elever, Alan Walker, til at få aktiv aldring på dagsordenen i EU (se fx EC 1999b).

Dette fokus på uafhængighed medfører en problematisering af de hverdagsliv, der er afhængige af andres hjælp, hvilket fx illustreres i lovændringen ved-

6 I dette afsnit er fokus primært på uafhængighed forstået som uafhængighed af omsorg og pleje. I EU's aktiv aldrings-politik er uafhængighed af velfærdsydelser såsom pension også fremtrædende. Selvom dette også er på dagsordenen politisk i form af pensionsreformer, angår det ikke informanterne da reformerne rettes mod årgange født efter 1954.

rørende rehabilitering der trådte i kraft 1. januar 2015.⁷ Lovændringen gjorde det nødvendigt at gennemgå et rehabiliteringsprogram før en visitering til hjemmehjælp kunne gives, såfremt der kunne findes et rehabiliteringspotentiale hos borgeren. Da Folketinget i oktober 2014 debatterede den kommende lovændring vedrørende rehabilitering var et af de centrale debatpunkter, hvorvidt det skal være tilladt at nægte at indgå i rehabiliteringsforløb og samtidig beholde retten til hjemmehjælp.⁸ Med rehabilitering forventes den ældre at finde en indre motivation til rehabilitering frem. Omend denne motivation også skal understøttes af fagpersoner, der skal '*fremkalde borgerens motivation*' (Socialstyrelsen 2014:7), efterlader det et svært rum at navigere i for dem, der ikke kan finde eller få fremkaldt motivationen, og som i nogle udlægninger af den nye lov skal gennemgå et rehabiliteringsforløb, før de kan visiteres til hjemmehjælp. Deres afhængighed problematiseres og gøres til et spørgsmål om motivation.

Ældre Sagen har i forbindelse med lovforslaget fremlagt eksempler fra den kommunale praksis, hvor ældre mennesker er blevet frataget deres hjemmehjælp efter at have nægtet at acceptere rehabiliteringsforløb (Felbo 2014), og Ældre Sagen har også tidligere ført sager på vegne af deres medlemmer der har fået frataget hjemmehjælp. Således mobiliserer Ældre Sagen et forsvar for de hverdagsliv der udspiller sig i skyggerne af rehabiliteringsprogrammerne, og som ikke kan tilpasse sig dem. Desuden er der flere eksempler på, at lovændringen tilpasses de konkrete hverdagsliv som kommunerne intervenserer i med både rehabilitering og hjemmehjælp. Dette ses fx i Københavns Kommune, hvor hvert af de fem lokalområder i kommunen forsøger sig med hver deres visiteringsmodel i en prøveperiode på et år, for at se hvordan man bedst implementerer lovændringen i forhold til borgerens liv og organiseringen af visiteringen. Således sker der på den ene side omfattende politisk initierede ændringer i de statslige og kommunale ældrepraksisser, og på den anden side sker denne ændring via et synkroniseringsarbejde, når kommunerne tilpasser politikken til hverdagspraksisserne. Der fastsættes således et politisk mål om uafhængighed igennem rehabilitering, der både problematiserer hverdagspraksis ved at italesætte afhængighed i alderdommen som et spørgsmål om motivation, samtidig med at interventionen tilpasses de eksisterende praksisser.

Flere af informanterne har da også mærket, hvordan de forventes at kæmpe for deres uafhængighed igennem rehabiliteringsforløb. De beskriver selv, hvor

7 Rehabilitering betyder at få dueligheden tilbage og medfører, at svækkede ældre skal gennemgå et genoptræningsprogram før de tilbydes hjemmehjælp, såfremt det vurderes, at det vil kunne forbedre personens funktionsevne. Igennem de sidste år har alle danske kommuner indført rehabilitering, og i 2014 har Socialstyrelsen udarbejdet overordnede retningslinjer for rehabiliteringsforløb (Socialstyrelsen 2014).

8 Lovændringen i loven om social service trådte i kraft januar 2015. Folketingsdebatten er gengivet på: <http://www.ft.dk/samling/20141/lovforslag/L25/index.htm#dok> (benyttet 16/1-2015).

meget deres uafhængighed betyder for dem, men også at de ikke vil 'umyndiggøres' eller 'sættes under administration' bare pga. et par sygdomme. Når deres hverdagsliv problematiseres, og der rejses tvivl om deres motivation til at kæmpe for deres førlighed, reagerer de med trods og en modstand mod, hvad de betegner som sundhedsregimet.

Denne modstand ses fx hos Kåre, som efter en blodprop skulle igennem et rehabiliteringsforløb. Han syntes, at personalet blandede sig for meget, og han nægtede at tage sin blodfortyndende medicin, da han syntes, at han fik for mange blå mærker, og at han i øvrigt havde det fint. Da lægen prøvede at få ham til at tage sin medicin blev han sur:

Ved du hvad, det skal du ikke tage dig af. Det er min ting. Jeg vil sgu ikke under formynderi bare fordi jeg har et par sygdomme. Jeg ville virkelig ønske at de [lægerne] bare ville lade mig være i fred.

Under sit rehabiliteringsforløb kom han ofte op at skændes med sygeplejerskerne, da de ville have ham til at drikke saftevand i stedet for øl, og ikke lod ham cykle med lige så meget modstand som han selv ville:

Hvis de bare havde spurgt ville de jo have vidst at jeg hurtigt var oppe og svømme 1000 meter igen efter operationen. Godt nok to minutter langsommere end før operationen. Men de fokuserede jo kun på det cykleri. Da en læge endelig spurgte mig viste det sig sgu at være overflødigt for mig at tage hele vejen til Bispebjerg. Det er jo helt håbløst som de behandler en gammel mand. Jeg har arbejdet hårdt og altid bidraget. Jeg ville ønske de bare kunne lade mig nyde mit otium uden alt det bøvl.

Kåre følte, at der blev stillet spørgsmålstejn ved hans motivation til at genoptræne sin hjertefunktion, og at hans øldrikkeri blev problematiseret, samtidig med at hans egen indsats blev ignoreret. Således var det ikke kun en potentiel afhængighed – da Kåre for daværende ikke modtog hjemmehjælp – der blev problematiseret, men også hans øldrikkeri og selvrådende træningsvaner. På den vis er det en bestemt form for uafhængighed, der tilstræbes. En uafhængighed af pleje, men ikke en uafhængig og selvrådende måde at gå til rehabiliteringsforløbet på.

Denne ambivalente form for tilstræbt uafhængighed går også igen i Daisys historie. Hun plejede sin syge mand over en periode på 5 år, indtil hans død for 25 år siden. De mange tunge løft af hendes mand, og arbejdet som rengøringskone har nu givet Daisy slidgigt. Hun har desuden type 2 diabetes og forhøjet blodtryk, og hun fik et kunstigt håndled efter et fald for to år siden. Af de mange sygdomme er det Daisys håndled og gigt, som bekymrer hende mest, da hun frygter at de sætter hendes uafhængighed på spil. Hendes forhøjede blodtryk og blodsukker-

værdier anser hun primært for lægens problem. De er for u håndterbare og synes ikke umiddelbart at have nogen indflydelse på hendes uafhængighed, selvom lægen ofte pointerer det farlige ved hendes negligering af disse sygdomme. Således måler hun sine forskellige sygdommes alvorlighed ud fra den umiddelbare risiko, de udgør for hendes uafhængighed. Både Daisy og Kåre er stærkt motiverede for at beholde deres uafhængighed, men de tilpasser samtidig forventningen om at holde sig uafhængig til deres hverdagspraksis. Kåre drikker øl, svømmer og vil gerne være i fred for lægerne; Daisy tager sig af sin gigt, men ikke sin diabetes; og begge tager de del i et synkroniseringsarbejde, hvor uafhængighed er efterstræbelsesværdig.

Informanterne frygter generelt at blive afhængige af andres hjælp, og på den måde sætter idealet om uafhængighed og autonomi sig igennem i deres hverdagsliv. Dette ses også i et studie fra 2010 hvor det fremgår at 44 % af danskerne over 50 år frygter afhængighed, hvilket kun overgås af frygten for sygdom (Ældre Sagen 2010). Den alvorlighed, der omgiver afhængigheden, synes både at skyldes en stolthed over at kunne tage vare på eget liv, og en frygt for at ligge andre til last. Afhængige ældre udgør et stort pres på de offentlige udgifter,⁹ og mange politiske initiativer fokuserer på hvad ældre selv kan gøre, såsom Sundhedsstyrelsens fokus på ældreidræt (2011) og Socialstyrelsens fokus på motivation (2014). Samtidig fastslår biogerontologien at 75% af levealderen skyldes livsstil og kun 25% gener (Kirkwood 2005). Med dette er det de ældres hverdagsliv og livsstil, der problematiseres, når de bliver afhængige. Aldringspolitikken forsøger således at modvirke det stigende økonomiske pres fra afhængige ældre ved at promovere rehabilitering, understøtte selvhjælp på plejehjemmene, samt indføre pensionsreformer, der udskyder folkepensionen. Fx har Danmark over en periode på 17 år (kohorterne 1953-1970) udskudt muligheden for tilbagetrækning med 10 år (fra efterløn som 60-årig til ny pensionsalder som 70-årig) (Andersen 2013). Desuden er dette fokus på uafhængighed helt centralt i EUs aktiv-aldringspolitik igennem inspirationen fra teorierne om strukturel afhængighed (se fx Townsend 1981, Walker 1980). Også i WHO er afhængighed et problem, der kan løses igennem en forandring af folks hverdagsliv, og i deres definition af aktiv aldring fra 2002 lyder det således: Maintaining autonomy and independence as one grows older is a key goal for both individuals and policy makers (WHO 2002:12). I policy dokumenterne såvel som i interviewene med de ældre synes uafhængigheden at være et fælles ideal, men måderne hvorpå uafhængighed forstås og praktiseres er forskellige. Det er i denne brudflade imellem forskellige udgaver af uafhængighed at synkroniseringsarbejdet foregår.

9 I 2014 udgjorde ældreomsorgen knap 17 % af de kommunale udgifter, svarende til 38,8 mia. kr. Dette tal indeholder dog også forebyggende indsatser, og gælder således ikke udelukkende afhængige ældre. <http://www.kl.dk/Social-service/Faktaark---aldreomradet-id89164/> (benyttet 16/1-2015).

Ældres hverdag som problem: Forfald, ensomhed og passivitet

Et andet af de problemer, der fremtræder i aktiv aldringspolitikker, er ældres fysiske forfald, som med inspiration i teorien om komprimeret morbiditet kan undgås igennem en sund og aktiv livsstil. Mange informanter indskriver sig dog i en anden forståelse af sammenhængen imellem alderdom og forfald, idet de påpeger at forfaldet uundgåeligt kommer med alderen, som 73-åriger Kisser, der siger at *'det er jo en del af det at blive gammel'*. Mange af informanterne har en række behandlingskrævende kroniske sygdomme, hvilket er normalt for aldersgruppen. Der synes således at være en diskrepans imellem de ældres opfattelse af forfald som uundgåeligt, og de muligheder WHO udpeger for at undgå den, og som ses i deres aktiv aldringspolitik (se fx WHO 1999). Forfaldet bliver således til et problem, der politisk kobles til usund livsførelse, men som trænger sig på i informanternes hverdagsliv, ved at de oplever at de er i stand til at gøre færre og færre ting. Informanterne Valter og Kisser er holdt op med at cykle deres ture sammen, og Kisser er blevet tvunget til at opgive sin lille sideindkomst med at sælge sandwiches og sodavand til det lokale kor, da hun oplever vejrtrækningsproblemer, og cykelturene og sandwich-salget således er blevet for fysisk krævende. Hendes fysiske forfald forhindrer hende i at deltage i flere og flere aktiviteter, og hun frygter denne udvikling, da *'man jo er nødt til at holde sig i gang'* (Kisser). Således bliver forfaldet til et selvforstærkende problem, da forfaldet øges af manglen på de aktiviteter, man ikke længere er i stand til at deltage i på grund af det allerede indtrådte forfald. Imperativet om at holde sig i gang for at undgå intensiveret forfald, synes derfor at være integreret i informanternes opfattelse af aldringsprocessen, men samtidig oplever de forfaldet som en uundgåelig del af det at blive ældre.

Aktiv aldringspolitikkerne anser forfaldet for at være et problem, der kan løses med de rette aktiviteter og den rette livsstil, hvilket har ført et øget fokus på forebyggelse og sundhedsfremme med sig. Jo mere aktivt og sundt man lever, jo længere kan forfaldet udskydes. Aktiv aldring i både EU og WHO promoverer forskellige former for velegnede aktiviteter, men aktiviteter der ikke kan betegnes som direkte sunde – fx billard, decoupage, bingo og fletning af peddigrør – bliver ikke fremhævet på sammen måde som motion og anden fysisk aktivitet. Aktiviteter såsom billard og bingo er imidlertid nogle som ofte forbindes med alderdommen, og som en stor gruppe af ældre med glæde engagerer sig i. Med et ideal om aktiv aldring gælder det således om at vælge de rette aktiviteter, der udskyder forfaldet længst muligt – ikke om blot at vælge aktiviteter, som de ældre har interesse for og som de synes er sjove. Med hensyn til indholdet og promoveringen af aktiviteter synes der altså at være en påfaldende mangel på synkronisering

imellem aldringspolitikkenes fokus på de rigtige, sunde form for aktiviteter, og de mange andre typer af aktiviteter som ældre engagerer sig i.

Problemer som forfald og afhængighed er tæt forbundne med et tredje problem, der ofte associeres med alderdommen: ensomhed. Den ensomme ældre er en af de stereotypiske fremstillinger af ældre mennesker, som stammer tilbage fra 1950ernes socialgerontologi (se fx Havighurst 1954). Når den ældre trak sig tilbage fra arbejdsmarkedet, og nød den nyligt vundne rettighed til at lade sig pensionere, opstod et vakuum, idet det sociale liv ofte havde centreret sig omkring arbejdet. Denne 1950er-problematisering af hverdagslivet synes stadig at være tæt forbundet med alderdommen: Aktiv aldringspolitikkerne understøtter imidlertid, at man igennem aktiviteter engagerer sig i sit lokalsamfund, og dermed kan undgå isolation. Ligeledes peger nogle forskningsresultater på at ensomhed kun er udbredt iblandt de meget gamle (80+), og at det er en smule faldende i Vesteuropa (Dykstra 2009). Desuden viser tal fra Sundhedsstyrelsen, at aldersgruppen 16-24 år er næsten lige så ensomme som aldersgruppen over 75 år, og at det for ældregruppen er 7% af mændene og 10% af kvinderne der er ensomme (Sundhedsstyrelsen 2014:110-111). Omend der altid kan stilles spørgsmål ved sådanne statistikker, og at andelen af ensomme trods alt er størst blandt de ældre, viser tallene at ensomhed ikke er en automatisk konsekvens af det at blive gammel. Ydermere dækker ensomhedsdiskussionen over en meget bred forståelse af ensomhed, herunder det at bo alene, at børnene er flyttet til en anden by, men også det at have mistet venner og ægtefælle, samt begrænset mobilitet. Dette skaber for mange ældre ensomhed, men samtidig skal man passe på med at forveksle ensomhed (uønsket) med alenehed (ønsket). Fx peges der i en artikel i Samvirke på at ensomhed er et stort problem for ældre, da 42% af 50-årige bor alene, og at hver fjerde 80-årige tager lykkepiller (Bach 2013), men disse eksempler siger jo ikke nødvendigvis noget kvalitativt om ensomhed. Selvom ensomhed er et stort problem for de ældre, der oplever det, synes problematiseringen af ensomhed i alderdommen at være delvist ude af proportioner med antallet af ældre, der bliver ensomme og med en manglende indsigt i de kvalitative forskelle, der er vedr. ensomhed. Forbindelsen imellem alderdom og ensomhed er således ikke instrumentel, og samtidig synes de sociale relationer i alderdommen at blive yderligere forstærket af det store fokus på aktivitet i aktiv aldringspolitik, som også inkluderer social aktivitet. Mange af informanterne er eksempler på dette med deres aktive sociale liv.

På trods af dette var der dog også mange informanter, som oplevede en grad af ensomhed. Mange af dem havde ingen kontakt med gamle venner, og kun få boede tæt på deres familie. Fx synes Daisy, at weekenderne er hårde at komme igennem, pga. det lukkede aktivitetscenter og at langt størstedelen af hendes sociale kontakt foregår der. I weekenderne tog hun enkelte gange en tur alene i Tivoli, men tog ikke længere i biografen eller teatret om aftenen pga. omlagte busruter og

frygten for at være ude i mørket (denne frygt skyldtes ifølge hende selv både dårligt syn, hendes tidligere faldulykke og frygten for kriminalitet). Hendes venindes mand var blevet syg, og veninden brugte nu al sin tid på at passe ham, så de sås ikke længere i weekenderne. Hun havde en bror, der boede tæt på, som udgjorde den eneste sporadiske sociale kontakt i weekenden, og denne kontakt var ofte i form af at hjælpe broren med husholdningen, da hans kone var meget syg. Andre informanter havde ingen venner tilbage uden for aktivitetscentret, og aktivitetscentre blev da også ofte brugt til at finde kærester og dates. Som sådan udgjorde aktivitetscentret en stor del af manges sociale liv, og med syge eller afdøde ægtefæller, samt mistede venner og kolleger, var centret ofte omdrejningspunkt for samvær. Således er aktivitetscentre en måde for aldringspolitikken at løse problemet med ensomhed på, som synes at virke efter hensigten. Desuden er tiltag til forlængelse af arbejdslivet, samt fokus på frivillighed og deltagelse i lokalsamfundet, andre måder hvorpå aktuelle aldringspolitikker forsøger at undgå og løse ensomhedsproblemet. Samtidig formulerer mange ældre selv ensomhed som et centralt problem ved alderdommen, og fx igennem initiativer som Folkebevægelsen mod Ensomhed forsøger bl.a. Danske Ældreråd (sammen med 34 andre organisationer) at påvirke den politiske debat og få ensomhed på dagsordenen.

De Danske Ældreråd er en sammenslutning af kommunernes ældreråd, som fungerer som en del af den kommunale forvaltning. Hver kommune er forpligtet til at have et ældreråd, der varetager de ældre borgeres interesser, og rådgiver kommunalbestyrelserne i ældrepolitiske spørgsmål, og kun borgere over 60 år kan stille op til dem. Ældrerådene indgår i høringsprocesser, og skal samtidig sikre, at de ældre medborgere er orienterede om ændringsforslag, der berører dem. Således fungerer ældrerådene som et organ, der på formaliseret vis forsøger at synkronisere den politiske praksis med ældres hverdagsliv, og ældrerådene har fx spillet en aktiv rolle i debatten vedrørende ensomhed og velfærdsteknologi. Ældrerådene er generelt positivt indstillede overfor velfærdsteknologi, der kan hjælpe ældre borgere, men har i mange kommuner formået at få stillet fokus på, at teknologierne ikke må erstatte den personlige kontakt med hjemmehjælpen, da hjemmehjælpen ofte fungerer som en social relation i ensomme hverdagsliv.

Et andet problem, der tilskrives hverdagspraksisserne og som aktiv aldringspolitikkerne forsøger at løse, er passivitet. Mange ældre finder det svært at engagere sig i nye aktiviteter efter pensionen, og mange lever passive liv socialt, fysisk og mentalt (se fx Stenner et al. 2011 og Townsend et al. 2006 for denne diskussion). De mange år som pensionist leder ikke nødvendigvis til nye typer af deltagelse og engagement i samfundet. Aktiv aldringspolitikker promoverer et væld af forskellige aktiviteter, og forsøger således over en bred kam at forhindre passivitet. I EU promoveres længere arbejdsliv, og den lange pensionisttilværelse problematiseres som passiverende og usund, både for individet og samfundet. WHO forsøger at promovere andre typer aktiviteter (ofte fysiske). Med hensyn til

disse aktiviteter, og den passivitet, de forsøger at komme til livs, spiller aktivitetscentre en stor rolle, men nogle af informanterne engagerer sig også i en række ting uden for aktivitetscentre, såsom frivilligt arbejde, håndværk, rejser, vinterbadning, etc. Da Aske mødte informanterne igennem et aktivitetscenter, og at de således alle i nogen grad var aktive, var passivitet ikke noget, han mødte meget af i løbet af sit feltarbejde. Der synes at være en gensidig synkronisering på spil, hvor de ældre oplever forventningen om aktivitet, og accepterer problematiseringen af passivitet, samtidig med at de tilpasser forventningen om aktivitet til den type aktivitet, de ønsker at engagere sig i. De er aktive, men alligevel ikke altid i sync. På lignende vis er der nogle klare forventninger i policy-dokumenterne om, hvilke typer aktiviteter, der er de ideelle, samtidig med at det understreges at aktiviteterne også må tilpasses lokale forhold, og det er tydeligt at en del af aktiviteterne i centrene ikke umiddelbart er i sync med idealerne i aktiv aldringspolitikken.

Informanterne fortalte mange historier om venner og bekendte, der sidder i sofaen hele dagen, og ikke kommer uden for en dør. Alle informanter understregede vigtigheden af at komme i gang med dagen, og så generelt skævt til de inaktive bekendte. Som Jean Townsend og kolleger har vist i et britisk studie, ser de ældre selv de inaktive ældre som *'the villains of old age'* (2006). Informanterne synes således delvist i sync med aktiv aldringspolitikkerne. Men den slags aktiviteter, informanterne engagerer sig i synes alligevel ofte at falde ved siden af. Som sådan er mange af informanterne både i og ude af sync med aktiv aldring, og har et ambivalent forhold til fordelene ved aktivitet: De understreger behovet for aktivitet og misbilliger passiv livsstil, men samtidig omtaler de det store fokus på fysisk aktivitet som en del af *'sundhedsregimet'* eller lignende. Aldringspolitikkerne forsøger at forhindre passivitet ved at give ældre rabatter på transport, understøttede aktivitetscentre og skabe frivillighedsordninger – tiltag der forsøger at fremme en lettere integration af aktiviteter i de ældres hverdagspraksisser.

Som vi har vist i de foregående afsnit, artikuleres aktivitet som løsningen på specifikke problematiseringer af hverdagslivet. Aktiv aldring kan ses som en løsning på mange af problemerne forbundet med alderdommen, men problematiserer samtidig hverdagslivet ved at fremhæve det som den centrale arena for forandring, og som indeholdende roden til mange af problemerne. Der foregår således et dobbelt synkroniseringsarbejde, hvor den politiske praksis på den ene side forsøger at intervenere i hverdagspraksisserne med en række omfattende tiltag, samtidig med at den politiske praksis i et vist omfang forsøger at justere disse interventioner, så de passer ind i de eksisterende hverdagspraksisser. Den politiske side af synkroniseringsarbejdet sker desuden fra et pres fra interesseorganisationerne på ældreområdet, såsom Danske Ældreråd og Ældre Sagen. På den anden side synkroniserer de ældre delvist deres hverdagspraksis med de politiske forventninger hertil, men tilpasser idealerne og tiltagene til deres hverdagsliv, ved

fx at engagere sig i aktiviteter, der ikke passer ind i aktiv aldringspolitikkerne, eller ved at håndtere deres sygdomme og rehabilitering på uventede måder.

Afrunding

Vi har igennem artiklen vist, hvordan politik og hverdag hele tiden forholder sig til hinanden og former hinanden i et gensidigt synkroniseringsarbejde. Synkroniseringsarbejdet synes dog aldrig at nå i mål. Det er snarere en kontinuerlig proces, der bringer nye former for asynkrone praksisser med sig, samt forandrer måden, hvorpå eksisterende praksisser anses og foregår. Aktiviteter såsom billard og smedearbejde er ikke komplet ude af sync med aktiv aldring, men de er heller ikke synkroniseret med det ved at leve op til idealerne om rette aktiviteter, ej heller er de let foranderlige. De er derimod kulturelt specifikke, modstandsdygtige praksisformer, fordi de er rutinerede, institutionaliserede og attraktive som aktivitetsformer for en gruppe af ældre i dag. Den kulturelle specificitet er det, der gør dem både solide og skrøbelige. Når de institutioner (fx pensionen og aktivitetscentret), disse aktiviteter er indskrevet i, forandrer sig, risikerer deres kulturelle specificitet at blive anset for at være en levning fra en forældet version af alderdommen. Fx ansås billard som en passende pensionistaktivitet i 1950'erne, mens det i dag mere anskues som et levn fra en alderdom, hvor fokus var på primært sociale aktiviteter, da det fx ikke får pulsen i vejret og dermed ikke gælder som en del af de anbefalede 30 minutters daglige fysiske aktivitet. Men mange af informanterne, der spiller billard, modsætter sig denne problematisering. De fortsætter dog ikke upåvirket, men synes at forhandle deres praksis ved at indtage dele af aktiv aldringspolitikkerne (fx ideen om at holde sig i gang), forkaste andre (idealet om et sundt og uafhængigt ældreliv) og justere på atter andre (fx ved at tale om deres billardfællesskab som en form for social aktivitet som aktiv aldring bør kunne rumme).

De ældre på aktivitetscentrene reflekterer således over, hvordan aktiviteter og sundhed forandrer sig med alderen, og de forhandler, accepterer og modstår aktiv aldringspolitikkerne. Dermed indgår de ældre i en form for synkroniseringsarbejde med de politiske praksisser. De tilpasser sig delvist den politisk formulerede forventning om aktive ældrelev. Samtidig tilpasser den politiske praksis sig delvist de ældres hverdagspraksisser, ved fx at understøtte billard og smedeværksteder, fordi de er aktiviteter, der holder de ældre engagerede og i gang, selvom de ikke synes at passe ind i idealet om aktiv aldring. Således indgår disse asynkrone praksisser i et konstant synkroniseringsarbejde, hvor de både tilpasser sig hinanden, yder modstand og forandrer hinanden.

Hverdagspraksissernes soliditet bliver til et problem, når de ikke er fordelagtige samfundsmæssigt. I aktiv aldringspolitikkerne udpeges ældres afhængighed, forfald, ensomhed og passivitet – fænomener, der har været stærkt forbundne med alderdommen op igennem det 20. århundrede – som konsekvenser af en usund livsstil, og som ude af sync med aktiv aldringspolitikkerne. De mange ældre, der lever mange år på pension, udgør et problem for de europæiske velfærdsstater. Dette har medført en reartikulering af de politiske forventninger til livsførelse, og iværksættelse af reformer og tiltag, som bl.a. kolliderer med nogle ældres insistensen på deres ret til at nyde en 'passiv' pensionstilværelse efter et langt arbejdsliv.

Når pensionsreformer ændrer på pensionsalderen og italesætter det gode ældreliv igennem deltagelse og bidragelse til fællesskabet, frem for afslapning og nydelse, skaber dette modstand blandt mange af de ældre på aktivitetscentrene, som føler at de bliver presset til at afskrive sig deres gyldne år. Dette kan fx ses når informanterne mødes med forventninger om at være sunde, produktive og fysisk aktive. Nogle tilpasser sig gradvist disse forventninger og forandrer deres hverdagsliv i små doser, mens andre indskriver eksisterende praksisser i aktiv aldring, ved fx at fremhæve de fysiske dimensioner ved billard, alt imens de fortsætter med at drikke og ryge og negligere deres læges råd. Således er der både forandring og stabilitet, tilpasning og modstand i hverdagslivet, og aktiv aldring indgår på den vis i en forhandling med et hverdagsliv, der altid allerede er tæt befolket med diskurser og interventioner. Aldringspolitikken skal således formå at intervenere i ældres hverdagsliv på måder, som tager hensyn til de eksisterende praksisser, som samtidig forsøges ændret. Dette har vi i artiklen beskrevet som et gensidigt synkroniseringsarbejde, hvor politik og hverdag hele tiden former sig efter hinanden. Men denne synkronisering bliver aldrig færdig og vil til tider også kolliderer. Hvor hverdagslivet på et utal af måder integrerer imperativet om at være aktiv, betyder aktivitet ofte noget meget forskelligt i hhv. hverdagspraksisser og aldringspolitikker.

Litteratur

- Andersen, Jørgen Goul 2013: *Krisens navn – Bekæmper regeringen den forkerte økonomiske krise?*, Frederiksberg: Frydenlund Academic.
- Bach, Jonas 2013. „Vi frygter dårligt helbred og afhængighed af andre“. *Samvirke*, 30. maj 2013.
- Casey, Bernard; Oxley, Howard; Whitehouse, Edward; Antolin, Pablo; Duval, Romain og Leibfritz, Willi 2003. *Policies for an ageing society: Recent measures and areas for further reform*. OECD, Economics department working papers no. 369.

- Cavan, Ruth S.; Burgess, Ernest W.; Havighurst, Robert J. og Goldhamer, Herbert 1949: *Personal Adjustment in Old Age*, Chicago: Science Research Associates, Inc.
- Damsholt, Tine 2000: *Fædrelandskærlighed og borgerdyd, patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet*, København: Museum Tusulanum.
- Damsholt, Tine og Jespersen, Astrid P. 2014: „Innovation, Resistance or Tinkering – Rearticulating Everyday Life in an Ethnological Perspective“. *Ethnologia Europaea* 44:2, 17-30.
- Dant, Tim 1988: „Dependency and old age. Theoretical accounts and practical understandings“. *Ageing & Society*, 8:2, s. 171-188.
- Dykstra, Pearl A. 2009: „Older adult loneliness: myths and realities“. *European Journal of Ageing*, 6:2, s. 91-100.
- Ehn, Billy og Löfgren, Orvar 2006: *Kulturanalyser*, Klim.
- European Commission 1999: *Towards a Europe for All Ages. Promoting Prosperity and Intergenerational Solidarity*, Brussels: European Commission.
- European Commission 1999b: *Active ageing – Conference report*, Brussels: European Commission.
- European Union 2012: *Pension adequacy in the European Union 2010-2050*, Brüssel: European Commission.
- Felbo, Olav 2014. „Hjælp-til-selvhjælp uden tvang!“. *Gerontologi*, 30:2, s. 18-19.
- Foucault, Michel 1994: „Security, territory, population“. Foucault, Michel: *Ethics, subjectivity and truth. Vol. 1*, Penguin Books. s. 67-71.
- Fries, James F. 1980: „Aging, natural death, and the compression of morbidity“. *The New England Journal of Medicine*, 303:3, s. 130-135.
- Havighurst, Robert J. 1954: „Flexibility and the social roles of the retired“. *American journal of sociology*, 59:4, s. 309-311.
- Højrup, Thomas 1983: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*, København: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Katz, Stephen 2000: „Busy bodies: Activity, aging, and the management of everyday life“. *Journal of Aging Studies*, 14:2, s. 135-152.
- Katz, Stephen og Marshall, Barbara 2003: „New sex for old: lifestyle, consumerism, and the ethics of aging well“. *Journal of Aging Studies*, 17:1, s. 3-16.
- Kirkwood, Thomas B.L. 2005: „The biological science of human aging“. Johnson, Malcolm L.; Bengtson, Vern L.; Coleman, Peter G. og Kirkwood, Thomas B.L. (red.): *The Cambridge handbook of age and ageing*, New York: Cambridge University Press. s. 72-84.
- Lassen, Aske J. 2014: *Active ageing and the unmaking of old age. The knowledge productions, everyday practices and policies of the good late life*, Ph.d. afhandling, Københavns Universitet.

- Lassen, Aske J. 2014b: „Billiards, rhythms, collectives: Billiards at a Danish activity centre as a culturally specific form of active ageing“. *Ethnologia Europaea*, 44:1, s. 57-74.
- Lassen, Aske J. 2014c: „Keeping disease at arm’s length: How older Danish people distance disease through active ageing“. *Ageing & Society*, <http://dx.doi.org/10.1017/S0144686X14000245>
- Lassen, Aske J. og Moreira, Tiago 2014: „Unmaking old age – Political and cognitive formats of active ageing“. *Journal of Aging Studies*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jaging.2014.03.004>
- Mellemgaard, Signe 1998: *Kroppens natur, sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*, København: Museum Tusulanum.
- Mol, Annemarie; Moser, Ingunn & Pols, Jeanette 2010: *Care in practice – On tinkering in clinics, homes and farms*. Transcript.
- Otto, Lene 1998: *Rask eller lykkelig – Sundhed som diskurs i Danmark i det 20. århundrede*, København: Komiteen for Sundhedsoplysning.
- Pollak, Otto 1948: *Social Adjustment in Old Age; A Research Planning Report*, New York: Social Science Research Council.
- Socialstyrelsen 2014. *Rehabilitering på ældreområdet – Inspiration til kommunal praksis*. Odense: Socialstyrelsen.
- Stenner, Paul; McFarquhar, Tara og Bowling, Ann 2011: Older people and ‘active ageing’: subjective aspects of ageing actively. *Journal of Health Psychology*, 16:3, s. 467-477.
- Sundhedsstyrelsen 2014: *Danskernes sundhed – Den nationale sundhedsprofil 2013*, København: Sundhedsstyrelsen.
- Sundhedsstyrelsen 2011: *Fysisk aktivitet – håndbog om forebyggelse og behandling*, København: Sundhedsstyrelsen.
- Townsend, Jean; Godfrey, Mary og Denby, Tracy 2006: „Heroines, villains and victims: older people’s perceptions of others“. *Ageing & Society*, 26:6, s. 883-900.
- Townsend, Peter 1981: „The structured dependency of the elderly: A creation of social policy in the twentieth century“. *Ageing and Society*, 1:1, s. 5-28.
- Walker, Alan 2009: „Commentary: the emergence and application of active aging in Europe“. *Journal of Aging & Social Policy*, 21:1, s. 75-93.
- Walker, Alan 2002: „A strategy for active ageing“. *International Social Security Review*, 55:1, s. 121-139.
- Walker, Alan 1980: „The social creation of poverty and dependency in old age“. *Journal of Social Policy* 9:1, s. 49-75.
- World Health Organization 2002: *Active ageing: A policy framework*, Geneva: World Health Organization.
- World Health Organization 1999: *Ageing Exploding the Myths*, Geneva: World Health Organization.

Ældre Sagen 2010. *Alderens muligheder – Ældre Sagens fremtidsstudie*. København: Ældre Sagen.

Webkilder

Om udgifter på ældreområdet: <http://www.kl.dk/Social-service/Faktaark---aldreområdet-id89164/>

Om lovændring af social service: <http://www.ft.dk/samling/20141/lovforslag/L25/index.htm#dok>

Links

<http://humhealth.ku.dk/>

English Summary

Old People's Everyday Practices and Ageing Policy – On the Synchronisation between Everyday Life and Policy

Based on an ethnographic fieldwork in two activity centres in the Copenhagen area and a document study of policy documents, the authors explore the relation between ageing policies and everyday practices as an on-going synchronisation work. With this approach, the authors emphasise how the everyday practices and the policies are entangled, and they analyse how active ageing forms late life in new ways. The political articulation of everyday practices often formulates them as problems, and the authors analyse how problems such as dependence, decline, loneliness and passivity appear in the ageing policies and the everyday practices respectively. This is used to discuss how politics and everyday lives are asynchronous and both adjust according to each other and collide.

Maria Maarbjerg er cand.mag i europæisk etnologi fra Københavns Universitet, SAXO-instituttet. Artiklen er baseret på hendes kandidatspeciale "Dyret i kødet – en praktiografisk udforskning" (2013), hvor hun satte fokus på alternativer til den konventionelle kødproduktion og undersøgte, hvordan dyret gøres i kødet på vejen fra mark til måltid, når et nærværende dyr er afgørende for forbrugers oplevelse af kødets kvalitet.

Keywords: Kød, dyr, natur, alternative fødevarer-netværk, Danmark

SMAGEN AF KOLIV MED UDSIGT

En udforskning af dyret i kødet

Fænomener som urbanisering, industrielt landbrug og skarpt opdelte by- og landzoner betyder, at de fleste møder mellem landbrugsdyr og mennesker i dagens Danmark finder sted ved middagsbordet, når mennesker spiser kød. Men hvad betyder det for den måde, vi som forbrugere forholder os til kødet på, at vi og dyrene er flyttet fra hinanden? Og hvilken betydning har det for den måde, dyret og kødet bliver gjort på undervejs fra mark til måltid?

Med udgangspunkt i et større feltarbejde om dyret og kødets vej fra mark til måltid analyserer artiklen med nedslag i feltbesøg på godset Mineslund, i supermarkedskæden Irma og hos en kødelskende familie, hvordan dyret bliver gjort i sammenhænge, hvor netop det, at dyret i kødet er nærværende, når forbrugerne sætter tænderne i det, bliver betragtet som et kvalitetsstempel. En central pointe er, at dyret i kødet er en dynamisk tilsynekomst, der forandres alt afhængig af de konkrete relationer og situationer dyret og kødet indgår i.

Illustration 1: Internet meme, der spredte sig via de sociale medier i kølvandet på hestekødsskandalen. Downloadet 07.11.13 fra: <https://twitter.com/masaraht/status/302042450254512129>

Introduktion: Fraværende og nærværende dyr i kødet

Da det i vinteren 2013 kom for en dag, at kødet i *Findus* fryselasagner bestod af hele 75% hestekød (Tholl 2013) og ikke som angivet var lavet på rent oksekød, vakte det stor opstandelse og internettet flød over af morsomme indslag som billedet ovenfor (illustration 1), hvor hestene med et vittigt ordspil forsikrer hinanden om, at de ikke vil blive fundet. Hestene var tæt på at få ret, for der var ikke meget, der pegede på, at de havde sneget sig ind i lasagnerne. Man kunne ikke smage dem eller se dem, og man kom dem heller ikke nærmere ved at læse varedeklarationen. Da de irske fødevarermyndigheder fandt en overvældende procent hestekød i frosne hamburgerbøffer, bredte mistanken sig imidlertid til færdigretter som *Findus* fryselasagner, og det stod hurtigt klart, at der var sammenfald mellem lasagnekødets DNA og DNA'en i hestekød. Der var dyr i lasagnerne, og det var oven i købet de forkerte dyr.

Da jeg som et led i det feltarbejde, der ligger til grund for denne artikel, var på feltbesøg i en filial af supermarkedskæden Irma, mødte jeg ingen heste, men til gengæld var der mange andre dyr (illustration 2). Geder, svin, lam, høns og især køer: Krølhårede limousinekalve, gule jerseykøer og sortbroget dansk malke race. Sågar en brølende nordfrisisk ko med horn. Fælles for dem alle var, at de ledsagede oksekød, der var økologisk, anbefalet af Dyrenes Beskyttelse eller anbefalet og udvalgt af Irma ud fra kvaliteten af det liv, køerne havde levet. I modsætning til fryselasagnerne var dyrenes tilstedeværelse her således et kvalitetsstempel. Der var dyr i Irmas kød, og det var de helt rigtige dyr.

Findus fryselasagner og Irmas økologiske og udvalgte oksekød præsenterer os for to forskellige versioner af relationen mellem dyr og kød, som jeg i denne artikel forstår som henholdsvis 'kød som dyr' og 'kød som ingrediens'. Denne analytiske sondering er inspireret af etnologen Karen Lykke Syse og retorikeren Kristian Bjørkdahl, der i en komparativ analyse (2013) af den norske *Gylde dands Store Kokebok* fra henholdsvis 1955 og 2002 viser, hvordan dyret er 'forsvundet ud af kokebogen', idet fotos af døde og parterede dyr er blevet erstattet med tegninger,

Illustration 2: Limousinekalv i køledisken, Irma 02.11.12. Eget foto

mens opskrifter med dyr som råmateriale, beskrivelse af dyreracer, partering osv. er afløst af en omtale af kødet som en proteinholdig og næringsrig *ingrediens*.

Med denne sondring i baghovedet var kødet i de billige fryselasagner først og fremmest en ingrediens uden referencer til det dyr, det oprindeligt var en del af. Den skæbnsvangre DNA-test forårsagede imidlertid, at dyret i lasagnekødet pludseligt trådte frem som nærværende, og i modsætning til den krølhårede limousinekalv fra Irma var det dyr, der nu blev synligt i lasagnerne et foruroligende dyr.

Mens dyrene i lasagnerne først trådte frem i kraft af en DNA-test, er relationen mellem dyr og kød i det anbefalede oksekød i Irma anderledes nærværende. Dyret i kødet gøres her nærværende med visuelle referencer til og oplysninger om det dyr, kødet kommer fra, og idet dyrets fravær i dette kød ville være foruroligende, fremhæves netop det, at der er et nærværende dyr i kødet som positivt for kødets værdi.

Som disse eksempler viser, kan dyrets fravær i kødet afhængig af konteksten være betryggende eller foruroligende, ligesom dyrets nærvær kan være ønskværdigt eller problematisk. Eksemplerne peger desuden på, at dyrets nærvær eller fravær i kødet afgøres af, hvilke sammenhænge kødet indgår i, og om varedeklARATIONER, markedsføringsmateriale, DNA-tests, butikslagtere osv. er med til at gøre dyret i kødet nærværende eller fraværende. Dyret i kødet er således langt fra en entydig størrelse, men et komplekst og foranderligt fænomen, der fortjener nærmere udforskning. Det er derfor dyret i kødet, der er i centrum i denne artikel.

Artiklen viser gennem fire eksempler, hvordan det, at der er et tydeligt og nærværende dyr i kødet, for nogle forbrugere og butikker er netop det, som gør kødet

særligt velsmagende, og undersøger, hvordan dette nærværende dyr bliver til. En central pointe er, at dyret i kødet ikke er en permanent eller statisk størrelse, men derimod en dynamisk tilsynekomst, der dukker op, forsvinder og forandres alt afhængig af de konkrete relationer og situationer dyret og kødet indgår i.

Empirisk tager analysen tager udgangspunkt i følgende nedslag: et feltbesøg på godset Mineslund, der producerer økologiske stude, et feltbesøg i Irma, hvor en landmand kommer på besøg og møder kunderne sammen med butiksslagteren, skriftligt materiale om henholdsvis de økologiske stude fra Mineslund og Irmas produkter *Marksland Okse* og Økologisk Angus oksekød fra Livø, samt et feltbesøg hos det midaldrende par Dorthé og Knud, der holder af at spise lokale bøffer. Disse nedslag er en del af et knopskydende feltarbejde, hvor jeg udforskede, hvordan dyret i kødet bliver 'gjort' i forskellige 'alternative fødevarer-netværk', dvs. fødevarer-netværk, der på den ene eller anden vis omdefinerer relationerne mellem landmænd, forbrugere og dyr, og med en sammenfiltrering af forbrugernes og producenternes videnspraksisser er med til at gøre forbindelserne mellem dyret og kødet mere tydelige (Stassart & Whatmore 2003, s. 451).

Fra ko til kød

I monografien *Animal to Edible* (1994) undersøger den franske etnolog Noëlie Vialles de processer, der på moderne franske slagterier gør dyr og dyrelig til slagtekrop og kød. Vialles forstår slagteriet som et liminalt rum, hvor dyret/kødet befinder sig uden for vante klassifikationssystemer, og dermed hverken er dyr eller kød, men en undefinerbar og foruroligende substans midt i mellem de to (Vialles 1994, s. 37). Særligt to processer er i Vialles optik afgørende for overgangen fra dyr til kød: afsjæling (*deanimation*) og deanimalisering. Afsjælingen af dyret finder sted, idet det afbløder, mens deanimaliseringen derimod foregår gradvist og gennemføres efterhånden som det blodtømte dyr afhudes, hoved, hale og klove skæres af, indvoldene tages ud, og den tilbageværende krop parteres. Når slagtekroppen har gennemgået alt dette, er den ikke længere dyr, men kød:

The carcass obtained in this way no longer has anything to do with the animal from which it has in a sense been extracted. It is a foodstuff, a substance; all the links that attached it to a once living body have been severed.

(Vialles 1994, s. 127)

Kød er altså i Vialles' analyse noget, der udvindes af det biologiske dyr, som er reduceret til en form for frugt, der skal høstes og pilles for at befri frugtkødet og etablere et utvetydigt kød, der er netop kød og ikke dyr. Hun ser det således sådan, at alle materiale forbindelser mellem dyr og kød er ophævet, og at dyr og

kød er etableret som to adskilte størrelser, hvor slagteren med udskæringsakten trumfer naturens bud på dyret og konstruerer et optimeret, kulturelt dyr (Vialles 1994, s. 61-64), der netop i kraft af denne overgang fra naturens domæne til kulturens bliver spiseligt.

Mens dyret i Vialles analyse via slagteriets liminale rum rekatégoriseres og transformeres til et uproblematisk kød, er det i den amerikanske historiker Richard W. Bulliets analyse af det såkaldt *postdomesticerede* samfund en mental og fysisk fremmedgørelse fra dyret, som gør kødet spiseligt. Han beskriver i *Hunters, Herders, and Hamburgers* (2005), hvordan det meste af den vestlige verden har forladt det *domesticerede* samfund, hvor de fleste mennesker havde daglig kontakt med husdyr udover kæledyr (2005, s. 3), og i stedet for lever i et *postdomesticeret* samfund, hvor mennesker og produktionsdyr lever og dør skarpt adskilt, og hvor det store flertal af forbrugere aldrig har overværet, at dyrene slægtes (ibid.). Til gengæld er kæledyrene kommet så tæt på, at de får lov til at sove i fodenden af vores senge, og netop det nære forhold til kæledyrene, hvor vores biologiske slægtskab med dyrene fremhæves, gør, at vi får en latent skyld over at spise *andre* af vores slægtninge. Derfor, mener Bulliet, er fremmedgørelse den eneste mulige legitimeringsstrategi. Præmissen for at kunne spise dyr er altså et yderst begrænset kendskab til dyret og en ikke-tilstedeværende relation mellem produktionsdyr og menneske. Kun hvis man er fremmedgjort fra det dyr, der har lagt krop til fryselasagnerne, kan man spise dem, og det gælder ligegyldigt, om de indeholder køer eller heste. Det er det nærværende dyr, der er problemet, og kød må derfor som hos Syse & Bjørkdahl forstås som en ingrediens.

Frem for som Vialles at betragte dyret og kødets rejse fra mark til måltid som en lineær deanimaliseringsproces, der munder ud i et kulturelt dyrs homogene og stabile kød, viser jeg i denne artikel med aktør-netværksteori som teoretisk fundament, hvordan dyret bevæger sig ud og ind af kødet på mangfoldige og komplekse måder og i nogle sammenhænge både er *animal* og *edible*. De fleste forbrugere foretrækker nok i tråd med Bulliets pointe at spise kød uden at skænke det dyr, kødet kommer fra, en tanke, men mit feltarbejde peger på, at det er nødvendigt at tilføje et aspekt til Bulliets karakteristik af det *postdomesticerede* samfund. Der findes nemlig en modbevægelse, hvor netop det, at dyret bliver gjort nærværende i kødet, bliver betragtet som et kvalitetsstempel og en nødvendig garanti i en tid, hvor mistilliden til den industrialiserede produktion for hver kødskandale vokser sig større. Mens Bulliet beskriver, hvordan forbrugerne *felt no loss when the meatcutters who carved their steaks and ground their hamburgers were shifted from behind the counter to somewhere out back* (2005, s. 4), viser slagtermesteren i Irma mig således, hvordan han netop har fået sat ruder i væggen ind til sin arbejdsplads i baglokalet, så kunderne kan overvære hans udskæring af kødet og se, at kødet i denne Irma skæres ud på stedet. Godsejeren Eirik på Mineslund har bygget hele sin markedsføring op omkring det dyreliv,

hans stude lever på Asnæs, og den forkortede produktions- og distributionskæde, de skal igennem, før de ender på forbrugernes middagsbord, og Dorthe og Knud foretrækker at købe deres bøffer hos Slagter Kruse på Mols, hvor de kan betragte køerne græsse på markerne omkring og af og til se dem gå deres sidste skridt ind på slagteriet. Det potentielle ubehag og de latente moralske skrumples over at spise kød, man ikke ved, hvor kommer fra, fra dyr, man ikke ved, hvordan har haft det, håndteres altså ikke alene ved at lukke øjnene, men også ved aktivt at vælge kød, hvor øget kendskab til og iscenesættelse af dyret indgyder tillid til både produktionsforhold og dyrevelfærd.

Min analyse tager som nævnt ovenfor teoretisk afsæt i aktør-netværksteori (ANT), og det er derfor en underliggende antagelse i min analyse, at kød og dyr ikke er enten natur eller kultur, men hele tiden både-og: Jeg betragter således natur-kultur som sammenfiltringer, der bliver til sammen med og i kraft af hinanden, hvilket vil sige, at jeg ikke etablerer en modstilling mellem „det naturlige dyr“ og „det kulturelle kød“, men i stedet for fokuserer på kontinuumet imellem disse. Dette opgør med dualismer indebærer også, at jeg frem for at fokusere på mennesker og dyr som modsætninger eller isolerede fænomener, stiller skarpt på det biologiske slægtskab, sammenfiltringerne og overlappene mellem de to.

Fra komplekse dyreliv til ø-mærkets generiske dyr

Meget af det kød, som ender på forbrugernes middagsborde, når de vil have større føling og kontrol med kødets vej fra mark til måltid, er økologisk, og jeg vil derfor i det følgende ud fra et eksempel fra godset Mineslund beskrive, hvad det røde ø-mærke betyder for, hvordan det nærværende dyr i kødet kan træde frem. Hovedpointen i afsnittet er, at det dyr, der gøres nærværende med ø-mærket, er et generisk dyr med en fortættet faktisk fortælling, som er let at formidle på tværs af tid og rum, men til gengæld ikke yder det komplekse og konkrete dyreliv retfærdighed.

Fra maj til oktober græsser studene fra Mineslund på engarealer ned til Storbælt på Asnæs og Røsnæs. På engene er der våde områder, hvor dyrenes klove synker ned i muddret. De fredede klokkefrøer på engene elsker de mudderhuller, studene efterlader sig, men vådområderne udgør også et optimalt miljø for pytsnegle og dermed for leverikter, som bruger sneglene som mellemværter. Når studene spiser græsset tæt ved vandhullerne, får de iktæg med i købet og bliver inficeret med leverikter. Leverikterne har stor betydning for Mineslund og studene, fordi de inficerede stude bliver afmagrede og derfor har en mindre kødvolumen, hvilket betyder mindre kød og følgelig et økonomisk tab. For at komme problemet til livs er landmanden Ole derfor begyndt at indhegne de vådeste områder på markerne, selvom det er ærgerligt både for klokkefrøer og udsigt. Udsigten og

de naturskønne omgivelser er nemlig, som jeg senere vil komme ind på, ikke en uvæsentlig faktor i fortællingen om kødet fra Mineslund.

For standarden¹ *statskontrolleret økologi* er markernes herlighedsværdi, de afmagrede dyr og de daglige møder mellem klove og mudder, mudderhuller og klokkefrøer, ikke og stude imidlertid ikke relevante. Her oversættes Mineslunds sanselige marker til det overordnede *græsarealer* (Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri 2012 s. 80), hvor dyrene har mulighed for *et optag af frisk, afbidt græs* (ibid.). Markernes situerede kompleksitet bliver i oversættelsen til det røde ø-mærke således udvisket til fordel for et fokus på generelle og målbare parametre som længden af den periode, dyrene er på græs, procentdel grovfoder osv. (ibid.). Disse parametre gør det muligt at sammenligne dyreliv på tværs af tid og rum, og ø-mærket præsenterer på den måde forbrugeren for en generisk og standardiseret version af det nærværende dyr. Dette generiske dyr er i mange tilfælde tilfredsstillende for forbrugerne, som med ø-mærkets fortættede fortælling får et langt tydeligere dyr at forholde sig til, end det er tilfældet med det meste konventionelle kød. Ikke desto mindre kan kompleksiteten i det enkelte dyrs liv ikke rummes i det røde Ø, som derfor ofte suppleres af andre måder at skabe forbindelser til det dyr, kødet kommer fra.

Med udgangspunkt i en særlig type økologisk oksekød fra Irma vil jeg på de følgende sider se nærmere på, hvad der sker, når ø-mærkets generiske dyr pludselig flankeres af en slagter og en landmand, som med deres beretninger fra marken genintroducerer en mere kompleks version af det nærværende dyr.

Fra økologisk ungokse til møgforkælet økologisk ungokse

Kom og smag Møgforkælet Økologisk Ungokse, står der på et skilt, der stikker op af køledisken i Irma. Og så med lidt mindre skrift: *Mød landmanden og slagteren bag Økologisk Ungokse*. Øverst på skiltet er der et billede af en mand i en lyseblå skjorte, som står på en mark foran nogle rødbrøgede kreaturer. Det er *Landmand Bent*, står der. Ved siden af er der et portræt af en smilende mand i en hvid kittel med en dobbeltradede lukning af små sorte knapper. *Slagtermester Jacob* står der nedenunder. Oksekødet i køledisken med skiltet er fra salgsselskabet Friland² og kommer fra tyrekalve, der opkøbes fra økologiske mælkeproducenter og opdræt-

1 En standard defineres her med historikeren Geoffrey Bowker og sociologen Susan Leigh Star som et formaliseret klassifikationssystem, der overskrider det enkelte praksisfællesskab og opretholdes over tid og forudsætter en stor mængde 'usynligt arbejde' for at kunne opretholdes og fungere (Bowker & Star 2000, s. 10;14).

2 Friland er jf. www.friland.dk et salgsselskab for landmænd som arbejder med produktion af *Frilandsgrise, kødkvæg i frilandskoncepter samt økologisk drift af kvæg og grise*. Friland har sin egen bestyrelse af landmænd, og er et aktieselskab ejet af Danish Crown (<http://www.friland.dk/Om-Friland.aspx>).

tes til stude, som er højst 30 måneder gamle, når de bliver slagtet. Kødet findes som tern, som engelske bøffer, som culottes og entrecotes og er mærket med det røde Ø, der fortæller, at det er statskontrolleret økologisk.

Jeg besøger Irma netop som arrangementet med landmand Bent og slagtermester Jacob er begyndt: det er nu man kan smage den møgforkælede økologiske ungoxse. Jacob steger bøffer og deler dem ud som smagsprøver. Bent deler brochurer ud og småsnakker med kunderne, mens de tygger på de små stykker kød. Bent har opdrættet en del af ungoxserne på sin gård ved Ringkøbing Fjord. Han er en af de seks landmænd, der leverer ungoxser til Irma for Friland, og som denne fredag i november er på udveksling hos butiksslagterne i hovedstadens Irma-butikker for at møde kunderne og reklamere for de økologiske ungoxser. Med sin ravjyske dialekt og sin blå kasket adskiller Bent sig tydeligt fra resten af personalet i Irma. Han falder i snak med en kunde og peger ned i køledisken: *Så'n nogen har a å derhjem', de er bår æ hiel stur' nok til å blyv' slaugted enno.*³ Med denne bemærkning gør Bent studenes vækst og udstrækningen af deres livsforløb til relevante aktører i netværket 'økologisk ungoxse'. Samtidig synes han med sin dialekt at bære ungoxsernes hjemstavn med sig hele vejen til København og ind i Irmabutikken og gør dermed også det sted, studene vokser op, til en relevant aktør i netværket: De økologiske ungoxser kommer fra Vestjylland.

Mens Bent således er landmanden „bag“ de levende ungoxser, er Jacob med sin hvide kittel og bowlerhat slagteren „bag“ kødet. I dagens anledning steger han bøffer, men i dagligdagen består hans rolle primært i at garantere kødets kvalitet overfor kunderne. Det er imidlertid ikke en nem opgave, når man ikke kan smage på kødet, før det bliver solgt, for det er svært at se på kød, om det er godt, fortæller Jacob, og derfor er det altafgørende, at han kan stole på, at producenten leverer varen. For at højne kendskabet og tilliden til de produkter, han sælger, har Jacob i forbindelse med Friland og Irmas samarbejde været på besøg hos en af de landmænd, der opdrætter Frilands dyr. *Vi har fået historien direkte ind under huden hos landmanden, hvor vi har gået ude i det høje græs og rørt ved dyrene,* siger Jacob om dette besøg, og understreger hermed sanseligheden i det konkrete møde med dyrene: De dyr, Jacob har mødt, går altså ikke bare på *græsarealer* men derimod i *højt græs*, som Jacob har bevæget sig igennem med gummistøvler og åbne sanser. Når Bent og Jacob stiller sig op ved siden af køledisken med økologiske ungoxser med deres egne iscenesættelser af dyret og kødet, udfordres ø-mærkets standard således og den sociomaterielle kompleksitet omkring dyrets liv træder igen frem i form af højt græs, vestjysk dialekt, marker ved Ringkøbing Fjord, beretningen om varmt koskind mod fingrene og en landmand, der hver dag ser til

3 Rigsdansk: *Sådan nogle har jeg også derhjemme, de er bare ikke helt store nok til at blive slagtet endnu.*

dyrene og sørger for deres trivsel. Det er her ø-mærkets generiske ungokse bliver til intet mindre end en *møgforkælet*, økologisk ungokse.

Det initiativ, Friland og Irma har sat i værk med henblik på at øge opmærksomheden omkring kødet fra de økologiske ungokser, er kendetegnet ved at forskyde aktører i netværket 'økologisk ungokse' fra en sammenhæng til en anden. Bent og de andre landmænd, der opdrætter ungokser, forskydes fra landbrug til butik, mens butiksslagterne forskydes fra Irma til dyrenes marker. Markedsføringsinitiativet bringer således aktører sammen på nye måder og stiller spørgsmålstegn ved den ensrettede produktionsproces (beskrevet hos fx Vialles 1994), hvor dyr bliver til bøf, og der er vandtætte skotter mellem spisebordet, slagterafdeling, slagteri og landbrug. Det er dog ikke alle led i bevægelsen fra mark til måltid, som tillægges lige stor betydning i netværket 'økologisk ungokse'.

Ifølge markedsføringsmaterialet i Irma er det landmanden Bent og slagtermesteren Jacob, der står bag kødet, og det er således også dem, der har forkælet dyrene. Med frisk luft i smukke omgivelser og med omsorg for både dyr og kød. At betegne slagtermesteren Jacob som manden bag kødet er imidlertid noget af en tilsnigelse, for Jacob har hverken slagtet dyret, skåret det op eller pakket det. Det er alt sammen foregået på det Danish Crown-slagteri, hvor Frilands dyr slagtes. Slagterne derfra er desuagtet ikke inviteret med til markedsføringen af den økologiske ungokse. Forudsætningen for, at ungoksen kan opretholdes som *møgforkælet*, er nemlig, at det industrielle slagteris liminale rum og de praksisser og de aktører, der befinder sig her, gøres fraværende i processen, da det at blive slået ihjel og parteret på samlebånd ikke harmonerer med opfattelsen af, hvad det vil sige at blive forkælet. Forkælelse handler om at blive behandlet som noget særligt, at blive udvalgt og at blive set, og uagtet hvor etisk slagtingen på et stort industrielt slagteri måtte foregå, er der ikke megen plads til forkælelse her, hvor der slagtes flere tusinde dyr om ugen, og håndteringen af det enkelte dyr er distribueret mellem en lang række forskellige medarbejdere med hver deres lille delopgave.⁴ De sociomaterielle forbindelser mellem det levende dyr og kødet fra ungokserne fremhæves dermed, mens forbindelserne mellem slagting, dyr og kød suspenderes. Ungokserne præsenteres som levende og harmoniske dyr på marken ved Ringkøbing Fjord, som culotter i køledisken og som velduftende smagsprøver. Som dyr og som mad.

Mens landmandens nærvær understreger, at der, modsat Bulliets tese, ikke er tale om en fremmedgørelse fra selve dyret, bekræfter kreaturslagterens fravær i Irma Bulliets fortælling om, at moderne mennesker er fremmedgjorte overfor voldshandlingerne mod de dyr, de spiser. En vigtig pointe her er dog, at den fremmedgørelse, der installeres mellem slagtingen af dyret og forbrugerne, ikke

4 Jeg har ikke besøgt det Danish Crown-slagteri, hvor ungokserne er slagtet, men har derimod observeret de tilsvarende processer på et andet stort slagteri, nemlig Aarhus Slagtehus (siden 2014 en del af Skare Beef) (<http://aarhus-slagtehus.dk>).

nødvendigvis kun er et resultat af forbrugernes manglende vilje til at forholde sig til slagtingen, men også en konsekvens af fraværende sociomaterielle referencer til slagtingen. Slagtingen er ikke en del af salgsstrategien omkring den møgforkælede ungokse, den gøres derfor ikke tydelig i kødet i Irma, og forbrugerne har således ingen slagting at forholde sig til. Dyret i kødet er dermed nærværende både i købs- og spisesituationen, men det dyr, der gøres i kødet, er et dyr, som ikke er blevet slået ihjel. Først var det levende, så blev det til kød.

Fra møgforkælet, økologisk ungokse til knap så forkælet, konventionel bøf

Landmand Bent er rejst tilbage til sine stude i Vestjylland, men culotten fra den 'møgforkælede, økologiske ungokse' ligger stadig i køledisken. Den bærer det røde ø-mærke og er dermed økologisk, men ø-mærket er kun en af flere inskriptioner på etiketten, og pludselig truer inskriptionen 'mindst holdbar til' med at gøre kødet til en foruroligende og risikofyldt spise. Slagtermester Jacob må skride ind for at opretholde culotten som sikker føde for mennesker. Han pakker culotten ud og skærer den til bøffer, som kan afsættes hurtigere end culotter, men da han pakker bøfferne ind igen, er ø-mærket forsvundet. Slagterafdelingen i denne Irma sælger både konventionelt og økologisk kød, og har ikke indrettet slagterafdelingen, så det kan dokumenteres, at reglerne for adskillelse af disse to typer kød overholdes. Det betyder, at afdelingen ikke er certificeret til at håndtere økologi, og Jacobs intervention i netværket 'møgforkælet økologisk ungokse' får derfor afgørende betydning. Som antropologen Elizabeth Dunn pointerer i et studie af implementeringen af EU-standarder for kødkvalitet i Polen, gør det værdihierarki, som standarden er udtryk for nemlig, at forskel eller manglende imødekomme af standarden ligestilles med urenhed (2005, s. 181). Uanset om slagtermesteren i praksis overholder retningslinjerne for økologisk fødevarerproduktion og fx sørger for at håndtere økologiske og ikkeøkologiske produkter særskilt, kan han uden certificering ikke imødekomme økologiforordningens standarder for egenkontrol, og fraværet af dokumenterbar økologisk praksis i slagterafdelingen suspenderer alle de økologiske praksisser, der er gået forud i behandlingen af dyret og kødet. Det er nu ikke længere tilladt for det røde ø-mærke at optræde på etiketten, og Jacob må etikettere bøfferne som konventionelt kød.

Begivenhederne omkring den økologiske ungokse i Irma peger på, at det nærværende dyr i kødet ikke nødvendigvis er en permanent forekomst, men derimod afhængig af den konkrete praksis, det indgår i, forhandles og forandres. Dette indebærer, at der ikke er tale om en lineær eller ensrettet proces, men derimod om et dyr, der kan komme til syne på forskellige måder eller forsvinde, og således hverken stabiliseres som et entydigt dyr eller kød. Først var den økologiske un-

gokse i køledisken et generisk økologisk dyr, så kom landmanden Bent på besøg og gjorde det sammen med slagteren Jacob til et møgforkælet dyr, og nu hvor Jacob har skåret culotten op til bøffer og pakket dem ind uden ø-mærket, forsvinder dyret helt ud af kødet. Uden det røde ø-mærke kan der ikke knyttes forbindelse mellem bøffer og økologisk praksis, og der kan således heller ikke knyttes forbindelse mellem bøfferne og det dyr, der var produktet af den økologiske praksis. Bøfferne er ikke længere en del af et alternativt fødevarenetværk, hvor dyret understøttes i at træde frem i kødet, og det er dermed ikke kun ø-mærket, der er forsvundet, også den møgforkælede, økologiske ungotse er væk. Nu er der lige så lidt dyr i disse bøffer som i konventionelt kød.

Det metaboliske dyr

[T]here may be other forms of continuity – such as those that ensue when one figure incorporates and digests the other. What, then, might we learn about the relations between animals and humans in practices to do with this particular material, ingestible ‘mediator’ between them: meat?

(Yates-Doerr & Mol 2012, s. 51)

Mens jeg i det foregående har stillet skarpt på, hvordan dyret træder ud og ind af kødet og forandres, vil jeg på de kommende sider med inspiration fra antropologen Emily Yates-Doerr og Annemarie Mol fokusere på den form for kontinuitet, der etableres, når en aktør inkorporerer en anden i sig og fordøjer den. Grundantagelsen i dette afsnit er, at det at være menneske er *an interspecies relationship* (Tsing citeret i Kirksey & Helmreich 2010, s. 551), hvilket i denne sammenhæng skal forstås således, at vores kropsligheder lapper over og indgår med hinanden. På baggrund af denne antagelse anvender jeg miljøsociologen Pierre Stassart og geografen Sarah Whatmores metabolismebegreb (2003) til at udforske, hvordan det biologiske slægtskab mellem menneske og dyr bliver virksomt i dyret i kødet, og hvordan den metaboliske relation sættes i scene på vejen fra mark til måltid. Tanken bag Stassart & Whatmores begreb *metabolisme* er, at menneske og dyr er tæt biologisk forbundne og via menneskets indtag af kød fra dyret flyder kropsligt sammen, så dyrets egenskaber og karakteristika via kødet overføres fra dyr til menneske. Denne måde at betragte forholdet mellem mennesker og dyr på er fremherskende i forbindelse med fødevarskandaler, hvor forbrugere bliver syge af at spise syge dyr (2003, s. 449;453), men som jeg i dette afsnit vil vise, gør den sig også i høj grad gældende i markedsføringen og forbruget af kød fra alternative fødevarenetværk. Kødet bliver her, som Yates-Doerr & Mol pointerer, mediator mellem dyr og menneske, men også, som jeg senere vil argumentere for, mediator mellem menneske og landskab. Dyret indoptager og bærer landskabet med sig i

sit kød, og mennesket internaliserer med indtaget og fordøjelsen af kødet dermed ikke kun dyret, men også landskabet.

Smagen af koliv med udsigt

*Marskland Okse*⁵ er i modsætning til de føromtalt ungokser ikke økologiske, men Irma forsøger i sin markedsføring af dyrene alligevel at etablere okserne som et produkt, der skiller sig positivt ud fra mængden i den forstand, at disse dyr har haft et bedre liv og er vokset op i langt smukkere omgivelser end dyr i den konventionelle produktion:

Udsigten siger grønne enge ad libitum. Menukortet står på saftigt græs, naturligt beriget med mineraler fra havet. Det er ikke så ringe at være en Marskland okse, opfostret på lige dele frihed og frodig natur. Man skulle have været en okse.

Irma Krydderiet 3/07

Kokken og skribenten Carsten Kyster lægger ligeledes vægt på studenes natur-skønne omgivelser, når han i Politiken fortæller om sit møde med dyrene og kødet fra Mineslund:

Her [på Mineslund] finder man 700 styk økologiske kvæg, som græsser ude fra maj til oktober helt ude på den smalle halvø med udsigt til Storebæltsbroen på den ene side og Kalundborg på den anden – var man en stud, ville man nok vælge at være lige der.

Kyster, Politiken 02.09.12

Dyrenes føde angives i omtalen af *Marskland Okse* antropomorft på et menukort, som var dyrene på restaurant, mens det med udsagn som *Man skulle have været en okse* og *var man en stud, ville man nok vælge at være lige der* indikeres, at dyrets liv i *frihed* og *frodig natur* i marsken og på næsset også ville være attraktivt for mennesker. Betoningen af udsigten som et aktiv i dyrenes liv antyder desuden, at dyrene i lige så høj grad som forbrugerne finder værdi i at betragte det panoramiske landskab, mens de græsser. Begge citater leger således med bevægelsen mellem et antropomorft dyr og et zoomorft menneske og understreger dermed slægtsskabet og den kropslige kontinuitet mellem menneske og dyr.

5 Min analyse af *Marskland Okse* bygger på reklameplakater for produktet (se illustration 3) samt omtalen af *Marskland Okse* i Irmas magasin *Krydderiet*.

Kyster er mere end almindeligt begejstret for de økologiske stude på Mineslund og tilskriver med overskriften *Smagen af koliv med udsigt* (Politiken 02.09.12) kødets velsmag de smukke omgivelser, dyrene er vokset op i. Kødet fra Mineslund smager således godt, fordi dyrene har haft en god udsigt, og fordi man kan smage denne udsigt i kødet. Denne kobling mellem miljø og smag fremhæves også i Yates-Doerr & Mols artikel *Cuts of Meat, Disentangling Western Natures-Cultures* (2012), hvor Yates-Doerr køber lammekød hos slagteren i en lille spansk landsby:

She [the butcher] explains that the rosemary and thyme that dot the hill-sides give a distinctive flavour to the meat, suggesting that crucial parts of these spices passed from the mother's feed into her milk and then into the lamb. An animal's history is incorporated in the flavour of the meat derived from it. Cheerfully, appreciatively, knowingly, the butcher tells her customer that for a person who eats the meat, it is possible to taste if an animal has lived well.

(Yates-Doerr & Mol 2012, s. 51)

Dyrets liv og de omgivelser, det er vokset op i, er i en materielsemiotisk optik ikke kun virksomme som storytelling, der fx kan forsikre om en etisk forsvarlig kødproduktion eller skabe bestemte forestillinger om dyret i kødet. Som Mol & Yates-Doerr betoner, er der nemlig ikke kun tale om en *historie* om dyret, men om en alternativ version af kontinuitet mellem menneske og dyr, der kan være lige så reel som den version af kontinuitet, der kommer til udtryk, når man fx bruger forsøgsdyr til at teste et medikaments mulige virkning på mennesker (ibid., s. 52). I denne alternative version af kontinuitet, aftegner dyrets liv og omgivelser sig materielt i kødet, og forbrugeren kan dermed smage det miljø, dyret er vokset op i. Kyster kan smage studenes udsigt over Storebælt, den spanske slagters kunde kan smage den timian og rosmarin, som lammets mor har spist. Denne overførsel af prægninger og egenskaber kan med Stassart & Whatmore forstås som konsekvensen af en metabolisk relation mellem dyr og mennesker, hvor dyret og landskabets prægninger overføres og internaliseres, idet forbrugeren spiser og fordøjer kødet. I modsætning til den ængstelighed, der præger metabolismetankegangen i forbruget af konventionelt kød, hvor kødskandaler truer, er det imidlertid mere attraktive egenskaber, der via kød fra alternative fødevarer-netværk som *Marskland Okse*⁶ og Mineslund tænkes at blive overført fra dyr til menneske. Dette bliver bl.a. synligt på reklameplakaten for *Marskland Okse* med en rød ko med blis og

6 Jf. min tidligere definition af alternative fødevarer-netværk kan *Marskland Okse* på trods af, at det ikke er økologisk, forstås som et alternativt fødevarer-netværk, idet der med markedsføringen af kødet etableres en anden relation mellem dyr og forbruger, end det er tilfældet med konventionelt kød, hvor der ikke henvises til dyrets opvækst i samme omfang.

Illustration 3: Reklameplakater for *Marskland Okse*, Rantzausgade, 13.03.13. Eget foto

teksten *Fra et liv i sus og havgus* (illustration 3). Mens udtrykket *sus og havgus* spiller på vendingen 'sus og dus', indikerer præpositionen *fra* en retning og peger på et fraværende 'til din tallerken'. Havgus og sus – eller i overført betydning dyrenes luksusliv, lander dermed på forbrugerens tallerken som en del af dyret i kødet, og bliver ligesom de mineraler, havvandet har aflejret i undergrunden, og græsset til en del af både smagsoplevelse og ernæring. Bliver man syg af at spise syge dyr, bliver man tilsvarende sund af at spise sunde dyr, og hvad er sundere for moderne bymennesker end en dag ved havet med frisk luft, havgus og frodig natur i rå mængder?

Smagen af naturen

Økologisk Angus oksekød fra Livø var navnet på en kampagne i Irma, hvor man i foråret 2013 kunne bestille et begrænset antal kasser med økologisk oksekød fra 25 Angus okser opfostret på Livø. Kunderne bestilte kødet, mens okserne stadig var under opfodning på Livø, og fik i perioden mellem bestilling og afhentning af kødkassen per e-mail løbende opdateringer om, hvor langt kødet var i processen. Ved afhentning af kødkassen medfulgte en brochure med billeder af dyrene,

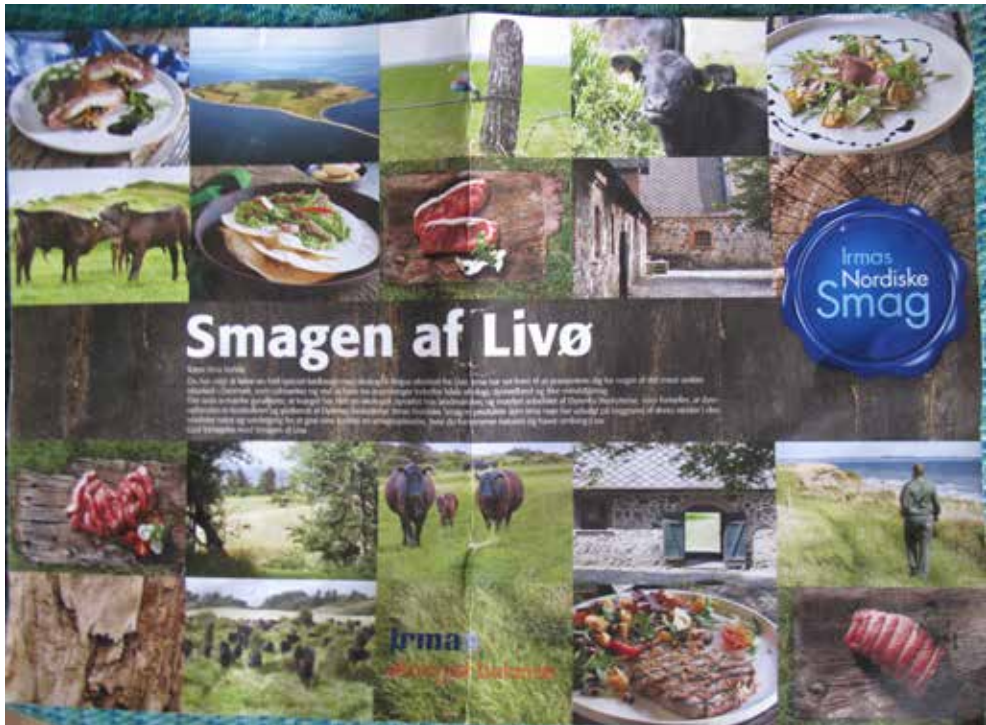

Illustration 4: Brochure for Økologiske Angus Okser fra Livø, København, 12.06.13. Eget foto

kødet og Livø samt opskrifter på, hvordan de forskellige udskæringer i kassen kunne tilberedes. Forsiden af denne brochure består af en billedmosaik med 20 billeder (se illustration 4). Fire af dem viser flot anrettede måltider tilberedt af kødet i kassen, mens tre afbilder kødudskæringer på rustikke planker på græs. De resterende 13 billeder viser de ikke-udskårne dyr på græs, Livøs natur og en gammel gård og peger ligesom brochuren overskrift *Smagen af Livø* på, at der ikke kun er Syse & Bjørkdahls 'kød som ingrediens' i kassen. Kassen indeholder derimod kød fra 25 specifikke dyr, som man i billedmosaikken kan betragte, som de så ud, da de endnu levede i Livøs smukke landskab. Men kassen er ikke kun fyldt med dyr. Billederne af Livøs natur peger på, at den også indeholder Livøs levende hegn, bakkede marker og blå hav, eller som det formuleres i brochuren: *en smagsoplevelse, hvor du fornemmer naturen og havet omkring Livø* (illustration 4).

Som landmanden Bent, der med sin dialekt tager ungoxsernes hjemstavn med sig i Irma, tænkes kødet fra Angus okserne at absorbere den natur og det vejrlig, dyrene har græsset i, og bringer disse hele vejen til forbrugerens tallerken og ned i maven. Dyrets omgivelser er således lige så nærværende som dyret og kødet i netværket 'økologisk Angus okse fra Livø': når man spiser kød fra de økologiske Angus okser fra Livø, spiser man samtidig et stykke af Livø.

Når forbrugeren spiser *Marskland Okse*, spiser hun ikke altså ikke alene dyr, men også frisk luft og mineraler fra havet, og når hun spiser dyr fra Mineslund og Livø, internaliserer hun samtidig Danmarks smukkeste egne. Dyret i kødet gøres således i høj grad som forbrugernes vej til 'naturen'. Der er imidlertid i høj grad tale om et strategisk dyr, hvor nogle elementer fremhæves som afgørende for kødets smag, mens fx *Marskland Oksernes* oprindelse i Tyskland og det kraftfoder, de spiser om vinteren (Irma Krydderiet 3/07), ikke på samme måde som sommerens marskgræs og havmineraler bliver aktive aktører i dyret og kødets smag.

At spise dyr som situeret praksis

Hvad enten der er tale om det røde ø-mærkes standard, de forsikringer som øjenvidnerne og praktikerne landmand Bent og slagter Jacob giver, eller Irmas markedsføringsmæssige fremstillinger, forsøger de versioner af dyret i kødet, jeg har indtil nu har gennemgået, på hver deres måde at etablere en autoritativ position at definere dyret i kødet ud fra. I relation til disse indtager forbrugerne i højere grad en modtagerrolle, men de er ikke passive modtagere af de dyr ø-mærket, fagfolkene og kampagnerne gerne vil overlevere til dem. Tværtimod er de i høj grad selv aktive medskabere af dyret i kødet og helt afgørende for, om dyret er nærværende eller fraværende, når kødet står på middagsbordet.

Med udgangspunkt i et besøg hos det midaldrende par Dorthe og Knud, som elsker lokalt produceret oksekød, eksemplificerer jeg derfor i det følgende, hvordan forbrugere konkret kan være medskabere af dyret i kødet. En central pointe er her, at spørgsmålet om, hvorvidt kødet indtages som dyr eller som en ingrediens, ikke kun er afhængig af forbrugers etiske overbevisninger og holdninger til dyr og kød, men i høj grad bestemmes af, hvordan kødet gøres i den specifikke situation.

Dorthe og Knud bor i Aarhus, men har sommerhus på Mols og tilbringer de fleste weekender derude. På vejen til sommerhuset køber de oksekød hos den lokale Slagter Kruse, som har både slagterbutik og eget slagteri. Dorthe og Knud er meget begejstrede for Slagter Kruses kød, som kommer fra dyr, der har græsset i de smukke Mols Bjerge, men jeg besøger dem en torsdag, hvor de begge har sent fri, og det er udelukket at køre hele vejen til Mols efter kød. Egentlig er det deres ugentlige fiskedag, men eftersom mit projekt centrerer sig om oksekød, tager Knud og jeg i stedet for i Kvickly og køber en pakke med entrecote bøffer. Mit besøg betyder altså, at Dorthe og Knud spiser konventionelt supermarkedskød i stedet for det lokalt producerede kød, de plejer at spise, og i vores samtale henover madlavningen får de anledning til at reflektere over, hvad der egentlig er forskellen mellem kødet fra Slagter Kruse og kødet fra Kvickly.

Dorthe: *Det er mere abstrakt for mig, at de her bøffer fra Kvickly kommer fra et dyr. Ude på Mols der ved jeg, at de dyr vi spiser, de er blevet slagtet lige derovre, og at de kommer derovre fra. Der er dyr ikke noget abstrakt, men faktisk ret konkret. Hvis vi er heldige, så kan vi måske endda se dem... komme gående. Vi vil kunne være der om mandagen⁷ og se de dyr, det handler om, som vi så spiser om fredagen. (...) Pointen er, at forbindelsen fra det levende dyr, der går ude og spiser græs, og så til det dyr vi spiser, den er meget mere anskuelig. Det der kød fra Kvickly, det har jeg ingen anelse om, hvor kommer fra. Kan vi se det på pakken?*

Mens Danish Crown-slagteriet og kreaturslagterne, som jeg tidligere har beskrevet, ikke kunne rummes i praktiseringen af den møgforkælede ungoke, spiller det lille slagteri på Mols en væsentlig rolle for det nærværende dyr i bøfferne fra Slagter Kruse. Knud og Dorthe har set dyrene på marken, de har set slagteriet, de har set de mænd, der har slagtet dyrene og skåret bøfferne ud, og hvis de ville, kunne de også se dyrene gå til slagtning. De har således mulighed for at være øjenvidner til hele dyrets rejse fra mark til måltid, og det er denne oplevelse af nærhed, der gør dyret *konkret* for Dorthe.

Bøfferne fra Kvickly har en mere diffus historie. Da vi nærstuderer etiketten, viser de sig at komme fra et dyr, der er født og slagtet i Tyskland, opskåret i Holland og pakket i Danmark. Kødet smager udmærket, er vi alle tre enige om, da vi senere sidder ved bordet, men det kan overhovedet ikke måle sig med kødet fra Slagter Kruse, forsikrer Knud og Dorthe mig om.

Dorthe: *Og de her bøffer er endda transporteret først fra Tyskland, og så til Holland og så til Danmark. Det er de. Det er utroligt.*

Knud: *Vi kom en dag til at snakke om, hvor mange kilometer de tomater, vi spiser, transporteres.*

Dorthe: *Ja, eller de blåbær fra Sydamerika, vi spiser. Det er helt vildt. Vi får blåbær fra Argentina. Det er helt gakkalak ud fra en hver betragtning.*

Når Dorthe i det første citat pointerer, at forbindelsen mellem dyr og kød fra Slagter Kruse er *konkret*, henviser hun til de materielle forbindelser mellem kød og dyr, som er nærværende i det lokalt producerede kød, men fraværende i bøfferne fra Kvickly. Dorthe og Knud kobler således kød fra Slagter Kruse med de dyr, der græsser i Mols Bjerge, eller de dyr, der hver mandag går deres sidste skridt ind i Kruses slagteri, mens bøfferne fra Kvickly i ovenstående citat kobles med toma-

7 Mandag er slagtedag hos Slagter Kruse.

ter, blåbær og diskussionen om globale distributionsnetværk for fødevarer. Bøfferne fra Kvickly indgår således i et netværk med andre fødevarer og gøres derved i tråd med Syse & Bjørkdahls argument som en ingrediens på linje med andre ingredienser fremfor som dyr. I modsætning til kødet fra Slagter Kruse er der ingen humane eller nonhumane aktører, der peger dyret ud og gør det nærværende i bøfferne fra Kvickly. Bøfferne ledsages hverken af billeder af dyr, certificeringer som ø-mærket, en slagters faglige garanti for kvaliteten, fortællinger om dyrets liv eller det sted, det er opvokset.

Det er dermed overordentligt svært for Knud og Dorthe at sanse og medkonstruere et nærværende dyr i kødet fra Kvickly, og det bliver således også vanskeligt for dem at indtage dette kød som andet end en proteinholdig ingrediens.

Som ovenstående eksempel med bøfferne fra Kvickly versus kødet fra Slagter Kruse viser, opstår 'dyret som kød' eller 'dyret som ingrediens' ikke først i det øjeblik, kødet ligger på køkkenbordet hos forbrugeren. Dyr, der ikke gøres nærværende på vejen fra mark til måltid, bliver heller ikke spist som dyr, fordi de, som hos Dorthe og Knud, ikke giver forbrugerne mulighed for at indgå relationer til andre dyreskabende aktører og således gøre kødet som dyr. Den sociomaterielle praktisering af dyret i kødet er altså afgørende for, at Dorthe og Knud kan smage Mols Bjerge og den korte transporttid til slagteriet i kødet fra Slagter Kruse, mens de, når de tygger på bøfferne fra Kvickly primært tænker på, at det er godt med proteiner, og at det er for dårligt med den lange transport. Det at spise kød som dyr er altså ikke kun et spørgsmål om holdning, men i høj grad et spørgsmål om situeret praksis: Når Dorthe og Knuds bøffer er fra Slagter Kruse spiser de dem som dyr, når bøfferne er fra Kvickly spiser de dem som ingrediens. De samme forbrugere kan altså spise både 'kød som dyr' og 'kød som ingrediens'. Om forbrugeren møder og skaber et nærværende dyr i kødet, er afhængig af, hvordan den konkrete materialisering af dyret former sig på vejen fra mark til måltid.

Multiple nærværende dyr i kødet

I modsætning til Syse & Bjørkdahl (2013) der konkluderer, at dyret er forsvundet ud af kogebogen og dermed reduceret til en ingrediens på linje med andre ingredienser, har jeg i denne artikel belyst, hvordan den praksis, hvor kød spises som ingrediens, ikke står alene i dagens Danmark, og illustreret, hvordan fremmedgørelse fra dyret ikke, som Bulliet (2005) hævder, er den eneste mulighed for at legitimere, at mennesker spiser andre levende væsener. Jeg har således udfoldet nogle eksempler på, hvordan fremmedgørelsen fra dyret suppleres af en praksis, hvor kød fra alternative fødevarenetværk spises som dyr og netop derfor efterlader forbrugeren med en god smag i munden – både bogstavligt talt og i overført betydning.

For at kød kan spises som dyr, kræver det, at dyret i kødet bliver gjort nærværende, og som jeg har vist, skabes dette nærvær, idet en række heterogene, sociomaterielle aktører sammen gør dyret i kødet i konkrete situationer. Jeg har i løbet af denne artikel præsenteret en række forskellige versioner af dyr, som alt efter hvilke relationer dyret og kødet indgår i, træder frem som nærværende. Der var det røde ø-mærkes generiske dyr, landmanden Bent og slagteren Jacobs sanselige og konkrete dyr, det naturlige dyr på Livø og det lokale dyr i Mols Bjerge. Fælles for disse versioner af dyret i kødet er, at de alle er produkter af det postdomesticerede samfund, hvor mennesker og dyr kun sjældent konfronteres med hinanden i levende live. De fire versioner af dyr forsøger således at håndtere forbrugernes manglende førstehåndserfaring med de levende dyr ved på hver deres måde at genskabe forbindelsen mellem dyr og mennesker. Med ø-mærket søges forbindelsen genetableret via konkrete krav og kontrol af kødet, mens det med den møgforkælede ungokse er praktikernes vidnesbyrd om dyrene, der er i centrum. Med det naturlige dyr på Livø er kødet, det middel, der sikrer kontakten med vores firbenede slægtninge og deres landskab, og med de lokale bøffer fra Slagter Kruse er forbrugernes førstehåndserfaring med dyrene igen en (teoretisk) mulighed. Disse fire forskellige typer forbindelser kommer med hver deres bud på, hvordan et nærværende dyr i kødet kan gøres og understreger, at de konkrete aktører, der er involveret i praktiseringen af dyret, der definerer, hvad for et dyr, der kan træde frem. Det nærværende dyr i kødet er altså et multipelt dyr, der dukker op, forhandles og forandres afhængig af den konkrete praksis, det indgår i, og afhængig af de aktører, der her er i spil.

Et andet fællestræk mellem de fire versioner er, at de alle bliver til i en løbende forhandling, hvor forbindelser, der imødekommer dominerende forestillinger om sundt kød og gode dyreliv, fremhæves, mens forbindelser, der ikke er i overensstemmelse med disse, gøres tavse, når dyrene forlader produktionen og sætter kurs mod supermarkeder og slagterbutikker. Som jeg i afsnittet *Fra økologisk ungokse til møgforkælet økologisk ungokse* pointerede bliver selve dødsøjeblikket eksempelvis fraværende, idet kreaturslagteren og dermed kreaturslagteriet udgrænses, mens dyrets opvækst hos landmanden samt butiksslagterens vurdering af kødet fremhæves og udfoldes i den praktisering af dyret, der foregår i butikken. Vilkår i dyrets liv, der ikke stemmer overens med forbrugernes forestilling om et naturligt og idyllisk dyreliv, gøres, som jeg pointerede i *Smagen af naturen*, ligeledes fraværende. Mineslund ligger fortryllende smukt, men det er også et moderne økologisk landbrug med alt, hvad det indebærer af gylletanke, bigballer, foderblandere og store traktorer. Det er imidlertid ikke disse elementer, der fremhæves, når Carsten Kyster lovpriser *smagen af koliv med udsigt*. Det dyr, der med sit nærvær bidrager til kødets kvalitet, er altså ikke en objektiv repræsentant for livet på landet, men et normativt dyr skabt af forbrugere, distributører og producenters forhandlinger af det gode koliv.

Litteratur

- Bowker, Geoffrey C. & Star, Susan Leigh (2000): *Sorting things out, Classification and its consequences*. Cambridge: The MIT Press, Massachusetts Institute of Technology.
- Bulliet, Richard W. (2005): *Hunters, Herders and Hamburgers*. New York: Columbia University Press.
- Dunn, Elizabeth (2005): Standards and person-making in East Central Europe. I: Ong, Aihwa & Stephen J. Collier (Eds.) (2005): *Global assemblages, technology, politics, and ethics as anthropological problems*, pp. 173-192. Oxford: Blackwell.
- Irma (2013): *Kære Irma kunde med hang til økologisk Angus oksekød*, e-mail til kunder, der har bestilt en kødkasse fra Livø. Videresendt fra kollega, der er kunde i Irma.
- Kirksey, S. Eben & Helmreich, Stefan (2010): The Emergence of Multispecies Ethnography. *Cultural Anthropology*, Vol. 25, Issue 4, pp. 545–576.
- Kyster, Carsten (2012, 02.09): Smagen af koliv med udsigt, *Politiken*.
- Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (2012, juli): *Vejledning om økologisk jordbrugsproduktion*. NaturErhvervsstyrelsen.
- Stassart, Pierre & Whatmore, Sarah (2003): Metabolising risk: food scares and the un/re-making of Belgian beef. *Environment and Planning A* 2003, volume 35, pp. 449-462.
- Syse, Karen Lykke & Bjørkdahl, Kristian (2013): Death & Meateriality. I: Christensen, Dorthe Refslund & Willerslev, Rane (eds.): *Taming Time, Timing Death: Social Technologies and Ritual*. Burlington, VT : Ashgate.
- Tholl, Sofie (2013, 06.03): Selvfølgelig endte hesten i hakkeren, *Information*.
- Vialles, Noëlie (1994): *Animal to Edible*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yates-Doerr, Emily & Mol, Annemarie (2012): Cuts of Meat Disentangling Western Natures-Cultures. *Cambridge Anthropology* 30(2), Autumn 2012: 48–64.

Hjemmesider

Friland: <http://www.friland.dk/Om-Friland.aspx> Sidst besøgt 14.11.13

Irma Krydderiet 3/07: *Man skulle have været en okse*

http://193.89.129.21/includefiles/moduler/ccms/show_page.asp?iMappeID=515&sSidenavn=Marskland+oksek%F8d Sidst besøgt 04.11.2013

Økologisk Landsforening:

<http://www.okologi.dk/baeredygtigt-forbrug/hvorfor-oekologi/gode-grunde-til-at-vaelge-oekologi/9-oe-maerket-betyder-grundig-kontrol.aspx> Sidst besøgt 14.11.13

English Summary

The taste of cow life with a view

It is frequently claimed that the only way for modern people to justify eating meat is by alienating themselves from the animals that the meat comes from, so that the meat is eaten as a high-protein 'ingredient' rather than as an 'animal'. This article argues, however that alienation from the animal is supplemented by a number of practices where meat is eaten as an animal and precisely therefore leaves consumers with a good taste in the mouth. In order to eat meat as animal, the animal in the meat must be made present, and the article shows how presence is created as a number of heterogeneous socio-material actors *do* the animal in the meat in specific situations. With a point of departure in extensive fieldwork concerning the animal and the progress of the meat from farm to fork, four versions of animals are presented. Each one seeks in its own way to address consumers' lack of first-hand experience with living animals by recreating the connection between animals and human beings. These four versions present four different ideas about how the animal that is present in the meat can be done, and emphasizes that it is the specific actors involved in practising the animal that define which animal can emerge. The animal that is present in the meat is consequently a multiple animal that appears, is negotiated and changed depending on the concrete practice it is part of and on the actors involved.

Anne Marie Rechendorff og Andreas Marklund

Anne Marie Rechendorff, mag.art. i kunsthistorie, museumsinspektør ved Post & Tele Museum. Redaktør af: Jensen, Erik 2013: *Danmarks nationale frimærkeskat*. Skrifter fra Post & Tele Museum 8.

Andreas Marklund, Ph.d. i historie, forskningskoordinator ved Post & Tele Museum. Har i mange år forsket om svenske og danske nationale identiteter, fra 1700-tallets begyndelse til vores egen tid. Tidligere har han blandt andet udgivet: "Under the Danish Cross: Flagging Danishness in the years around World War II" (*Scandinavian Journal of History*, 2013:1)

Forfatterne retter en stor tak til overinspektør Erik Jensen ved Post & Tele Museum (PTM) for kyndige kommentarer samt til frimærkekøksper Bruno Nørdam for hjælp med billedmaterialet.

AT VISUALISERE EN NATION

Frimærket og det nationale i mellemkrigstidens Danmark

Artiklen er en kulturhistorisk undersøgelse af de visuelle fortællinger om nationen og det nationale på mellemkrigstidens danske frimærker. Fokus er indstillet på de store designkonkurrencer, hvor både kunstnere og helt almindelige borgere blev opfordret til at indsende egne forslag til nye nationale frimærkemotiver.

Udformningen af de danske frimærker er ikke et emne, som umiddelbart skaber overskrifter i vore dage, men i mellemkrigstiden var det genstand for en heftig debat i landets aviser og tidsskrifter. Ikke blot menigmand, men også kunstnerisk kyndige personer, beklagede sig såvel over frimærkernes design som de motiver, der blev valgt til de nationale udgivelser.¹ Fx fik det royale jubilæumsfrimærke, som Post- og Telegrafvæsenet lanserede i forbindelse med Christian X's 60-årsdag en hård medfart. Tre sigende avisoverskrifter fra efteråret

¹ Se f.eks. *B.T.*, „Nu faar vi nye Frimærker!“, den 21. januar 1931; *Dagens Nyheder*, „De grimme Frimærker bekæmpes“, 8. oktober 1930; *Politiken*, ”Protest mod de nye Kongefrimærker“, 7. oktober 1930.

III. 1: Det udskældte kongefrimærke, udgivet i 1930.
PTM (dk-0186)²

1930 er „Protest mod de nye Kongefrimærker“ (*Politiken*); „De grimme frimærker bekæmpes“ (*Dagens Nyheder*); og „De hæslige ny Frimærker“ (*Lolland-Falsters Stiftstidende*). Aftenavisen B.T. var tilmed bekymret over, at kongefrimærket ville „bibringe Udlandet det Indtryk, at Danmark var et fattigt, forarmet Land“.³ Ifølge B.T. var der brug for nye og mere turistegnede motiver, der tog udgangspunkt i det danske nationallandskab: „Og disse Frimærker gav paa ny Anledning til Krav om at faa Frimærker med udvalgte typiske danske Landskaber, der kan propagandere for vore Seværdigheder og lokke Turister til.“

Imidlertid var det ikke kun motiver med det kongelige kontrafej, der fik debattens bølger til at gå højt. I november 1937, efter at Post- og Telegrafvæsenet havde afvist et forslag til nyt frimærke fra Turistforeningen for Danmark, konkluderede *Berlingske Aftenavis*, at: „En af de sværeste Ting at opnaa Enighed om i dette Land, er uden Tvivl Valget af et Frimærke.“⁴

Formålet med denne artikel er at undersøge, hvordan frimærket har visualiseret Danmark og „det typisk danske“. Vi har valgt at afgrænse os til situationen i 1930'erne: en periode hvor et frimærke godt kunne blive førstesidestof i pressen, men hvor utilfredsheden med de officielle serier samtidig var så stort, at der uafhængigt af postvæsenet blev udskrevet private designkonkurrencer, hvor befolkningen inviteredes til at indsende forslag til nationale frimærkemotiver. Undersøgelsen fokuserer på den offentlige diskurs, således som denne kom til udtryk i aviser og tidsskrifter, men det bør nævnes, at kildematerialet rummer indikationer på, at misfornøjelsen med frimærkerne var temmelig udbredt i mellemkrigstidens danske samfund. Fx skrev Erik C. Nissen, en udover navnet anonym person, i et klagebrev til Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet, at:

2 Betegnelsen henviser til Post & Tele Museums frimærkedatabase, som kan ses på: <http://frimaerker.ptt-museum.dk/>

3 B.T., „Nu faar vi nye Frimærker!“ 21. januar 1931.

4 *Berlingske Aftenavis*, „Generaldirektør Mondrup forkaster Turistforeningens Forslag til et Turistfrimærke“, den 12. november 1937.

„Det er, saavidt mig bekendt, den almindelige Mening, at de fleste af de Frimærketyper, Danmark har udgivet, har været endog usædvanlig grimme eller ukunstneriske, ikke mindst den nuværende Type [...]“⁵

Henvisninger til „den almindelige Mening“ er naturligvis altid problematiske i en videnskabelig undersøgelse, men det er en kendsgerning, at der i Post Danmarks administrative arkiv er adskillige klager over frimærkernes udformning, stammende fra netop 1930'erne. En af dem der skrev, var direktøren for Magasin, Svend Bøgelund-Madsen. I et brev til Ministeren for Offentlige Arbejder, dateret den 18. januar 1938, bekendtgjorde han sin mening om, at „ikke alene Postvæsenet, men også andre af Samfundets interesserede parter“ burde involveres i „de Drøftelser og det Arbejde“, som gik forud for udgivelsen af nye frimærker.⁶ Gennem at inddrage bredere segmenter af samfundet i selve designprocessen ville man, ifølge Bøgelund-Madsen, mindske risikoen for kritik og konflikter, og „det bedste resultat kunne naas“.⁷

Debatten om udformningen af de danske frimærker synes i høj grad at bunde i en konflikt mellem forskellige fortællinger om nationen og dets værdier. Vores tese er derfor todelt. For det første mener vi, at periodens danske frimærker fungerede som vigtige nationale symboler, idet de tilbød et fokus for fortællinger og debatter om det nationale og dets bestandsdele. Men samtidig indikerer de samme debatter, at frimærkerne primært udgjorde en visualisering af den statslige elites fortællinger om nationen – og at der forelå en diskrepans mellem disse og de fortællinger, som almindelige brugere nærede omkring „det typisk danske“.

Forskning om frimærker og national ikonografi

Der er gennem tiden skrevet en omfattende mængde bøger, der behandler frimærket som emne. Størstedelen af litteraturen er dog skrevet med et filatelistisk eller snævert posthistorisk fokus. Dette gælder både for Danmark og udlandets vedkommende.⁸

I de sidste tredive år er man imidlertid også begyndt at interessere sig for frimærker indenfor den akademiske forskning. Historikere, politologer, kulturgeografer og nationalismeforskere har analyseret frimærket som statsligt kommunikationsmedium og prøvet at indkredse dets samfundsmæssige betydning.

5 Brev fra Erik C. Nissen til Generaldirektoratet for Post- & Telegrafvæsenet, 20. maj 1933. Post Danmarks administrative arkiv, kasse F.e.1. 1923 – 33. PTM.

6 På dette tidspunkt hørte Post- og Telegrafvæsenet under Ministeriet for Offentlige Arbejder.

7 Brev fra S. Bøgelund-Jensen, Magasins daværende direktør, til ministeren for offentlige arbejder, N. Fisker. 18. januar 1938. Post Danmarks administrative arkiv, kasse F.e.6. 1902 – 1929 – 1938. PTM.

8 Eksempelvis Blüdnikow 1993; Benfield og Nørdam 2004, 2011, 2013; Brühl 1985.

Historikeren Donald M. Reid publicerede allerede i 1984 den programmatisk artikel „The symbolism of Postage Stamps: A Source for the Historian“, der forfægter en empirisk inkorporering af frimærket som kilde til „the mainstream of history“. Ifølge Reid skal frimærker forstås som „bearers of symbols, as a part of a system of communication“, og de udgør således et ypperligt materiale for historikere, som interesserer sig for statslig propaganda og symbolske meddelelser „which governments seek to convey to their citizens and to their world“.⁹

Der er staten og det styrende regime, der står i centrum for Reids analyse. Relationen til de almindelige borgere – modtagerne af regimets symbolske beskeder – nævnes kun i generelle og meget tentative vendinger. Men på trods af, at Reid altså arbejder med et tydeligt „top-down“-perspektiv, stiller han interessante, kommunikationsteoretiske spørgsmål, der peger hen mod brugerne og vigtigheden af også at reflektere over den folkelige reception eller reaktion.¹⁰

Forskere, som har arbejdet med frimærkets ikonografi, fremhæver ofte, at det er et medium med usædvanlig bred spredning. Ligesom mønter og pengesedler indeholder frimærket visuelle fortællinger, der utvivlsomt når ud til almindelige borgere – og som møder dem i den jævne og almindelige dagligdag. Den britiske nationalismeforsker, Michael Billig, nævner således frimærker i sin analyse af det, han kalder „banal nationalism“: diskrete men allesteds nærværende symboler, „unwaved flags“, der uafbrudt minder os om vores nationale tilhørighed og de værdier, som anses for at høre dertil.¹¹ Med udgangspunkt i Billig – og socialantropologen Benedict Andersons teori om nationen som *forestillet fællesskab* – har kulturgeograferne Pauliina Raento og Stanley D. Brunn foretaget en dybtgående analyse af de frimærker, som blev udgivet i Finland mellem selvstændigheden i 1917 og årtusindskiftet 2000. Undersøgelsen fastslår, at frimærket har udgjort en overset men også fundamental bestandsdel af det moderne samfunds visuelle kultur. Desuden er det et medium med „considerable nation-building power“, der kan siges at implementere „the state’s official outlook in the everyday life of ordinary citizens“.¹² Ligesom Reid betoner de altså den statslige aspekt af frimærkets ikonografi. Frem til kommerialiseringen af det finske postvæsen udgjordes motiverne nærmest udelukkende af elitære tolkninger af finsk national identitet. Ikonografien blev gradvist bredt ud efter anden verdenskrig, men det var først i 1900-tallets sidste decennium – da almindelige borgere blev involveret i selve designprocessen – at afstanden mellem statslige og folkelige elementer begyndte at krympe på de finske frimærker. Således konkluderer de, at udviklingen i Finland

9 Reid 1984, 223.

10 *Ibid.*, 224, 244.

11 Billig 1995, 1 – 9.

12 Raento & Brunn 2005, 145.

er gået fra „patriotic paternalism and emphasis on leadership“ til en „softer and more inclusive image of the state“. ¹³

Brunns og Raentos resultater er særdeles interessante for den foreliggende undersøgelse, idet de ikke kun tydeliggør frimærkets betydning som nationalmytologisk medium, men også den potentielle konflikt eller afstand mellem staten og frimærkets almindelige brugere. Ja, de konkluderer faktisk, at de konflikter og kontroverser, der har verseret omkring frimærkeudgivelserne i et specifikt land, udgør et lovende forskningsområde for fremtidige studier. I sammenhængen efterlyser de også undersøgelser, der sætter fokus på de kommittéer og individer – „the gatekeepers in the process“ – der historisk har været ansvarlige for design og motivvalg. ¹⁴

De hovedansvarlige „gatekeepers“ i det danske tilfælde udgjordes i 1930'erne af ministeren for offentlige arbejder, Niels Fisker, og ikke mindst generaldirektøren for Post og Telegrafvæsenet, Christen Mondrup. At den sidstnævnte var yderst bevidst om sin nøglerolle fremgår af et interview, som *Politiken* bragte i forbindelse med proteststormen mod ovennævnte kongefrimærke. Generaldirektøren blev konfronteret med den verserende kritik om „at Postvæsenet egenmægtigt afgør, hvorledes et Frimærke skal se ud“ og spurgtes om, hvorfor der ikke blev udskrevet „en offentlig Konkurrence“. På dette svarede Mondrup:

„Ja, nu maa det ikke glemmes, at Frimærket først og fremmest er et *postalt Frigørelsesmiddel*, og det er derfor os, der bestemmer, hvorledes det skal se ud. Den Ret giver vi ikke fra os, men vi tager gerne mod gode Raad!“ ¹⁵

Besvarelsen vil blive uddybet senere i undersøgelsen, men den viser tydeligt, at hvis vi vil blive klogere på frimærkernes ikonografi og visuelle fortællinger, er det centralt at grave dybere i de bagvedliggende beslutninger omkring design, motiver og tegnere. Hvem sad med i bedømmelsesudvalget ved de enkelte frimærkeudgivelser, og hvilke interesser har på den måde været i spil? Denne indgang til emnet underbygges endvidere af politolog Henio Hoyo ved *European University Institute* i Firenze, som har beskæftiget sig med netop beslutningsprocessen bag frimærkemotiverne fra en bred kulturhistorisk vinkel. Han pointerer, hvorledes en analyse af selve beslutningsprocessen kan bidrage med at synliggøre de parter og politiske interesser, der måtte være i spil i forbindelse med valget af nye frimærkemotiver og dermed den måde, frimærket repræsenterer et givet land på. ¹⁶

Hvad så med den danske forskning på området? Mens det tryktekniske er blevet beskrevet i adskillige filatelistiske værker, er ikonografien og beslutningspro-

13 *Ibid.*, 152.

14 *Ibid.*, 160.

15 *Politiken*, 8. oktober 1930.

16 Hoyo 2010, s. 78, 81.

cessen mere oversete emner. To filatelister, som er værd at fremhæve i denne sammenhæng, er danskeren Bruno Nørdam og amerikaneren William R. Benfield, der som nogle af de få har beskæftiget sig med de danske frimærkers tilblivelse og udarbejdet et omfattende katalog i tre bind over ubenyttede danske frimærkeforslag.¹⁷ Dette er et meget brugbart opslagsværk, indeholdende et væld af faktuelle oplysninger om netop dette ikke benyttede materiale. I kraft af sin egenskab af filatelistisk katalog og opslagsværk savner det imidlertid videnskabelige og mere generelle kulturhistoriske overvejelser.

Etnolog og kulturhistoriker Inge Adriansen har som en af de få behandlet frimærket ud fra en kulturhistorisk synsvinkel.¹⁸ Hendes magistrale tobindsværk fra 2003 om Danmarks nationale symboler indeholder et kapitel om frimærkets betydning for den nationale identitetsdannelse fra midten af 1800-tallet til år 2000. Kapitlet, der bevæger sig på et højt, makrohistorisk niveau, fokuserer på frimærkernes motivunivers og deres fremstilling af nationen og dansk kulturarv.¹⁹ En af hendes teser er, at frimærket kan bygge bro i samfundet ved hjælp af motiver, der emnemæssigt dækker hele landet. Adriansen konkluderer således, at Danmarks frimærkeudgivelser „[...] afspejler i høj grad de almindelige forestillinger om det fælles danske“²⁰ – en påstand som i lyset af ovennævnte debat i den danske mellemkrigstid samt resultaterne i Raento og Brunns undersøgelse fremstår en smule tvivlsom.

Den akademiske frimærkeforskning er altså temmelig mager i Danmark, til gengæld er der flere studier af ikonografien på de danske pengesedler. Penge har naturligvis en lang forhistorie som medium for fyrstelig og statslig propaganda, men i 1800-tallet blev de efterhånden, ligesom frimærker, udviklet til en form for nationale symboler, med en ikonografi som fremhævede nationale fortællinger og forestillede nationale særtræk.²¹ Den danske historiker, Anders Ravn Sørensen, har skrevet flere artikler om emnet, blandt andet om de fire seddeldesignkonkurrencer som blev afholdt mellem 1908 og 2007. Han demonstrerer, at der altid var „to forskellige og modsatrettede opfattelser af typisk danske værdier“ på spil omkring udgivelserne af nye pengesedler.²² Den ene, som Sørensen kalder „den officielle“, hældede til „klassiske nationalromantiske tableauer“, mens den anden forbandt det danske til mere jævne og samtidige motiver såsom fødevarer, moderne fiskerbåde eller mennesker optaget af praktiske gøremål. Nationalbanken har altså været nød til at finde en balance mellem flere forskellige og ofte genstridige fortællinger, men har i praksis næsten altid valgt motiver af den før-

17 Benfield og Nørdam 2004, 2011, 2013.

18 Men se også Claussen 2010.

19 Adriansen 2003, s. 279 - 288.

20 *Ibid.*, 279.

21 Se fx Adriansens kapitel om penge som national symbol i Danmark. *Ibid.*, 255 - 271.

22 Sørensen 2013, 118.

ste, mere konservative slags.²³ Kunsthistorikerne Pernille Leth-Espensen og Lone Koefoed Hansen drager en lignende konklusion i deres *case study* af seddeldesignkonkurrencen i 2006/2007. De karakteriserer det vindende forslag af kunstneren Karin Birgitte Lund som stilistisk konservativt, præget af guldalderens nationalromantiske fortællinger om danskheden som tidløs og bundet til jorden.²⁴

Ifølge Sørensen kan Nationalbankens konservative valg forklares ved hjælp af begrebet *legitimitet*. For en seddeludgivende institution som Danmarks Nationalbank er det nødvendigt at knytte an til symboler og værdier, der opfattes som legitime i den bredere samfundsdebat, ellers trues pengesedlernes troværdighed som statsligt sanktioneret betalingsmiddel.²⁵ Legitimitet er imidlertid en kompleks størrelse, idet moderne centralbanker ofte har at gøre med, hvad Sørensen i en engelsksproget artikel betegner som „a heterogenous constituency with conflicting perceptions of the national community“. Derfor kræves en delikat balancegang, hvor der også skal tages stilling til det internationale publikum, idet pengesedler, ligesom frimærker, også fungerer som symbolske ambassadører for det specifikke udgiverland.²⁶

Legitimitetsbegrebet fremstår særdeles velegnet også for en analyse af frimærkets ikonografi. Der er mange historiske og funktionelle ligheder mellem pengesedlernes og frimærkernes visuelle elementer. Vi husker generaldirektør Mondrups udsagn om, at frimærkets funktion som „postalt frigørelsesmiddel“ berettigede hans vetoret på designområdet: et udsagn som indikerer, at legitimitet og statslig troværdighed var højprioriterede kriterier for postvæsenet. *Legitimitet* vil således blive brugt som en del af undersøgelsens analytiske arsenal, og vi vil fokusere på de private og offentlige designkonkurrencer, som fandt sted i 1930'ernes Danmark – med perspektivering til de officielle frimærker, som blev udgivet i perioden. Et centralt tema vil være diskussionen omkring motivvalget, herunder godkendelsesprocessen. Hvilke motiver blev henholdsvis valgt og forkastet og hvorfor? Hvem var hovedaktørerne? Hvornår og hvorfor blev der udskrevet private konkurrencer uafhængigt af postvæsenet, og hvilke motiver var i spil her?

Teoretisk tager vi afsæt i Billigs og Anderssons teorier om national identitetsdannelse. Et centralt udgangspunkt er, at nationen skal forstås som et *forestillet fællesskab*, således som Anderson argumenterer for i klassikeren *Imagined Communities*. Ifølge Anderson er individet i det moderne samfund flettet ind i et forestillet nationalt fællesskab gennem forbrug af lettilgængelige massemedier, som spreder fortællinger og billeder af dette fællesskab.²⁷ Anderson nævner ikke

23 *Ibid.*, 137-139

24 Leth-Espensen & Koefoed Hansen 2009, 157. Se også Marklund 2014.

25 Sørensen 2014, 2 - 3.

26 *Ibid.*, 8. Frimærkerne status som symbolske ambassadører behandles senere i den foreliggende analyse, men det bliver også nævnt i Jensen 2013, 55.

27 Anderson 2006, 33ff.

frimærker i sin analyse, men med udgangspunkt i Billig, Raento og Bruun mener vi, at frimærket har udgjort et væsentligt kommunikationsmedium for statsligt sanktionerede fortællinger om nationen.

Ifølge den irske sprog- og semiotikforsker David Scott – som i midten af 1990'erne foretog en omfattende undersøgelse af europæisk frimærkedesign – er der to essentielle kriterier, som et frimærkes ikonografi skal opfylde. For det første skal det helt prosaisk identificere ophavslandet og prisen for den postale forsendelse (porto), men det har også en repræsentativ funktion i forhold til det aktuelle land og må derfor indeholde „a symbolic representation of the country in traditionally recognisable terms“. Scott karakteriserer derfor frimærket som et nationalt ikon, der såvel afbilder („represents“) som aktivt beforder („promotes“) nationale identitetsforestillinger.²⁸

I foreliggende analyse vil vi undersøge, hvordan disse symbolske repræsentationer – som vi benævner *visuelle fortællinger* – har bidraget til den nationale identitetsdannelse i Danmark. Modsat Anderson er vi imidlertid interesseret i at belyse de forskelligheder, som eksisterede omkring definitionerne af det nationale. Derfor er vi også inspireret af Sørensens analyse, idet han fremhæver, hvorledes de seddeludgivende institutioner har været tvunget til at forhandle mellem forskellige narrative positioner i deres valg af motiver og ikonografiske elementer.

Fra Post & Tele Museums gemmer

Undersøgelsen bygger primært på kildemateriale fra Post Danmarks arkiv over journalsager vedrørende frimærkefremstilling, som i dag er opbevaret på Post & Tele Museum.²⁹ Materialet, der er en temmelig uhomogen størrelse, indeholder korrespondancer mellem Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet, kunstnere og øvrige involverede parter, skitse materiale og forslag til frimærkemotiver, reaktioner fra befolkningen såvel som avisudklip med relation til pågældende udgivelse. Således omfatter materialet en mængde interessante oplysninger, der kan belyse modtagelsen af de nye frimærker fra både publikums og Post- og Telegrafvæsenets side. Dog er der desværre stor forskel på, hvor meget materiale der er bevaret for de enkelte udgivers vedkommende, og nogle er således bedre repræsenteret end andre.

En anden central kilde findes i arkitekt Peder Pedersens personlige samling, som i dag tilhører Post & Tele Museum. Pedersen var flittig til at deltage i frimærkekonkurrencer, men fik dog i sidste ende kun udgivet et enkelt frimærke, nemlig

28 Scott 1995, 6ff.

29 Det administrative arkiv vedrørende fremstilling af danske frigørelsesmidler siden 1851 opbevares på Post & Tele Museum med Rigsarkivets tilladelse.

det såkaldte kræftfrimærke i 1929.³⁰ Samlingen indeholder mange af Pedersens skitser og rentegninger samt avisudklip om 1930'ernes frimærkekonkurrencer.

Derudover har vi benyttet dagblade og tidsskrifter som vinduer til periodens offentlige diskurs. Dette materiale udgør en uvurderlig kilde til belysning af mellemkrigstidens debatter om frimærker samt de mange private frimærkekonkurrencer. Imidlertid drejer det sig også om et særdeles omfattende kildemateriale, og der eksisterer en mængde interessante debatindlæg, som ikke er medtaget i denne undersøgelse, men med fordel kunne inddrages i et videre studium af emnet.

Motiverne på de officielle danske særfrimærker

Det var den 12. september 1912, at Danmark fik sit første såkaldte særfrimærke. Det var dobbelt så stort som alle tidligere danske udgivelser, og billedmotivet udgjordes af Centralpostbygningen i Tietgensgade, der blev indviet i slutningen af samme måned. Den nye frimærketype blev indført med tydelig inspiration fra udlandet, og den kendetegnedes ved typisk at blive udgivet i forbindelse med markering af et jubilæum eller en mærkedag.³¹

Særfrimærket gav mulighed for flere udgivelser og et langt større motivunivers end tidligere perioders dagligseriemærker, der var af en mere permanent karakter.³² Frem til 1912 var motiverne på de danske frimærker koncentreret om en udpræget statslig ikonografi såsom rigsregalier, heraldiske våben og kongeportrætter.³³ På visse men ikke alle ældre frimærker havde der også været et diskret, stiliseret posthorn, som naturligvis repræsenterede postvæsnet.³⁴

Med særfrimærket og de motivmæssige muligheder, der heraf fulgte, tiltog en allerede eksisterende debat om frimærkets status og funktion ud over at være et „postalt frigørelsesmiddel“. I 1922 bragte bladet *Skønvirke* en kritisk artikel om frimærkets potentiale som kunstnerisk medium. Forfatteren beklagede, at frimærket ikke i højere grad blev behandlet som kunstværk *en miniature* og fremhævede mediets mange muligheder og overlegenhed i forhold til andre grafiske

30 Daugaard 2012.

31 I den engelsksprogede filatelistiske forskning taler man om særfrimærker som commemoratives, mens dagligmærker heder definitives. Se fx Jones 2001, 404.

32 Se også Scott 1995, 8f.

33 Her bør det imidlertid også nævnes at Danmark i 1905 fik en ny type af dagligseriemærke, det såkaldte bølgelinjemærke, hvor ikonografien udgjordes af elementer fra rigsvåbnet (løver, hjerter og kongekrone) samt tre bølgelinjer der skulle repræsentere Øresund, Storebælt og Lillebælt. Jensen 2013, s. 41.

34 I sammenhængen er det således ganske bemærkelsesværdigt at det netop var postvæsnetets eget hovedsæde der kom i fokus på landets første særfrimærke – et motivvalg, der næsten synes at kalde på sin egen undersøgelse.

III. 2: Danmarks første særfrimærke, udgivet i 1912.
PTM (dk-0067)

frembringelser, dels i oplagsstørrelse, dels i dets udbredelse og verdensomspændende rækkevidde.³⁵ ”Hvorfor er den postale grafik så lidt æstetisk tilfredsstillende?” spurgte artikelforfatteren³⁶ – og han var ikke ene om at rejse dette spørgsmål. Også anerkendte kunstnere og kunstkritikere involverede sig i debatten om de danske frimærkers æstetiske beskaffenhed, eksempelvis kunsthistoriker og -kritiker, professor Wilhelm Wanscher samt kunstner og professor Joakim Skovgaard, der var fortaler for inddragelse af en kunstnerisk kyndig jury i designprocessen.³⁷

Det var imidlertid ikke kun frimærkets kunstneriske potentialer, der var under debat. Ligesom i tilfældet med de danske pengesedler førtes der en diskussion i mellemkrigstidens Danmark om frimærkets værdi som internationalt reklamemedium for landets turist- og eksportindustri. I det tidligere nævnte brev fra direktøren for Magasin til ministeren for offentlige arbejder, brugtes dette eksplicit som argument for, at Postvæsenet burde inddrage flere af samfundets ”interesserede parter” i drøftelserne af kommende frimærkemotiver:

„Jeg fandt, at det maaske vilde være rimeligt at betragte Frimærkerne som smaa Reklameplakater for Danmark ved at slaa til Lyd dels for det, vi har at sælge – altsaa for vore Landbrugs- og Industriprodukter, derunder Skibsbyggeriet, og dels for vore Turistattraktioner.“³⁸

Lignende holdninger kom til udtryk, da *Politiken* i efteråret 1930 arrangerede en national frimærkekonkurrence, uden om Postvæsenet og de officielle kanaler – noget der vil blive udbyttet i næste afsnit. Mange af de indkomne forslag havde helt nye typer af motiver med fx almuemiljøer, søfartsscenerier og danske landskaber, og underbyggede derved frimærkets værdi som komprimeret reklameplakat for Danmark.

Men på trods af de nye muligheder, som særfrimærket førte med sig, var Post- og Telegrafvæsenets udgivelsespolitik yderst restriktiv i løbet af hele mellemkrigstiden.³⁹ Generalsekretær Holnagel-Jensen slog tonen an, når han efter afvisningen

35 *Skønvirke* 1922, 65 ff.

36 *Ibid.*, 66.

37 *Politiken*, „Kræftfrimærket“, 5. marts 1929; *Politiken*, „De grimme Penge i skarp Belysning“, 14. juli 1934.

38 Brev fra S. Bøgelund-Jensen, Magasins daværende direktør, til ministeren for offentlige arbejder, N. Fisker. 18. januar 1938. Post Danmarks administrative arkiv, kasse F.e.6. 1902-1929-1938. PTM.

Ill. 3: Frimærkeserie udgivet i 1936, i anledning af 400-året for reformationen i Danmark. PTM (dk-0229, dk-0231 & dk-0233)

af et forslag til nyt særfrimærke med H. C Andersen-motiv udtalte til *Randers Amtsavis*, at: „Vi udsteder kun særlige Frimærker, når de har direkte berøring med Staten, eller er af samfundsbetydende Natur.“⁴⁰ Ligesom generaldirektør Monrads tidligere citerede udtale i *Politiken*, var dette en særdeles kraftfuld markering af frimærkets officielle og statslige kvaliteter. I egenskab af postalt frigørelsesmiddel kunne frimærket ikke forbindes med øjeblikkets smagsluner og lokale jubilæer, men udelukkende til bestående og „samfundsbetydende“ emner. Det er dog meget uklart hvad det sidstnævnte mere præcist dækkede over, ligesom det er uklart hvorfor H.C. Andersen ikke blev bedømt som betydningsfuld for det danske samfund, især fordi der i 1935 blev udgivet en særfrimærkeserie som markering af 100-året for udgivelsen af hans første eventyr. Motivudvalget på 1930'ernes særfrimærker var ellers temmelig begrænset og koncentreret om historisk-statslige motiver: Kongens mærkedage, store nationale begivenheder og danskere af internationalt format, eksempelvis kong Christian X's 60-års fødselsdag (1930) og 25-års regeringsjubilæum som monark (1937), 400-året for den danske reformation (1936) og 100-året for Bertel Thorvaldsens hjemkomst fra Rom (1938).

Politikens frimærkekonkurrence

I løbet af 1930'erne fremkom der adskillige større og mindre frimærkekonkurrencer, udskrevet på eget initiativ – og uafhængigt af postvæsenet. Ingen af de private frimærkekonkurrencer udmøntede sig i udgivelsen af noget reelt frimærke, men de indikerer, at der eksisterede en relativt udbredt utilfredshed med postvæsenets styrende hånd på området. Således kan de også give et indblik i en noget bredere del af befolkningens ønsker til frimærket.

39 *Politiken*, „Pænt og enkelt, siger Hr. Mondrup“, 8. oktober 1930.

40 *Randers Amtsavis*, „Hvorfor H.C. Andersen-Frimærkerne Afvistes“, 22. november 1929.

Den 2. november 1930 udskrev *Politiken* en frimærkekonkurrence, som sammen med en konkurrence organiseret af *Berlingske Tidende* og *Berlingske Aftenavis* i 1937 hører til blandt periodens største og mest frie af slagsen. Konkurrencerne resulterede i henholdsvis godt 1200 og 1500 indkomne forslag, hvilket vidner om, at der var stor interesse for sagen.

Politikens konkurrence blev skudt i gang kun godt en måned efter udgivelsen af det tidligere nævnte royale jubilæumsfrimærke (Ill.1), der markerede monarkens 60-års fødselsdag. Dette såkaldte „kongemærke“ var faktisk et af de mest omdiskuterede danske frimærker i perioden. Det blev tegnet af kunstneren Axel P. Jensen, der stod bag adskillige af 1920'ernes frimærker – blandt andet det omdiskuterede karavel-mærke fra 1927 – og viser et portræt af Christian X.⁴¹ Processen var hårdt styret fra postvæsenets side, da både farven og kongens portræt var givet på forhånd. Kunstnerens opgave handlede således udelukkende om at kreere den omkransende bort og tekst.⁴² Desuden tyder det på, at opgaven udelukkende blev udbudt til Axel P. Jensen.⁴³

Kongefrimærket fik altså en særdeles hård modtagelse og blev omtalt i skarpe vendinger i pressen, både i landsdækkende omnibusaviser som *Politiken* og *Dagens Nyheder* samt flere lokalaviser.⁴⁴ Endda i tyske aviser som *Hamburger Anzeiger* og *Berliner Tageblatt* rapporteredes der om den danske „briefmarkenkampf“.⁴⁵ Det var også i denne forbindelse, at B.T. bekymrede sig over at „Udlandet“ skulle få et forkert billede af Danmark („fattigt, forarmet“) og slog på tromme for mere turistegnede motiver med „typiske danske landskaber“.⁴⁶

Udover de mange kritiske artikler og læserbreve i landets aviser, strømmede det ind med klagebreve til Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet. Generaldirektør Mondrup og hans team lod sig imidlertid ikke påvirke synderligt af sagen. I et håndskrevet notat, dateret 28. oktober 1930, vedlagt et par klagebreve har nogen fra etatens ledelse noteret: „Disse 2 sygelige Udslag af den for Tiden grasserende smitsomme Frimærke-Hysteri kan formentlig passende henlægges.“⁴⁷ Også i det offentlige rum blev kritikken af frimærkerne afvist af postvæsenet. Mondrup udtalte i *Dagens Nyheder* den 6. oktober 1930, at de danske frimærker faktisk var både „[...] gode og ganske kønne“ – en i sammenhængen

41 Daugaard 2012.

42 *Dagens Nyheder*, „Kritikken af Frimærkerne“, 6. oktober 1930.

43 Post Danmarks administrative arkiv, kasse F.e.1a 1925–31. PTM.

44 *Politiken*, „Protest mod de nye Kongefrimærker“, 7. oktober 1930; *Social-Demokraten*, „Nyt Frimærke“, 16. maj 1931; *Dagens Nyheder*, „De grimme Frimærker bekæmpes“, 8. oktober 1930; *Lolland-Falsters Stiftstidende*, „De hæslelige ny Frimærker“ 10. november 1930.

45 *Hamburger Anzeiger*, „Briefmarkenkampf in Dänemark“, november 1930 og *Berliner Tageblatt*, „Postwertzeichen“, 4. november 1930.

46 B.T., „Nu faar vi nye Frimærker!“, 21. januar 1931.

47 Post Danmarks administrative arkiv, kasse F.e.1a 1925–1931. PTM.

temmeligt arrogant kommentar, som genererede en storm af indsigelser.⁴⁸ Og to dage senere kunne man i samme avis under overskriften „De grimme Frimærker bekæmpes“ læse, at „Det danske Publikum er aldeles ikke enig med Generaldirektøren.“⁴⁹

Politiken tog debatten til sig og arrangerede altså en frimærkekonkurrence i november-december 1930, hvor det danske publikum frit kunne komme i tale. Formålet med konkurrencen var at vise, „[...] at danske Kunstnere *kan* tegne et smukt Frimærke [...]“⁵⁰ I modsætning til postvæsenets tilgang var konkurrencen åben for alle og betingelserne meget få: Såvel emne som format og farvevalg var frit. Et enkelt krav var dog, at der skulle indgå ordet „Danmark“ og en værdiangivelse på mærket.⁵¹ Den 4. november 1930 blev der imidlertid tilføjet enkelte krav til konkurrencedeltagerne, eksempelvis med hensyn til formatet, således at de indkomne forslag var mere lig landets officielle frimærker og dermed mere direkte anvendelige for postvæsenet, hvis det efterfølgende skulle vise interesse for sagen.⁵²

Blandt de indkomne godt 1200 forslag udpegede dommerkomiteen en vinder og præmierede desuden fire udkast.⁵³ Selve dommerkomiteen bestod af repræsentanter fra kunstens og filateliens verden samt en arkitektuddannet medarbejder ved *Politiken*: kunstner og professor Einar Utzon Frank fra Kunstakademiet, tegner Ernst Hansen, filatelist Vilhelm Jensen og faktor August Petersen, tegner Axel Nygaard og *Politikens* medarbejder, arkitekt Hakon Stephensen.

Alle indkomne forslag blev udstillet i Politikens Hus i december 1930, hvor publikum blev opfordret til at stemme på det mærke, de syntes bedst om. Således blev der kåret to vindere: En af dommerkomiteen og en af publikum. Resultatet af konkurrencen blev bekendtgjort 7. december 1930 i avisen.⁵⁴ Dommerkomiteen kårede maler Victor Jensens motiv med Jellingestenene som vinder, mens vinderen af publikumsafstemningen blev Poul E. Johansen og hans landmand der høster en hvedemark.⁵⁵

I forhold til tidligere udgivne frimærker er motivet med den høstende landmand – publikums valg – det mest bemærkelsesværdige, idet det som noget nyt peger på landskabet som frimærkemotiv. På Danmarks officielle frimærker så landskabsmotivet for alvor først dagens lys i løbet af 1960'erne med Rasmus Nel-

48 *Dagens Nyheder*, „Kritikken af Frimærker“, 6. oktober 1930.

49 *Ibid.*, „De grimme Frimærker Bekæmpes“, 8. oktober 1930.

50 *Politiken*, „Frimærke-Konkurrencens Betingelser“, 4. november 1930.

51 *Ibid.*, „Kan vore Kunstnere tegne et Frimærke?“, 2. november 1930.

52 *Ibid.*, „Frimærke-konkurrencens betingelser“, 4. november 1930.

53 Benfield og Nørddam 2004, 73f.

54 *Politiken*, „Frimærke-Konkurrencens Resultat“, 7. december 1930.

55 *Ibid.*, „Det Frimærke Publikum valgte“, 17. december 1930.

III. 4: Publikums vinder i Politikens frimærkekonkurrence, 1930: Poul E. Johansens forslag.⁵⁶

III. 5: Frimærke med landbrugsmotiv af Rasmus Nulleman, 1960. PTM (dk-0383)

III. 6: Udkast til 10 øres frimærke med springende hjort fra Politikens frimærkekonkurrence, 1930.⁵⁷

III. 7: Udkast til 15 øres frimærke med sående landmand fra Politikens frimærkekonkurrence, 1930.⁵⁸

lemanns Landbrugsmotiver fra 1960 og Fredningsserien, hvis første mærke udkom i 1962.⁵⁹

Johansens forlæg er imidlertid ikke det eneste eksempel på, at landskabet var et ønsket frimærkemotiv blandt mellemkrigstidens brugere. Blandt de indsendte forlæg til *Politikens* frimærkekonkurrence er der flere eksempler på skildringer af bondesamfundet og udvalgte udsnit af den danske natur, eksempelvis afgrøder, springende hjorte og bondemænd ude i markerne.

Her bør det også nævnes, at publikums favorit med den høstende landmand i høj grad minder om den såkaldte „plovmand“ på den danske 500-kroneseddel, der havde været i brug siden 1910. Netop denne seddelserie, der var fremstillet af kunstneren Gerhard Heilmann, havde ifølge de tidligere anførte undersøgelser

⁵⁶ Benfield og Nørdam 2004, 79. Det vides ikke, om den færdige tegning fortsat eksisterer.

⁵⁷ Benfield og Nørdam 2004, 90. Kunstner ukendt. Det vides ikke, om den færdige tegning fortsat eksisterer.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ Daugaard 2012.

III. 8: Dommerkomiteens vinder i Politikens frimærkekonkurrence, 1930: Victor Jensens forslag.⁶⁰

III. 9: Viggo Bangs „Danmarks beståen som kongerige i 1000 år“, 1953. PTM (dk-0346)

af Anders Ravn Sørensen de mest dagligdagsorienterede motiver af alle danske sedler der blev udgivet fra 1910 til 00'erne.⁶¹ Således er det ikke helt umuligt, at mange af dem, som stemte i *Politikens* frimærkekonkurrence, opfattede landmanden som et velegnet motiv, idet det allerede var velkendt – og „hjemligt“.⁶²

Men hvad så med Jellingstenene, det vil sige dommerkomiteens foretrukne frimærkemotiv? Udkastet viser et kanoniseret motiv og afspejler en mere klassisk symbolik og fortælling om nationen, koblet til såvel den nationalromantiske ikonografi som fortællingen om det 1000-årige danske monarki. Det ville formentlig godt kunne have fundet vej til et officielt frimærke allerede i 1930'erne, hvis der havde været et jubilæum eller en anden anledning til at gengive dem – på samme måde som eksempelvis Roskilde Domkirke og Kronborg Slot endte som motiv på Genforeningsmærkerne fra 1920.⁶³ I 1953 udkom således også et frimærke med den store Jellingesten, tegnet af den produktive frimærkekunstner Viggo Bang, i anledning af netop 1000-årsjubilæet for det danske kongerige.⁶⁴

60 Benfield og Nørdam 2004, 75.

61 Sørensen 2013, 123f.

62 Også Inge Adriansen har skrevet om Heilmanns seddelserie fra 1908/1910 og hun mener at den "af mange [er] blevet opfattet som udtryk for noget meget dansk." Se Adriansen 2003, 263ff.

63 Daugaard 2012.

64 *Ibid.*

Ill. 10: Motiv fra serie udgivet i anledning af Christian X's 25 års regerings-jubilæum. PTM (dk-0240)

Berlingskes frimærkekonkurrence

Berlingskes filatelistiske designkonkurrence mindede på mange måder om Politikens. Konkurrencen blev udskrevet af *Berlingske Tidende* og *Berlingske Aftenavis* den 23. maj 1937, blot 8 dage efter udgivelsen af endnu en frimærkeserie med fokus på Christian X, denne gang i anledning af monarkens 25-års regerings-jubilæum. Som det tidligere Christian X-mærke modtog serien megen kritik fra offentlighedens side, og det er nærliggende at antage, at dette har haft indflydelse på udskrivelsen af konkurrencen.⁶⁵

Opgaven denne gang lød på, at hver deltager skulle indsende forslag til værdierne 5, 10, 15, 20, 25 og 30 øre, men derudover blev der givet ganske få retningslinjer.⁶⁶ Til deltagerens mange spørgsmål angående format, farve, symboler og tekst lød det:

„Vi kan dertil svare, at vi saa vidt muligt ikke ønsker at angive Retningslinjer. I samme Øjeblik antager det hele form af en bunden Konkurrence, og det er jo netop det, vi har villet undgaa ved at indbyde til den frie konkurrence“ [...] „Kunstnerne staar fuldstændig frit og kan lade Fantasien raade.“⁶⁷

Konkurrencen indbragte omkring 250 serier og i alt ca. 1500 forslag.⁶⁸ Dommerkomiteen var sammensat af *Berlingske Tidende* og bestod af repræsentanter med

65 *Berlingske Tidende*, „Berlingske Tidende udskriver en Landskonkurrence om det bedste Sæt danske Frimærker“, 22. maj 1937; Benfield og Nørdam, 189 ff.

66 *Ibid.*, „Berlingske Tidendes Frimærkekonkurrence“, 4. juli 1937.

67 *Ibid.*, „Berlingske Tidendes Frimærke-Konkurrence“, 25. maj 1937.

en noget bredere baggrund end i eksemplet *Politiken*.⁶⁹ Både Post- og Telegrafvæsenet, Dansk Reklameforening, Københavns Philatelist Klub og Turistforeningen for Danmark var repræsenteret i dommerkomiteen. Komiteen bestod af generaldirektør Mondrup for Post- og Telegrafvæsenet, formand for Dansk Reklameforening direktør Svend Bøgelund-Jensen, gravør Wanstrøm, tegner Herluf Jensenius, der repræsenterede de københavnske blade, turistchef Mogens Lichtenberg fra Turistforeningen for Danmark, Litograf Henry Andreasen, formand for Københavns Philatelist Klub, overfaktor August Petersen og fra *Berlingske Tidende* redaktør Ivar Egebjerg og landsretssagfører Ricard. I dommerkomiteens sammensætning er der således som noget nyt lagt vægt på frimærkets værdi som reklameplakat for Danmark, og mange af konkurrencens indkomne forslag peger da også i denne retning.

Beslutnings- og udvalgsprocessen var noget anderledes organiseret end den havde været i *Politiken*. Blandt de indkomne forslag udvalgte dommerkomiteen tre sæt frimærker, som blev publiceret i *Berlingske Illustreret Tidende* den 4. juli med opfordring til læserne om at afgøre hvilken serie, der var bedst.

Vinderen blev afsløret i *Berlingske Tidende* søndag den 11. juli.⁷⁰ Førstepræmien gik til Hakon Spliids detaljerige tegninger af slotte og kirker, mens Helge og Svend Hansens natur- og landskabsorienterede serie blev belønnet med andenpræmien. Tredjepræmien gik til Harry Nielsen, hvis serie var kunstnerisk mere moderne i udtrykket og domineredes af nutidige og dagligdagsprægede motiver.

Der var et temmeligt traditionelt udtryk over vinderforslaget, der fik 2809 af de 5712 afgivne stemmer. Både motivisk og stilmæssigt var der tydelige ligheder med de officielle særfrimærker, ikke mindst den såkaldte Genforeningsserie fra 1920. Såvel den detaljerede, historicistiske tegnestil som de udvalgte bygninger – eksempelvis Ribe Domkirke og Kronborg Slot – har en konnotation af noget tilbageskuende, nærmest tidløst og meget officielt, med eksplicite koblinger til Gud, stat og kongehus.

Helge og Svend Hansens serie derimod – der med sine 2154 stemmer kom relativt tæt på førstepladsen – havde en mere enkel og modernistisk tegnestil, og et motivvalg der fører tankerne til BT's efterlysning af "typiske danske landskaber". Serien rummer vistnok hele to kirker (15 og 20) og en enkelt gravdysse (10), men der er også plads til almuemiljøer (30) og decideret nutidige elementer som moderne fiskebåde (5) og moderne arkitektur, eksemplificeret med Lillebæltsbroen (25), der var blevet indviet i maj 1935.

Stilen er tilsvarende enkel og moderne i Harry Niensens serie, der kom på tredjepladsen med 712 stemmer. Motiverne blander landskabsskildringer med samtidige, industrielle og dagligdagsorienterede elementer. Nationens forankring i jor-

68 Benfield og Nørdam 2004, 189–191.

69 *Berlingske Tidende*, „Berlingske Tidende udskriver en Landskonkurrence om det bedste Sæt danske Frimærker“, 22. maj 1937.

70 *Ibid.*, „Berlingske Tidendes Frimærkekonkurrence“, 4. juli 1937.

III. 11: Vinderen af førstepræmien i Berlingskes frimærkekonkurrence, 1937: Hakon Spliids forslag.⁷¹

den og bondesamfundet er fremhævet gennem et nærbillede af en kornmark (5) og en diagonal linje af otte køer der græsser på en mark (15 øre). Det sidstnævnte var imidlertid ikke nogen nationalromantisk skildring af det gamle almue-Danmark, men et relativt moderne „take“ på dansk landbrug med et skorstensprydet andelsmejeri i baggrunden. 20 øres udkastet er en kombineret hyldest til dansk søfart og værftsindustri, med et motiv der viser en kran og et kæmpemæssigt fragtskib under bygning i en tørdok. Interessant nok rummer serien to motiver med kvindeskikkelser i fokus (10 & 30), noget som endnu var helt uset på de officielle frimærker – den første kvinde som figurerede på et officielt dansk frimærke var dronning Alexandrine, hvis kontrafej prydede et såkaldt velgørenhedsmærke

71 Benfield og Nørdam 2004, 192f. Der vides ikke, om den færdige tegning fortsat eksisterer.

Ill. 12: På andenpladsen i Berlingskes frimærkekonkurrence, 1937: Helge og Svend Hansens forslag.⁷²

72 *Ibid.*, 196f. Der vides ikke, om den færdige tegning fortsat eksisterer.

Ill. 13: På tredjepladsen i Berlingskes fri-
mærkekonkurrence, 1937: Harry Nielsens
forslag.⁷³

i 1938. Begge kvindestudier i Harry Nielsens serie viser anonyme mødre med barn. Kvinden på 30-øresmærket er desuden gengivet i grønlandsk sælskindsdragt sammen med devisen „Danmark Grønland“. Således blev ikke kun kvindeskønnen men også kolonihistorien og det arktiske kulturlandskab inddraget i den visuelle fortælling om Danmark.

De to sidstnævnte serier var imidlertid ikke alene om det modernistiske og mere samtidsorienterede udtryk. Et udkast, som er værd at bemærke, på trods af at det ikke indgik blandt de præmierede, er den unge reklametegner Hagbard Friis Jensens (1911-1945). Det bemærkelsesværdige ved denne serie er dels den enkle og i perioden yderst moderigtige, art-deco-inspirerede tegnestil, men også selve motiverne, der visualiserer et driftigt og fremtidsorienteret Danmark med skildringer af kraner, skib, tandhjul og industriarbejdere. Serien rummer også et billede af en agermark med nyhøstet korn (25 øre), mens 15-øres mærket fremhæver broen som nationalt symbol gennem at vise undersiden af en moderne stålbro, ledsaget af devisen „Danmark – Broernes land“.

Blandt de indsendte forslag var der desuden en større gruppe, der viste kendte og seværdige „highlights“ fra det danske nationallandskab, eksempelvis Møns Klint, Himmelbjerget og Rebild Bakker.⁷⁴ Der var også mange landbrugsmotiver, fiskebåde samt enkelte bidrag med strande og ferierende badegæster, fx det viste fotografiske udkast med mennesker, der leger i skummende havbølger. Der forekom stadig eksempler på mere traditionelle motiver som monarken og danske slotte, men der synes at være en overvægt af nye – og umiddelbart mere folkelige – motivgrupper blandt forslagene.

⁷³ Ibid., 198f. Det vides ikke, om den færdige tegning fortsat eksisterer.

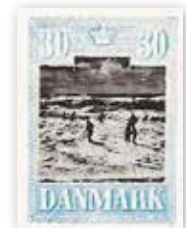
⁷⁴ For konstruktionen af det danske nationallandskab, se Adriansen 2003b, 357–380, samt Marklund 2014.

III. 14: Hagbard Friis Jensens art-deco-inspirerede bidrag i Berlingskes frimærkekonkurrence, 1937.⁷⁵

III. 15. Rebild nationalpark: Et af tegneren Knud Hovgaards bidrag til Berlingskes frimærkekonkurrence, 1937.⁷⁶

III. 16. Ferierende badegæster. Fotografisk bidrag af Herluf Lykke og Johannes Nielsen til Berlingskes frimærkekonkurrence, 1937.⁷⁷

⁷⁵ Benfield og Nørdam 2004, 252 ff. Privat samling.

⁷⁶ *Ibid.*, 203. Fire af Hovgaards landskabsbaserede udkast blev gengivet i *Berlingske Tidende* den 18. juli 1937 og kunstneren belønnedes med en „opmuntringspræmie“ på 50 kroner.

⁷⁷ Benfield og Nørdam 2004, 223. Privat samling.

Samtlige udkast blev udstillet på Charlottenborg, mens et udvalg blev vist i *Berlingske Tidende* fra den 9-18. juli. Ifølge avisen udtrykte publikum stor begejstring for de udstillede motiver:

„Der er i det hele taget mange smukke Mærker, og Besøgende, der i Gaar saa Udstillingen, og som har set andre Frimærkeudstillinger, erklærede, at det var den bedste Frimærke-Udstilling, der endnu havde været holdt.“⁷⁸

Post- og Telegrafvæsenets officielle reaktion var dog mere afmålt. Generaldirektør Mondrup udtalte i *Berlingske Tidende*, at „Jeg mødte med en vis Mistro til denne Konkurrence, men jeg fandt dog på Udstillingen et og andet af Interesse“. Der var dog intet af det viste, der virkelig imponerede på generaldirektøren, idet han i samme interview konkluderede, at „Det helt geniale manglede [...]“⁷⁹

Mindre tiltag og konkurrencer

I perioden mellem *Politiken* og *Berlingskes* store konkurrencer så flere mindre tiltag dagens lys. Adskillige private aktører – organisationer, aviser og privatpersoner – indsendte skitseforslag til Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet, tilsyneladende helt på eget initiativ. Motiverne på disse var ofte både folkelige og samtidsorienterede, fx en skitse fra 1935, der viser et campingtelt med en lille sejlbåd i baggrunden.

Et andet eksempel er det såkaldte „Jenny Frimærke“, som blev indsendt i 1937 af *Odsherreds Avis*. Udkastet har en i sammenhængen meget utraditionel collagestil og viser en glad pige i badedragt, der poserer som Den lille havfrue. Baggrunden udgøres af et stort Dannebrogssflag med navnet „Jenny“ synligt påklistret. Badepigen var ingenlunde tilfældigt valgt: „Jenny“ – hvis fulde navn var Jenny Kammersgaard – der blev verdensberømt, da hun i 1937 svømmede over Kattegat fra Sjællands Odde til Grenå og var en af periodens unge stjerneskud i den danske sportsverden. Forslaget, som blev gemt væk i Post- og Telegrafvæsenets arkiver, var således yderst progressivt for sin tid. Det var først i efterkrigstiden at ikke-royale kvinder og sportsverdens kendisser begyndte at dukke op på de officielle frimærker.

Et tredje tidstypisk forslag, der også fortjener omtale, landede på Generaldirektør Mondrups skrivebord den 20. marts 1935. Det var en hel lille serie, fremstillet af bladtegneren Valdemar Setoft, som med kunstnerens egne ord bestod

⁷⁸ *Berlingske Tidende*, „1500 Frimærke-Forslag paa Charlottenborg“, 9. juli 1937.

⁷⁹ *Ibid.*, „Mange og gode Forslag til nye Frimærker i Berlingske Tidendes Landskonkurrence“, 29. juni 1937.

III. 17. Campingtur i det danske landsskab, 1935.⁸⁰

III. 18. „Forslag til et Jenny Frimærke“, 1937.⁸¹

af „danske motiver, helholdsvi: et dansk kystmotiv, Storstrømsbroen og Spodsbjerg Fyr ved Hundested“.⁸² Alle tre motiver synes populære i perioden, men især bromotivet var tilbagevendende blandt de uautoriserede frimærkeforslag. Motivets popularitet hænger formentlig sammen med, at der blev foretaget en række betydelige brobyggerier i mellemkrigstidens Danmark. Fx blev den afbildede Storstrømsbro indviet i 1937, men 1930'ernes brokreationer tæller også den nævnte Lillebæltsbro (1935), Limfjordsbroen (1933) og mange flere. Broer udgjorde således et i højeste grad samtidigt motiv, der ligeledes indeholdt en ikke uvæsentlig fortælling om Danmark som et land, forbundet af broer – et motiv og en fortælling, som interessant nok også forekommer på de nye danske pengesedler designet af Karin Birgitte Lund.⁸³

I 1932 opfordrede Tegnerforbundet sine egne medlemmer til at lave udkast til et nyt frimærke. Opgaven var ikke formuleret som en decideret konkurrence, men blot som en opfordring til medlemmerne – det vil sige kunstnere og tegnere – om at sende deres bud på et nyt frimærke inden en bestemt dato. Det tyder ikke på, at der blev kåret nogen vinder af Tegnerforbundets tiltag. Samtlige udkast blev sendt til Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet, og formålet var ifølge forbundets egne udtalelser først og fremmest at skabe fokus på sagen.⁸⁴

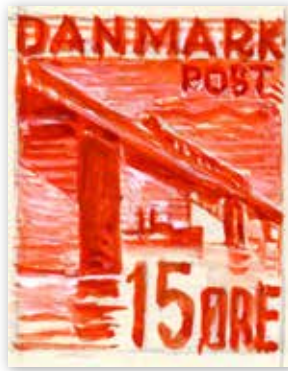
80 Brev fra S Frank, dateret 14. marts 1935. Post Danmarks administrative arkiv, kasse Fe1 1930 – 37, PTM.

81 Brev fra Odsherreds Avis, dateret 12. august 1937. *Ibid.*

82 Brev fra V. Setoft, dateret 18. marts 1935. *Ibid.*

83 Se Leth-Espensen og Kofoed Hansen 2009, 151ff; Sørensen 2013, 14ff;

84 Brev fra Tegnerforbundet til generaldirektør Mondrup, 21. marts 1935. Post Danmarks administrative arkiv, kasse Fe1 1930–37, PTM; Benfield og Nørdam 2004, s. 97 ff; Tegneren, januar–februar 1933; Tegneren, marts–april 1933.

III. 19. Valdemar Setofts „tre danske motiver“, 1935.⁸⁵

III. 20. Vinderen i Det Kraft'ske Legats konkurrence, 1936.⁸⁶

Også det såkaldte Kraft'ske legat – en kunstfond stiftet til minde om landsskabsmaleren Frederik Carl Julius Kraft – udskrev en mere snæver frimærkekonkurrence i 1935-36. Blandt de indkomne forslag blev arkitekt Flemming Teisens enkle taltegnning kåret som vinder, et motiv som kraftigt skiller sig ud fra resultatet af eksempelvis Berlingskes konkurrence ved at fokusere på frimærkets grafiske sider frem for dets narrative kvaliteter.⁸⁷ Dette er dog ikke særligt overraskende, idet bedømmelsesudvalget var sammensat af primært repræsentanter fra kunst- og arkitektfaget. I bedømmelsesudvalget sad Kunstakademiets direktør professor Einar Utzon Frank, professor Kai Gottlob, maler Svend Hammershøi samt arkitekterne Holger Jacobsen og Kai Fisker. Dertil generaldirektør Mondrup, som dog udelukkende deltog af teoretisk interesse.⁸⁸

Både Tegnerforbundets og legatstyrelsens tiltag henvendte sig således til en begrænset gruppe af befolkningen i modsætning til *Politiken* og *Berlingskes* store konkurrencer, og de indsendte forslag var da også langt færre i antal.⁸⁹ Et umid-

⁸⁵ Brev fra V. Setoft, 18. marts 1935. Post Danmarks administrative arkiv, kasse Fe1 1930 - 37, PTM.

⁸⁶ Benfield og Nørdam 2004, 151.

⁸⁷ *Politiken*, „Prisbelønnede Frimærker“, 30. april 1936. Benfield og Nørdam 2004, s. 149 ff.

⁸⁸ *Berlingske Tidende*, „Præmieret Frimærkeopgave“, 30. april 1936; *Politiken*, „Prisbelønnede Frimærker“, 30. april 1936.

⁸⁹ Benfield og Nørdam 2004, 97-98, 149-150.

delbart fællestræk ved resultatet af begge initiativer er, at det grafiske spiller en større rolle end den visuelle fortælling, herunder i høj grad udformningen af tal og bogstaver, især i forhold til postens officielle mærker, som var meget konservative med hensyn til udformning af skrifttyper på 1930'ernes frimærker.

Konkurrencer organiserede af Post- og Telegrafvæsenet

I anden halvdel af 1930'erne løsnede Post- og Telegrafvæsenet sit greb om frimærkeproduktionen en smule og begyndte efterhånden at inddrage andre parter i processen, eksempelvis Kunstakademiet. Som svar på et spørgsmål i B.T om hvorvidt Akademiraadet i fremtiden skulle træffe afgørelser for postvæsenet i kunstneriske spørgsmål, svarede generaldirektør Mondrup: „Ja, det kan De være overbevist om [...] Akademiet har selv anmodet om, at denne Ordning maatte blive truffet, og vi har i Postvæsenet med Glæde givet 'jobbet' fra os.“⁹⁰ Om denne aftale var indgået af fri vilje eller tvang står hen i det uvisse. Under alle omstændigheder eksisterer der en afskrift af et brev fra Statsministeriet, dateret 18. juni 1934.⁹¹ I dette henledes opmærksomheden på at Kunstakademiet ifølge dets fundats er statens rådgiver i æstetiske spørgsmål og dermed har en pligt til at være til stede ved bedømmelse af kunstneriske spørgsmål. Kunstakademiet havde på eget initiativ anmodet ministeriet om at henlede opmærksomheden herpå og blandt andet peget specifikt på frimærker, så noget tyder på, at Mondrup har set sig nødtvunget til at indgå denne aftale om rådgivning.

En anden og mere synlig form for samarbejde kom til udtryk allerede i 1936, da Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet udskrev en konkurrence om at designe et turistfrimærke i samarbejde med Turistforeningen for Danmark.⁹² I konkurrenceindbydelsen, som er dateret 7. maj 1936, lød det:

„Medlemmer af Tegnerforbundet, Danske Bladtegnere, Akademisk Arkitektforening, Malende Kunstneres Sammenslutning, Grafisk Kunstner Samfund samt Dansk Billedhugger Samfund indbydes herved til at deltage i en Konkurrence om Udførelsen af et Udkast til Turistfrimærker. Konkurrencens Formaal er at fremskaffe Udkast til en Serie Frimærker, der gennem deres Illustrationer skulle virke propagandamæssigt i Ind- og Udland for dansk Turisme.“⁹³

90 B.T., „Der kommer en ny Serie danske Frimærker“, 11. oktober 1935.

91 Post Danmarks administrative arkiv, kasse F.e.1 1930-1937, PTM.

92 *Berlingske Tidende*, „En Krabbe med Danmarks-Kort på Ryggen“, 30. maj 1936; Benfield og Nørdam 2004, s. 165 ff.

93 Konkurrenceindbydelse dateret 7. maj 1936. Post Danmarks administrative arkiv, kasse Fe 1 1930 - 37, PTM.

III. 21. Vinderen i Post- og Telegrafvæsenets åbne konkurrence om Danmarks nye turistfrimærke, 1936.⁹⁴

I forhold til hvad posten tidligere havde praktiseret, var fremgangsmåden denne gang meget fri, på trods af at invitationen ikke henvendte sig til hele befolkningen. Konkurrencen indbragte omkring 130 forslag, som motivisk har stor lighed med resultatet af konkurrencen som året efter blev arrangeret af *Berlingske Tiden* og *Berlingske Aftenavis*: landskaber, landbrugsscenerier, broer og kongelige slot samt markante kirker – fra middelalderlige rundkirker til den ved tidspunktet endnu ikke indviede Grundtvigskirken i København (1940).⁹⁵ Bedømmelsesudvalget bestod af repræsentanter for Kunstakademiet, Post- og Telegrafvæsenet samt Turistforeningen for Danmark. Tare Jespersen vandt konkurrencen med sit motiv af en krabbe, hvis rygskjold danner et Danmarkskort, og ben udgøres af ti gymnaster. Det kreative motiv viste sig imidlertid at være overraskende kontroversielt og resulterede således i kritiske kommentarer i dagspressen.⁹⁶

Konkurrenceresultatet fik generelt en temmelig blandet modtagelse, og som en af tilskuerne udtalte: „Der var virkelig mange smukke Frimærker iblandt, naar man saa bort fra de præmierede.“⁹⁷

På trods af de positive intentioner fra postvæsenets side, blev ingen af de indsendte forslag realiseret som frimærke. I et notat underskrevet og dateret af generaldirektør Mondrup 6. oktober 1936 lød det:

„Da der saaledes ikke er noget af Forslagene, der virker overvældende betagende, kunde man maaske ræsonere saaledes: Der er lige udstedt og vil i Løbet af det næste Halvaar blive udstedt i alt 13 ny Frimærker [...] og af disse er der i al Fald 8, der kan falde ind under Begrebet Turistmærker, nemlig Mærkerne med Nikolaj Kirke [...], Ribe Domkirke [...], Dybbøl Mølle [...], Amalienborg [...] og Marselisborg [...]. Selvom Grænsen for, hvor mange Frimærker man med Held kan udstede, ikke kan siges at være overskreden,

94 Benfield og Nørdam 2004, 165.

95 Benfield og Nørdam 2004, 165–183.

96 *Ibid.*, s. 166; *Politiken*, "Præmie-Krabben" 31. maj 1936; *Social-Demokraten*, „Skal en Krabbe reklamere for det danske Badeliv?“, 30. maj 1936; *Politiken*, „Souvenirs-Udstillingen aabnet“, 30. maj 1936.

97 „En mærkelig præmiering“, avisudklip uden ophavsangivelse i Peder Pedersens samling, PTM. Formentlig 30. maj 1936.

maa man dog holde lidt igen [...] Under Hensyn hertil ønsker man ikke nu at tage noget af de foreliggende Udkast.“⁹⁸

Samtlige forslag blev altså afviste, inklusive vinderen. I stedet var der række frimærker der allerede var under udgivelse – med motiver af kongeslotte, kirke og et enkelt krigsminde (Dybbøl Mølle) – som skulle fungere som landets turistmærker. Ligesom i tilfældet med Nationalbanken og de danske pengesedler, valgte Generaldirektoratet for Post – og Telegrafvæsenet det traditionelle og officielle, med eksplicitte associationer til staten og nationalhistorien, i stedet for de mere nyskabende og folkelige konkurrenceforslag.

Først i 1938 udkom nogle reelle frimærker som resultat af en offentlig konkurrence.⁹⁹ Konkurrencen var arrangeret af Post- og Telegrafvæsenet og havde til formål at tilvejebringe forslag til to forskellige jubilæer: Det ene til minde om stavnsbåndets ophævelse, det andet til minde om skulptøren Bertel Thorvaldsens hjemkomst fra Rom.¹⁰⁰ Indbydelsen til konkurrencen blev sendt ud via 200 af landets blade, og der var ingen begrænsninger på, hvem der kunne deltage. Hvad angik frimærket med stavnsbåndet var der krav, at motivet skulle vise frihedsstøtten eller en allegori over begrebet. Med hensyn til det andet motiv var der ingen krav udover eksempelvis tekstens størrelse.¹⁰¹

Formentlig under påvirkning af den offentlige kritik af de tidligere frimærkekonkurrencer blev der nedsat en dommerkomite med en meget bred baggrund denne gang: Bedømmelsesudvalget bestod af i alt 10 medlemmer, med repræsentanter for kunst, presse, bogtrykkerfaget og Post- og Telegrafvæsenet. Mere specifikt bestod det af: Professor Utzon Frank og kunstmaler Roose for Kunstakademiet, kontorchef Ulrich for Tegnerforbundet, Dr.Tech. Jantzen for Københavns Bogtrykkerforening, overfaktor Petersen for Københavns Philatelist Klub og Danmarks Filatelist Union, redaktør Eskelund for Danske Journalisters Fællesrepræsentation, redaktør Sørensen for Danske Dagblades Fællesrepræsentation, afdelingschef Jensen, kontorchef Holmblad og telegrafingeniør Christensen for Post- og Telegrafvæsenet.¹⁰² Den endelige beslutning om, hvorvidt nogle af forslagene skulle trykkes som frimærke, lå imidlertid hos ministeren for offentlige arbejder, Fisker, og generaldirektør Mondrup.¹⁰³

98 Post Danmarks administrative arkiv, kasse F.e.1 1930 – 37. PTM.

99 *Berlingske Tidende*, „De nye Præmie-Frimærker“, 8. marts 1938; *Kristeligt Dagblad*, „Mindst 15 Millioner Stavnsbaands-Frimærker“, 8. marts 1938; Daugaard 2012.

100 Udkast til konkurrenceindbydelse, januar 1938, Post Danmarks administrative arkiv kasse F.e.6 1902-1929-1938, PTM; Benfield og Nørdam 2004, s. 261 ff.

101 Udkast til konkurrenceindbydelse, januar 1938, Post Danmarks administrative arkiv kasse F.e.6 1902-1929-1938, PTM.

102 *Politiken*, „Hurtig Afgørelse af Frimærke-Konkurrencen“, 8. marts 1938.

103 *Berlingske Tidende*, „De nye Præmie-Frimærker“, 8. marts 1938.

Ill. 22: Vinderne i Post- og Telegrafvæsenets åbne frimærkekonkurrence i 1938, udgivne som særfrimærker i samme år. PTM (dk-0244, dk-0249 & dk-0240)

Der blev indsendt godt 150 udkast til hvert mærke, og blandt hver af disse udvalgte dommerkomiteen tre vindere. Reklametegner Aage Johansen vandt førstepræmien i konkurrencen om stavnsbåndsmærket, mens Johannes Britze vandt førstepræmien for sit Thorvaldsen-motiv.¹⁰⁴ Begge motiver udkom på frimærke. Det ene den 20. juni 1938 på 150 års dagen for stavnsbåndets løsning, det andet, som var en gengivelse af et Eckersberg-maleri, den 17. november samme år til minde om 100-året for billedhugger Bertel Thorvaldsens hjemkomst til København og hans udnævnelse til æresborger.

Visualiseringer af nationen på danske frimærker – sammenfattende diskussion

De sidste to decenniers digitale revolution har forvandlet frimærket til et kuriøst fortidslevn, hvis primære målgruppe er deciderede samlere og posthistorisk interesserede. Sådan var det ikke i det 20. århundrede. Indtil for nylig var frimærket en vægtig bestandsdel i samfundets visuelle kultur, langt mere udbredt end storbyernes reklameplakater og den kunst, der er blevet vist på museer og gallerier. Men frimærkets uanselige størrelse, og dets ligeså uanselige, prosaiske funktion, har bevirket, at dets betydning som kulturprodukt og visuelt artefakt ofte er blevet overset, ikke mindst i den akademiske forskning.

Nyere historiske og kulturvidenskabelige studier viser imidlertid, at frimærket har været et vigtigt medium for spredning af statspropaganda og symbolske beskeder fra samfundets elite til de almindelige borgere. Således er det også et billedmedium, der har haft et betydeligt potentiale for nationsbygning og dannelse af nationale identiteter. Foreliggende artikel undersøger, hvordan de dan-

104 Benfield og Nørddam 2004, 265 og 277.

ske frimærker i mellemkrigstiden visualiserede Danmark og „det danske“. Et vigtigt udgangspunkt er teoridannelsen omkring *banal nationalism* og *imagined communities* i moderne nationalismeforskning, men dets analytiske arsenal er også baseret på aktuelle, ikonografiske studier af såvel frimærker som pengesedler i det 20. århundrede.

Empirisk fokuserer vi på 1930'erne og de designkonkurrencer, som blev afholdt med det overordnede formål at skabe nye motiver til de danske særfrimærker. Undersøgelsen viser, at frimærket udgjorde et vigtigt nationalt symbol i perioden, idet det tilbød et fokus og visuelt omdrejningspunkt for diskussioner om danskhed og danske værdier. Således mener vi, at frimærket indgik som et væsentligt billedelement i konstruktionen af Danmark som forestillet, nationalt fællesskab. Men undersøgelsen viser samtidig, at der langt fra forelå nogen national konsensus om, hvordan det danske skulle visualiseres.

De danske særfrimærker, som blev udgivet i mellemkrigstiden, bar generelt et officielt og konservativt udtryk, med en ikonografi der henviste til staten, religionen og den officielle nationalhistorie, fx kongelige mærkedage og historiske jubilæer á la 400-året for reformationen. Men den offentlige kritik i periodens medier – og de adskillige klagebreve som blev afsendt til Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet – indikerer, at der var brugere, som havde svært ved at relatere sig til denne visualisering af nationen. Kritikken pegede i forskellige retninger og kunne henvise til såvel form som indhold. Et tilbagevendende argument blandt kunst- og grafikkyndige var dog, at frimærkerne havde en utidssvarende udformning, mens der indholdsmæssigt var mange, der efterlyste motiver som fremmede dansk eksport og turistindustri.

Undersøgelsen ser nærmere på de alternative Danmarksbilleder, som kom til udtryk i de mange ubenyttede frimærkeforslag – billeder der blev fremstillet på privat initiativ eller på foranledning af en konkurrence. Overordnet set viser disse et mere folkeligt og samtidsorienteret motivunivers. Forslagene var meget forskelligartede, men kan groft set opdeles i tre større grupper. Den første og største var danske landsskabskildringer, især landbrugsmiljøer og seværdige „highlights“ fra det danske nationallandskab, fx Møns klint. Til samme kategori kan man føje de eksplicite skildringer af Danmark som ferie- og turistland. Kategori nummer to var visualiseringer af det driftige, moderne og industrialiserede Danmark, med motiver af eksempelvis broer, kraner, tandhjul, andelsmejerier og moderne fiskebåde. Den tredje og sidste gruppering var forslag med motiver af det officielle og statslige Danmark: monarken, nationale monumenter, kirke, heraldiske symboler og kanoniserede kunstnere i stil med de udgivne særfrimærker.

Sammenlagt var de første to kategorier med „uofficielle“ fortællinger væsentligt større end den sidste. Alligevel viser sidstnævnte kategori, at der også var brugere – eller borgere – som var godt tilfreds med fremstillingerne af nationen på de udgivne frimærker. Dette understreges også af resultatet i *Berlingskes* store

frimærkekonkurrence i 1937, hvor Hakon Spliids traditionelle serieforslag med slot og kirke vandt førstepladsen med 2809 af de 5712 afgivne stemmer. På den anden side kom Helge og Svend Paulsens modernistiske landsskabsserie meget tæt på førstepræmien med sine 2154 stemmer. Og serien der kom på tredjeplads – Harry Nielsens udkast – kombinerede landsskabsskildringer med industrielle motiver og dagligdags elementer, mens vinderen af publikums pris i *Politikens* konkurrence (1930) viste en landmand der høstede en hvedemark. De ubenyttede forslag indikerer derfor også, at dele af befolkningen ville have frimærker som visualiserede Danmark på en bredere måde end gennem henvisninger til staten og nationalhistoriske milepæle.

Således fremgår det også af undersøgelsen, at Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet – som med et udtryk lånt fra Pauliina Raento og Stanley D. Brunn var „gatekeepers“ ved de danske frimærkeudgivelser – fandt sig nødsaget til at navigere mellem flere forskellige nationale fortællinger. Situationen minder om den, hvor ledelsen for Danmarks Nationalbank har befundet sig ved udgivelserne af nye pengesedler. Ifølge historikeren Anders Ravn Sørensen var Nationalbanken tvunget til at forhandle med et yderst komplekst publikum, der har omfattet mange forskellige og ofte modsatrettede opfattelser af nationens værdier. Sørensen viser også, at Nationalbanken næsten altid har valgt den mest konservative og nationalromantiske version – og han forklarer dette med hjælp af begrebet *legitimitet*: for at pengesedlerne skal fungere som betalingsmiddel er det nødvendigt, at de indeholder en ikonografi der fremstår som legitim for så store dele af befolkningen som muligt.

Lignende overvejelser synes at have styret generaldirektør Mondrup og hans team. Post- og Telegrafvæsenets øverste ledelse styrede designprocessen med fast hånd og dets indstilling til uautoriserede forslag var åbent skeptisk og ofte decideret afvisende. Også selvom en vis opblødning er synlig i anden halvdel af 1930'erne – hvor såvel Kunstakademiet som Turistforeningen for Danmark blev inddraget i arbejdet – var det fortsat den statsligt-officielle ikonografi som blev udvalgt til at pryde periodens frimærker. Policyen blev motiveret af postvæsenets talerør med udsagn som fremhævede frimærkets funktion som „postalt frigørelsesmiddel“. Og det virker som om dette var den primære begrundelse til, at motiverne ifølge postvæsenet måtte have forbindelse til staten – eller bedømmes til at være af „samfundsrelevant“ karakter. Koblinger til mere samtidige fænomener kunne være kontroversielle og svække troværdigheden for såvel frimærket som postvæsenet hos dele af befolkningen. Et sigende eksempel er når generaldirektør Mondrup i 1936 valgte at trække det vindende forslag i Post- og Telegrafvæsenets egen konkurrence om et nyt dansk turistfrimærke tilbage. Det kreative forslag – der viste en krabbe med et Danmarkskort på ryggen – fik en blandet modtagelse i pressen, hvorfor det endte med at blive afvist til fordel for nogle allerede planlagte frimærker med kirker, slot og Dybbøl Mølle, der lige inden trykning blev tildelt

en status som de nye danske „turistmærker“. Altså: ikonografiske koblinger til det officielle og bestående blev anset for at udgøre det sikreste kort i postvæsenets stræben efter legitimitet; en stræben som også handlede om generaldirektøren selv og hans troværdighed som statslig aktør og talerør.

Sammenfatningsvis viser artiklen, at frimærket har fungeret som et visuelt fokus for nationale følelser og forestillinger. Ligesom Dannebrogssflaget og motiverne på danske pengesedler har det tilbudt et diskret, men allesteds nærværende billedsprog, der har mindet befolkningen om deres nationale tilhørsforhold i daglige, udrådramatiske og „banale“ sammenhænge. Men samtidig viser debatten omkring frimærkerne, at der heller ikke i mellemkrigstiden eksisterede nogen konsensus i Danmark om de såkaldte nationale værdier. Undersøgelsen peger snarere i retning af en kamp om det nationale mellem statslig og folkeligt – et forhold som bør relateres til den grundtvigianske bondebevægelse og dets historisk dokumenterede påvirkning af den danske identitetsdannelse efter 1864. Grundtvigianismen fremhævede den landlige gårdmandskultur som kvintessensen af det nationale, samtidigt med at den rummede et anti-elitært skær rettet mod kultureliten og den statslige øvrighed.¹⁰⁵ Således er det ikke umuligt, at der var mange brugere, som opfattede frimærkemotiver med landlige elementer som værende mere danske og nationalt samlende end statens og samfundsmagtens officielle inkarnationer.

Litteratur

- Adriansen, Inge 2003: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000: Fra fyrstestat til nationalstater* Bd. 1. Museum Tusulanums Forlag, København.
- Adriansen, Inge 2003b: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000: Fra undersætter til nationalstater*. Bd. 2. Museum Tusulanums Forlag, København.
- Anderson, Benedict 2006 (1983): *Imagined Communities. Reflections in the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition. Verso, London & New York.
- Benfield, William R., Bruno Nørddam 2013: *Handbook of Danish Essays and Proofs 1849-1919*. Vol. 1. Published Privately. Seattle, Washington.
- Benfield, William R., Bruno Nørddam 2004: *Håndbog om danske essays 1920-1939*. Bd. 2. Jay Smith & Associates.
- Benfield, William R., Bruno Nørddam 2011: *Handbook of Danish Essays and Proofs 1940-1960*. Vol. 3. Privately Published in Seattle, Washington.
- Billig, Michael 1995. *Banal Nationalism*. Sage Publications, London.
- Blüdnikow, Bent 1993: *Post og Tele under samme tag. P&T's historie 1927-1960*. Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet, København.

105 Se fx Østergaard 1990 og Cambell & Hall 2010.

- Brunn, Stanley D., Paulina Raento: „Visualizing Finland: Postage Stamps as Political Messengers“. *Geografiska Annaler. Series B: Human Geography* 2005:2.
- Brühl, Carlrichard 1985: *Geschichte der Philatelie*, Bd. 1-2, Georg Olms Verlag, Hildesheim, Zürich, New York.
- Campbell, John L. & Hall, John A. 2010: „Defending the Gellnerian Premise: Denmark in Historical and Comparative Context.“ *Nations and Nationalism* 16: 89–107.
- Clausen, Janus, 2010: „’Frimærket skal være et landsfrimærke..’ – Danske frimærker og national identitet“. *1066 Tidsskrift for historie*. 2010: 2, s. 13-23.
- Daugaard, Erling 2012: *AFA Danmark frimærkekatalog*. AFA-forlaget, Otterup.
- Hoyo, Henio 2010: „Posting Nationalism: Postage Stamps as Carriers of Nationalist Messages“. *Beyond Imagined Uniqueness: Nationalisms in Contemporary Perspectives*. Joan Burbick og William Glass (red.). Cambridge Scholars Publishing, Cambridge.
- Jensen, Erik 2013: *Danmarks nationale frimærkeskat*. Skrifter fra Post & Tele Museum 8. København.
- Jones, Robert A: „Heroes of the Nation? The Celebration of Scientists on the Postage Stamps of Great Britain, France and West Germany“. *Journal of Contemporary History* 2001: 3.
- Leth-Espensen, Pernille, Koefoed Hansen, Lone: „Cirkulerende monumenter“. *Passepartout – Skrifter for Kunsthistorie* 2009:29.
- Marklund, Andreas: „Danskhetens landskap. Landskap, återuppbyggnad och nationell identitet i dansk efterkrigsfilm“. *Scandia: Tidskrift för historisk forskning* 2014:1.
- Reid, Donald M: „The Symbolism of Postage Stamps: A Source for the Historian“. *Journal of Contemporary History* 1984: 19.
- Scott, David 1995: *European Stamp Design: A Semiotic Approach to Designing Messages*. Academy Editions, London.
- Sørensen, Anders Ravn: „At designe danskhed: forestillinger om nationen på danske pengesedler“. *Kulturstudier* 2013:1.
- Sørensen, Anders Ravn: „’To Weird for Banknotes’: Legitimacy and Identity in the Production of Danish Banknotes 1947 – 2007“. *Journal of Historical Sociology* 2014:27. DOI: 10.1111/johs.12077.
- Østergård, Uffe 1990: *Peasants and Danes*. Danish National Identity and Political Culture. Aarhus Universitet, Centre for Cultural Research Working Paper, Aarhus.

Trykte kilder

- Berliner Tageblatt* 1930.
- Berlingske Tidende* 1936-1938.
- B.T.* 1931-1935.

Dagens Nyheder 1930.

Hamburger Anzeiger 1930.

Lolland-Falsters Stiftstidende 1930.

Politiken 1929-1938.

Randers Amtssavis 1929.

Social-Demokraten 1931-1936.

Skønvirke. Meddelelser fra Forening for Kunsthaandværk og Selskabet for dekorativ Kunst. 5te Hefte, 1922.

Tegneren, januar-april 1933.

Utrykte kilder

Det administrative arkiv vedrørende fremstilling af danske frigørelsesmidler siden 1851. Opbevares på Post & Tele Museum (PTM) med Rigsarkivets tilladelse.

PTM: Peder Pedersens samling.

English Summary

Visualizing a nation

Stamps and the nation in Denmark in the inter-war period

Stamps were an important element in the visual culture of a society until very recently. Apart from its quite prosaic function as documentation of payment of postage, the surface of the postage stamp has also been used for symbolic communication from state elites to the population in general. This article explores the visual narratives that the postage stamp has communicated in Denmark about the nation and national values. The focus is on the 1930s, when there was intense debate in the Danish media concerning the stamps' motifs and graphical qualities. A number of design competitions were held during this period, when both artists and the general public were encouraged to come with their own proposals for new national stamps. The study demonstrates that the stamp was an important national symbol as it functioned as an easily accessible visual focus for discussions about Danishness and Danish values. At the same time, the content of the discussions, like the many alternative and unused postage stamp motifs, shows that there existed many different opinions about how the nation should be visualized. In particular there was a clear discrepancy between the state iconography of the stamps that were issued and the large grouping among the unused proposals which made use of the landscape and elements from peasant society to emphasize what was "typically Danish".